

University of Groningen

Verloren illusie, geslaagde fusie?

Lucardie, Anthonie; van Schuur, Wijbrandt; Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1999

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, A., van Schuur, W., & Voerman, G. (1999). *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*. (Politiek Bestuurlijke Studiën ; Vol. 22). DSWO Press.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

VERLOREN ILLUSIE, GESLAAGDE FUSIE?

GROENLINKS IN HISTORISCH EN POLITICOLOGISCH PERSPECTIEF

PAUL LUCARDIE
WIJBRANDT VAN SCHUUR
GERRIT VOERMAN

**GR~~EE~~N
LINKS**



**GR~~EE~~N
LINKS**

Politiek Bestuurlijke Studiën

DSWO Press

**VERLOREN
ILLUSIE,
GESLAAGDE
FUSIE?**

Serie:

Politiek Bestuurlijke Studiën 22

Uitgegeven onder redactie van:

Dr. R.A. Koole
Dr. J. Oversloot
Prof. dr. A. van Staden
Prof. dr. T.A.J. Toonen
Dr. R.J. van der Veen
Dr. J. de Vries

Technisch editor
L. Delvaux

Eerder verschenen in deze reeks:

1. W.P. Secker, Ministers in Beeld
De Sociale en functionele herkomst van de Nederlandse Ministers (1848-1990)
2. R. Hillebrand, De Antichambre van het Parlement
Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen
3. Koen Koch, Over Staat en Statenvorming
4. Bart Tromp, De Wetenschap der Politiek
Zie onder nummer 12
5. A. van Staden, Tussen Orde en Chaos
Zie onder nummer 9
6. J.J.M. van Holsteyn, Het Woord is aan de Kiezer
Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen
7. Hella van de Velde, Vrouwen van de Partij
De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990
8. Ron van Dooren, Messengers from the Promised Land
An interactive theory of political charisma
9. A. van Staden, Tussen Orde en Chaos
De organisatie van de veiligheid in het nieuwe Europa
Tweede, herziene druk 1994

10. Tony Verheijen, Constitutional Pillars For New Democracies
The Cases of Bulgaria and Romania
11. J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (redactie)
De Nederlandse Kiezer 1994
12. Bart Tromp, De Wetenschap der Politiek. Verkenningen
Tweede, herziene druk 1995, derde druk 1995
13. W.J. van Noort, C.J. Lammers, De Tussenorganisaties.
Verkenningen in het maatschappelijk middenveld der interorganisationele
betrekkingen
14. G.A. van der List, De Macht van het Idee
De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994
15. Frank Hendriks, Beleid, cultuur en Instituties
Een vergelijkende studie van twee Europese steden
16. Philip Everts, Laat dat maar aan ons over!
Democratie, buitenlands beleid en vrede
17. Hans Oversloot, Rusland deze jaren
Of: Hervorming door corruptie
18. Marcel Hoogenboom, Een miskende democratie
Een *andere* visie op verzuiling en politieke samenwerking in Nederland
19. Jantine Oldersma, De vrouw die *vanzelf* spreekt
Gender en representatie in het Nederlandse adviesradenstelsel
20. Philip Everts, Dilemma's in de buitenlandse politiek van Nederland
21. Joop van Holsteyn en Galen A. Irwin, (redactie)
De wilde frisheid van Limoenen
Studiën over politici in de ogen van kiezers
22. Paul Lucardie, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman
Verloren illusie, Geslaagde fusie
GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief

Verkrijgbaar bij de boekhandel en bij:

DSWO Press, Universiteit Leiden

Postbus 9555

2300 RB Leiden

Tel. (071) 5273795 / 5273794

Fax (071) 5273619

Email: DSWOPress@fsw.leidenuniv.nl

VERLOREN ILLUSIE, GESLAAGDE FUSIE?

**GROENLINKS
IN HISTORISCH EN POLITICOLOGISCH PERSPECTIEF**

**PAUL LUCARDIE
WIJBRANDT VAN SCHUUR
GERRIT VOERMAN**

**Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
en Vakgroep Sociologie
Rijksuniversiteit Groningen**

1999 DSWO Press, Universiteit Leiden

Colofon

© 1999, DSWO Press, Universiteit Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor alle kwesties inzake het reproduceren van gedeelten uit dit werk wende men zich tot de uitgever.

Drukwerk: 'Haveka' en 'Karstens drukkers | designers bv., Leiden'

© Omslagontwerp: Maarten van den Berg

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

ISSN 0928-110X-22

ISBN 90-6695-145-1

*'wat is dat wonderlijk
wat is dat wonderlijk
alles is niet de som
van alle dingen
afzonderlijk'*

Martinus Nijhoff
(opgenomen in het GroenLinkse verkiezingsprogramma in 1989)

VOORWOORD

Dit boek is de neerslag van een onderzoek, dat vrijwel tegelijk met de vorming van GroenLinks een aanvang nam. Het werd financieel mogelijk gemaakt door steun van de Afdeling Politicologie en Bestuurswetenschappen van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), die wij daarvoor zeer erkentelijk zijn. Voor de laatste fase van het onderzoek konden we bovendien een beroep doen op de Stichting Komma.

De uitvoering van het onderzoek geschiedde door de Vakgroep Sociologie en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Aanvankelijk waren hierbij niet alleen de drie auteurs maar ook dr. Jelle van der Knoop betrokken. Wegens verandering van werkkring zag hij zich helaas genoodzaakt zijn deelname aan dit project te staken. De auteurs willen hier graag nog eens hun waardering uiten voor zijn bijdrage en zijn inzet.

Ten slotte willen zij ook het bestuur van GroenLinks dank zeggen voor zijn medewerking en steun, van begin tot eind.

Uiteraard dragen alleen de auteurs verantwoordelijkheid voor de tekst.

Groningen, 15 januari 1999

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	11
Hoofdstuk 1 GROENLINKS: GEEN GEWONE GROENE PARTIJ? EEN VERGELIJKEND PERSPECTIEF	15
Hoofdstuk 2 DE VOORLOPERS: CPN, PSP, PPR EN EVP	31
Hoofdstuk 3 HET ELECTORALE DEBACLE VAN 1986 EN DE GEVOLGEN	67
Hoofdstuk 4 DE TOTSTANDKOMING VAN GROENLINKS, 1989-1990	103
Hoofdstuk 5 PORTRET VAN EEN PARTIJ (I): SOCIALE ACHTERGRONDEN EN POLITIEKE OPVATTINGEN	119
Hoofdstuk 6 PORTRET VAN EEN PARTIJ (II): STRATEGIE EN PARTIJCULTUUR	141
Hoofdstuk 7 GROENLINKS VIJF JAAR NA DE OPRICHTING: EEN VOLWASSEN GROENE PARTIJ?	161
Hoofdstuk 8 NA ZURE REGEN KOMT ZONNESCHIJN: GROENLINKS NA 1995	179
LITERATUUR	189
PERSOONSREGISTER	199

INLEIDING

Het Haagse Congresgebouw is een groot, streng en formeel aandoend complex. Niet de omgeving waar je de geboorte van een partij als GroenLinks zou verwachten. Een rommelige oude schouwburg in de provincie zou meer voor de hand liggen; daar vonden doorgaans de congressen van haar voorgangers plaats. Maar misschien wilden de oprichters nu juist breken met die traditie en benadrukken dat de nieuwe formatie een grote en serieuze partij zou worden, geschikt om aan de Haagse macht deel te nemen. Hoe dan ook, op 24 november 1990 werd GroenLinks officieel opgericht in het Haagse Congresgebouw.¹

De fundamenteën waren echter al in mei 1989 gelegd, toen vertegenwoordigers van CPN, PPR en PSP overeenstemming bereikten over een gezamenlijke lijst bij de Tweede-Kamerverkiezingen die in september van dat jaar plaats zouden vinden, waarbij zich wat later de EVP aan zou sluiten. Dat woordje 'al' kunnen we bij nader inzien beter vervangen door 'eindelijk': al jaren hadden leden en sympathisanten van deze drie partijen aangedrongen op nauwere samenwerking in een 'regenboog'-coalitie, waarbij de kleur groen een belangrijke plaats zou moeten innemen. In 1984 hadden de partijen voor de Europese verkiezingen een Groen Progressief Akkoord gesloten dat twee zetels behaalde, maar niet de opmaat vormde tot verdere samenwerking. In de aanloop naar die verkiezingen was overigens ook een onafhankelijke groene partij opgericht, aanvankelijk 'Europese Groenen' gedoopt, die echter geen zetel won. Aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 nam deze groepering deel onder de naam 'Federatieve Groenen', evenmin met succes. In 1989 deden De Groenen opnieuw mee - nu zonder voorvoegsel 'Federatieve' - en weer zonder succes. GroenLinks daarentegen behaalde toen zes zetels. Daarmee verscheen eindelijk een partij in het Nederlandse parlement die zichzelf 'groen' noemde - al was dat misschien mede uit opportunistische overwegingen, zoals haar groene rivaal buiten de Tweede Kamer verbitterd opmerkte. Waarom pas in 1989? Naast electorale tegenslagen speelde ook een rol dat de ideologische verschillen langzamerhand waren vervaagd. Anders geformuleerd: communisten, pacifistisch-socialisten, evangelisch- en christen-radicalen hadden hun politieke illusies verloren, waarmee de belangrijkste obstakels voor een succesvolle fusie waren verdwenen.

Nederland liep bepaald niet voorop in de vergroening van zijn partijstelsel, ook al kregen milieukwesties relatief vroeg veel aandacht in de politieke discussie. De

Zwitserse Tweede Kamer, de *Nationalrat*, had al in 1979 de eerste groene volksvertegenwoordiger binnen zijn muren ontvangen. In 1983 nam deze deel aan de oprichting van de *Grüne Partei der Schweiz* (GPS), die in hetzelfde jaar vier zetels in de *Nationalrat* won. In dat jaar drongen ook *Die Grünen* in Duitsland door in de Bondsdag en veroverden twee Finse groenen een zetel in de *Eduskunta*. In de Belgische Kamer van Afgevaardigden waren al vanaf 1981 twee groene partijen vertegenwoordigd, het Vlaamse Agalev (oorspronkelijk: 'Anders Gaan Leven') en het Waalse *Ecolo*. In Luxemburg drongen groenen in 1984 in het parlement door, in Oostenrijk in 1986, in Italië in 1987 en in Zweden in 1988. In Frankrijk en Groot-Brittannië bestonden groene partijen al veel langer, maar slaagden zij er niet in de barrières van het meerderheidskiesstelsel te overwinnen. In West-Europese landen met evenredige vertegenwoordiging en een lage kiesdrempel bleek het echter voor groene partijen doorgaans niet moeilijk één of meer zetels te veroveren in de jaren tachtig. Naast Nederland vallen nog twee uitzonderingen op die regel op: Noorwegen en Denemarken.

In deze drie landen ontstonden weliswaar ook groene partijen in de jaren tachtig, maar zij namen tevergeefs deel aan parlementsverkiezingen. Toch leken alledrie de landen tamelijk 'groen': kiezers bleken minstens even bezorgd over het milieu en zelfs meer bereid daar offers voor te brengen dan in andere Europese landen.² Hun bezorgdheid over het milieu leidde echter niet tot een stem op een groene partij; wél vaak tot steun aan een radicaal-linkse partij die open stond voor nieuwe kwesties als milieu en democratisering: in Denemarken en Noorwegen vooral de *Socialistisk Folkeparti* (Socialistische Volkspartij) respectievelijk *Sosialistisk Venstreparti* (Socialistische Linkse Partij), in mindere mate ook de radicaal-liberale partijen *Det Radikale Venstre* (Radicaal Links) en *Venstre* (Links).³ In Nederland waren dat in de jaren tachtig de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en de Politieke Partij Radikalen (PPR), in mindere mate ook Democraten 66 (D66).⁴ PPR en PSP verenigden zich na een lange voorgeschiedenis zoals vermeld in 1989 met de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Evangelische Volkspartij (EVP) tot GroenLinks. Daarmee wijkt Nederland af van alle andere Europese landen: nergens anders ontstond een groene partij uit een fusie van lang bestaande linkse partijen.

In dit boek wordt de totstandkoming van GroenLinks vanuit historisch en politicologisch perspectief beschreven. Het eerste hoofdstuk geeft een uitgebreid overzicht van het ontstaan van andere West-Europese groene partijen, waarmee GroenLinks kan worden vergeleken. Daarnaast worden hier enkele theorieën beschreven die de genese van groene partijen trachten te verklaren.

De volgende drie hoofdstukken vatten de uitkomsten van het historisch onderzoek samen. Hoofdstuk 2 schetst de ontwikkeling van CPN, PPR en PSP in de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig, en het proces van convergentie dat deze partijen doormaakten. In dit hoofdstuk wordt ook aandacht besteed aan de 'groene' partijvorming in Nederland. De toenadering tussen CPN, PPR en PSP kwam enkele jaren na de zware nederlaag bij de Tweede-Kamerverkiezingen

van 1977 op gang. Het lukte de partijen echter niet om tot vergaande samenwerking te komen en bij de kamerverkiezingen van 1986 leden zij opnieuw zwaar verlies. Hoofdstuk 3 is gewijd aan de jaren die op deze hernieuwde electorale tegenslag volgden. Uitgebreid wordt de totstandkoming van het GroenLinkse samenwerkingsverband bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 gereconstrueerd aan de hand van archiefonderzoek en interviews met betrokken hoofdrolspelers. In hoofdstuk 4 komt de feitelijke oprichting van de nieuwe partij aan bod, die werd gevolgd door de opheffing van achtereenvolgens de PSP, PPR, EVP en CPN in de eerste helft van 1991.

De hoofdstukken 5 en 6 bieden een portret van actieve en gewone leden van GroenLinks. Hier worden de sociale achtergronden van de leden en hun ideologische denkbeelden (hoofdstuk 5) beschreven, alsmede hun opvattingen over strategie en partijcultuur (hoofdstuk 6). Beide hoofdstukken zijn gebaseerd op enquêtes op het oprichtingscongres (24 november 1990) en het eerste reguliere congres (13 en 14 december 1991) van GroenLinks. De respons bedroeg respectievelijk 63% en 68%. Daarnaast werden in 1991 ook de deelnemers op de opheffingscongressen van CPN, PPR en PSP en op de laatste bijeenkomst van de EVP geëncquêteerd. De respons varieerde hier tussen 55% (EVP) en 61% (PSP). Ten slotte vond in juni 1992 een schriftelijke enquête plaats onder een willekeurige steekproef van 1.300 partijleden, waarvan 633 (49%) de vragenlijst retourneerden.

Over de kiezers van GroenLinks is al veel informatie verzameld in de nationale kiezersonderzoeken van 1989 en 1994; over opvattingen en achtergronden van de leden was daarentegen nog vrijwel niets bekend. Toch zijn de leden even belangrijk voor het succes van een partij als de kiezers, naar ons voorkomt. Bij de oprichting zijn de leden zelfs van meer betekenis: zonder kader komt een partij nooit van de grond en kan ze niet eens deelnemen aan verkiezingen. Een minimum aantal leden is nodig om electoraal succes te behalen, zo laat onderzoek naar het succes van nieuwe partijen zien.⁵ Het kader drukt bovendien een zwaar stempel op het karakter van een partij, vooral in de eerste jaren. Die begintijd blijkt op zich vaak beslissend voor de rol die een partij later zal spelen.⁶

In hoofdstuk 7 volgen we GroenLinks in haar beginjaren, de periode 1990-1995. Een enquête op het congres in november 1995 bood de gelegenheid de veranderingen in het partijkader in kaart te brengen. Extrapolatie van die enquêtegegevens, hoe gevaarlijk ook, werpt enig licht op de toekomst die de partij mogelijk te wachten staat. Speculaties over die toekomst in de vorm van vier scenario's vormen het onderwerp van hoofdstuk 8. Daarbij plaatsen we GroenLinks opnieuw in een vergelijkend Europees perspectief en grijpen we terug op de in het eerste hoofdstuk geschetste verklaringen. Zo hopen we uiteindelijk de vragen te beantwoorden: is GroenLinks een echte, groene partij, of toch een heterogene coalitie van 'rood' en 'groen'?

Aan het einde van het boek is een literatuurlijst opgenomen die hoofdzakelijk bestaat uit artikelen en monografieën van politicologen en historici. In de noten wordt hiernaar verwezen door middel van een verkorte titel. In het algemeen zijn

bronnen (zoals archiefmateriaal, artikelen in partijorganen en officiële partijpublicaties) uitsluitend in de noten vermeld.

NOTEN

1. De naam van de nieuwe partij werd in de eerste jaren met een spatie tussen de beide termen, dus als 'Groen Links' geschreven. Met ingang van 1 oktober 1992 voerde de partij een nieuwe huisstijl in. Tegelijk werd toen besloten om 'Groen' en 'Links' voortaan aan elkaar te schrijven. 'Daarmee symboliseer je de nauwe koppeling tussen die twee uitgangspunten', aldus vormgever K. Verhoek. Zie H. Galesloot, 'Bestuur vond oud vignet te weinig herkenbaar: "Nieuw logo is sluitstuk van fusieproces"', in: *Groen Links*, 3 (1992), 8/9 (aug./sep.), 16. In dit boek zal uitsluitend de huidige schrijfwijze worden gebruikt.
2. Inglehart, 'Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies', 58-61.
3. Zie Aardal, 'Green Politics: A Norwegian Experience'; en Goul Andersen, 'Denmark: Environmental Conflict and the "Greening" of the Labour Movement'.
4. Zie Brinkman, Freriks en Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen'; en Pot, 'D66: milieu steeds hoog in het vaandel, maar geen milieupartij'.
5. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', 137-138.
6. Panebianco, *Modelli di partito*, 103-134.

Hoofdstuk 1

GROENLINKS: GEEN GEWONE GROENE PARTIJ? EEN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

In dit hoofdstuk geven we een beknopt overzicht van de ontwikkeling van groene partijen in het nabije buitenland. Vervolgens wordt een kader geschetst waarin we GroenLinks kunnen plaatsen en het bijzondere karakter van deze partij kunnen begrijpen.

GROENE PARTIJEN IN EUROPA

De opkomst van groene partijen vond weliswaar overal in Europa in dezelfde periode plaats - eind jaren zeventig tot eind jaren tachtig - maar onder verschillende omstandigheden. In feite is natuurlijk elk land uniek, maar globaal zou men toch vier categorieën groene partijen kunnen onderscheiden, afhankelijk van hun plaats in het partijbestel:

- (1) partijen die zich vrij snel een eigen plaats in het partijstelsel wisten te verwerven, meestal links van de grote sociaal-democratische partij;
- (2) partijen die met wisselend succes een plaats in het midden van het politieke spectrum vonden;
- (3) marginale partijen die in de schaduw van andere (min of meer groene) partijen bleven staan en zelden een zetel in het parlement haalden;
- (4) marginale partijen die weliswaar een eigen positie innamen maar door politieke omstandigheden - in het bijzonder het kiesstelsel - nooit een zetel konden winnen.

De eerste categorie vormen de landen waar een groene partij in de loop van de jaren tachtig een eigen, bescheiden maar niet onbelangrijke plaats in het partijstelsel wist te veroveren, meestal links van de grote sociaal-democratische partij: Zwitserland, België, Luxemburg, Oostenrijk en Duitsland (of eigenlijk: West-Duitsland). Deze overwegend Midden-Europese landen kennen een meerpartijstelsel waarin over het algemeen drie partijen plachten te domineren: een grote christen-democratische partij rechts van het midden, een grote sociaal-democratische partij links van het midden en een iets kleinere liberale partij daar tussenin. Kort na de Tweede Wereldoorlog stond links van de sociaal-democratie nog een kleine communistische partij, die echter nauwelijks de eigen doelgroep, de

arbeidersklasse, aansprak. In de loop der jaren verdwenen deze communistische partijen uit het parlement: in West-Duitsland en Oostenrijk al in de jaren vijftig; in België in 1985, in Luxemburg pas in 1994; alleen in Zwitserland wist de communistische *Partei der Arbeit* na een diepe crisis zich toch in de *Nationalrat* te handhaven.

De groene partijen namen in deze landen in zekere zin de positie en functie van communistische partijen over als systeem-kritische protestpartijen ter linkerzijde van de sociaal-democratie. Dat ging onbedoeld. De oprichters van de groene partijen waren doorgaans geen ex-communisten, maar veelal partijloze activisten uit milieu- en anti-kernenergie-bewegingen. Meestal beweerden zij 'links noch rechts' in het partijbestel te staan. Vroeg of laat verloren de groene partijen echter deze politieke maagdelijkheid. Zelfs het Vlaamse Agalev, opgericht als katholieke 'herlevingsgroep' 'Anders Gaan Leven', gericht op contemplatie, soberheid en stilte, schoof ongewild geleidelijk naar links.¹ Het Waalse *Ecolo* had zijn wortels voor een deel in de Waalse beweging en voor een deel in de milieubeweging, maar nam uiteindelijk ook een linkse positie in het partijstelsel in.² In Oostenrijk en Zwitserland wedijverden aanvankelijk twee groene partijen met elkaar, een 'links-alternatieve' (*Alternative Liste Österreichs*, *Grünes Bündnis Schweiz*) met een meer gematigde middenpartij (*Vereinte Grünen Österreichs*, *Grüne Partei der Schweiz*). Pas na enige jaren kwam het in beide landen tot een fusie, waarbij restanten overbleven die hun eigen weg gingen.³ Kiezers plaatsten de gematigde *Grüne Partei der Schweiz* links van de sociaal-democratie;⁴ kaderleden gaven haar een positie rechts daarvan, zij het wel duidelijk links van het midden.⁵ In Duitsland omvatten *Die Grünen* aanvankelijk alle schakeringen van het ideologische spectrum, van extreem links tot extreem rechts; maar binnen een paar jaar liep de rechtervleugel de partij uit - een deel stichtte de electoraal weinig succesvolle *Ökologisch Demokratische Partei*.⁶ Extreem-linkse en gematigd-linkse facties bleven elkaar nog een tiental jaren bestrijden, maar in de jaren negentig kregen de gematigde *Realos* toch de overhand en verliet een belangrijk deel van de extreme *Fundis* eveneens de partij om zijn geluk elders te zoeken.⁷ Niettemin nemen ook in Duitsland de meeste kiezers van *Die Grünen* iets vaker een extreem-linkse positie in dan de sociaal-democratische kiezers.⁸ De coalitie van sociaal-democraten en groenen, die sinds 1998 de bondsrepubliek regeert, kende dan ook vanaf het begin spanningen.

De tweede categorie bestaat uit landen waar groene partijen sinds de jaren tachtig met wisselend succes een plaats in het politieke midden trachten te verkrijgen: Frankrijk, Finland, Italië, Zweden en misschien Ierland en Oost-Duitsland na 1990. In deze tamelijk gepolariseerde meerpartijstelsels moesten zij wedijveren met communistische partijen die de val van de Berlijnse muur overleefd en hun functie als systeem-kritische protestpartij behouden hadden, al dan niet dankzij vernieuwing van hun marxistische ideologie. In Frankrijk, Ierland en sinds kort ook in Italië maakt het kiesstelsel het leven van zelfstandige groene partijen al extra moeilijk. Ze reageerden daar verschillend op: in Italië sloten *I Verdi* zich in

meerderheid aan bij het linkse blok rond de *Partito Democratico della Sinistra* (PDS) - oorspronkelijk een communistische, nu een sociaal-democratische massapartij - en verwierven daardoor enige kamerzetels, in 1996 zelfs een kabinetszetel. Een kleine minderheid bleef zelfstandig en bijgevolg verstoken van zetels.⁹ In Frankrijk weigerden *Les Verts* te kiezen tussen het linkse en rechtse blok en werden praktisch fijngewreven tussen de twee.¹⁰ Dat veranderde in 1997, toen een meerderheid toch koos voor een alliantie met de sociaal-democratische *Parti Socialiste* die ook een ministerzetel opleverde, terwijl een afgescheiden minderheid het weer zonder zetels in parlement of kabinet moest doen. De ideologie van de Franse Groenen vertoont dan ook meer overeenkomsten met libertair socialisme dan met rechtse tradities.¹¹

In de iets minder gepolariseerde partijstelsels van Finland en Zweden wisten groene partijen zich wel te handhaven naast vernieuwde communistische partijen, al lijkt hun voortbestaan met name in Zweden nog tamelijk onzeker.¹² De Finse *Vihreat Liitto* (Groen Verbond) veroverde na een moeizame start haast een spilpositie in het parlement: als eerste groene partij in Europa maakte ze sinds 1995 deel uit van een 'regenboog-regering' met conservatieven, sociaal-democraten en postcommunisten.¹³ Zowel in Finland als in Zweden hebben de groenen zich een (kwetsbare) positie in het partijstelsel verworven tussen de grote sociaal-democratische partij en de (agrarische of liberale) centrumpartijen in, net even links van het midden.¹⁴

Het Ierse partijstelsel werd tot voor kort beheerst door twee tamelijk conservatieve partijen, de nationalistische *Fianna Fail* en de meer liberale *Fine Gael*; de sociaal-democratische *Labour Party* vulde de beperkte ruimte links van het midden op. Sinds de jaren tachtig kreeg *Labour* echter concurrentie van de marxistische *Workers Party* en de Groene Alliantie (*Comhaontes Glas*). Het electoraat van beide partijen lijkt vooralsnog tamelijk wisselvallig.¹⁵ In Oost-Duitsland lijkt de postcommunistische *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS) de plaats ter linkerzijde van de sociaal-democratische partij in beslag te hebben genomen ten koste van *Bündnis 90*, de coalitie van libertaire dissidenten die zich na de fusie met West-Duitsland verenigde met *Die Grünen*.¹⁶

De derde categorie bestaat uit marginale partijen in de schaduw van andere linkse partijen in Zuid-Europese landen, Portugal, Spanje en Griekenland, maar ook de Scandinavische landen Denemarken, Noorwegen en IJsland. Waarschijnlijk kunnen we ook de meeste Oost-Europese landen tot deze categorie rekenen, wanneer hun partijstelsels eenmaal geconsolideerd zijn. Groene partijen leidden hier in de jaren negentig een marginaal bestaan in de schaduw van - al dan niet groen getinte - radicaal-linkse partijen.

In Zuid-Europa mobiliseerden de - nauwelijks vernieuwde - communistische partijen nog steeds een belangrijk deel van de arbeidersklasse en dienden zij ook als protestpartij voor kritische intellectuelen. Zij vulden de electorale ruimte links van de grote, gouvernementele sociaal-democratische partijen. Dankzij een - overigens omstreden - bondgenootschap met de communistische partij was sinds 1985

in het Portugees parlement een groene partij met enkele zetels vertegenwoordigd.¹⁷ In Griekenland verraste een groene lijst vriend en vijand door in 1989 een zetel in het parlement te winnen en die in 1990 te behouden; maar in 1993 ging deze alsnog verloren.¹⁸ De Spaanse *Los Verdes* hebben nog nooit een zetel in de *Cortes* weten te winnen, ten gevolge van onderlinge verdeeldheid, regionalisme en geringe aandacht voor milieukwesties in de media wellicht.¹⁹ In beide mediterrane landen moeten de groene partijen concurreren met post-communistische partijen die zich ook over milieuzaken ontfemen.

In verschillende Oost-Europese landen speelden groene groeperingen een rol bij de overgang van eenpartijstaat naar meerpartijenstelsel, zoals de Bulgaarse *Ecoglasnost*. Ze verloren echter spoedig hun aanhang toen economische kwesties de politiek gingen beheersen. In enkele landen wisten ze niettemin een zetel in het parlement te behouden.²⁰

In Scandinavië hebben oudere links-libertaire partijen de groene ideeën in feite overgenomen. Deze partijen zijn doorgaans in de jaren zestig ontstaan uit afsplitsingen van de communistische of sociaal-democratische partijen. Zij stelden zich vervolgens open voor nieuwe denkbeelden en stromingen: pacifisme, feminisme en ecologisme - de ideologie die de natuur centraal stelt en de vooruitgangsgedachte van zowel liberalen als socialisten afwijst. Een bijzondere plaats neemt de IJslandse *Samtök um Kvinnalista* (Vrouwenpartij) in, die weliswaar het feminisme op de voorgrond plaatst maar daarbij ook een radicaal (eco-feministisch) milieubeleid verdedigt.²¹ Daarnaast handhaaft zich in IJsland ook nog een sterke vernieuwingsgezinde (post-)communistische partij, het Volksverbond (*Alþýðubandalag*), terwijl een marginale groene partij (*Graent framboð*) vergeefs probeert in het oudste parlement ter wereld door te dringen.²² In Denemarken zijn de communisten samen met de linkse socialisten via een Eenheidslijst sinds 1994 weer in het parlement vertegenwoordigd en beweren ook 'groen' te zijn, maar de echte Groene Partij (*De Grønna*) staat daarbij buitenspel.²³ De *Socialistisk Folkeparti* (SF, Socialistische Volkspartij) en in mindere mate de radicaal-liberale *Det Radikale Venstre* namen echter al sinds de jaren tachtig libertaire en groene standpunten in.²⁴ Van hun Noorse zusterpartijen *Socialistisk Venstreparti* (SV, Socialistische Linkse Partij) kan hetzelfde gezegd worden.²⁵

De aanwezigheid van groen getinte links-socialistische partijen aan de linkerzijde en milieubewuste radicaal-liberale partijen in het midden van het partijen-spectrum laat voor 'pure' groene partijen dus weinig ruimte over - ook al noemden de Deense SF en Noorse SV zich niet expliciet groen en maakten ze geen deel (meer) uit van de Groene Fractie in het Europees Parlement.²⁶

De vierde categorie wordt gevormd door landen waar noch de groenen noch de communisten een rol van betekenis hebben kunnen spelen. Hun meerderheidskiesstelsel dwingt tot een tweepartijenstelsel, en laat links van een grote sociaal-democratische of links-liberale partij geen ruimte voor enig alternatief. In Europa vallen eigenlijk alleen Groot-Brittannië en Malta in deze categorie; buiten Europa onder meer de Verenigde Staten, Canada, Australië en wellicht ook Zuid-Afrika.

De Britse *Green Party* bestaat al vanaf 1973, eerst onder de naam '*People*' en vervolgens (van 1975 tot 1985) als '*Ecological Party*'.²⁷ Bij de Europese verkiezingen van 1989 won ze bijna 15% van de stemmen maar geen zetel, in de parlementsverkiezingen van 1992 viel haar stemmental dramatisch terug.²⁸ Ook haar ideologie heeft een links karakter: ruim 80% van de ondervraagde leden verlangde naar een egalitaire samenleving waar rijkdom beter verdeeld zou zijn.²⁹

Anders dan de meeste andere Europese landen is Nederland anno 1999 nog twee partijen rijk die zich expliciet 'groen' noemen: GroenLinks en De Groenen. Laatstgenoemde partij is een marginale partij gebleven, in de schaduw van GroenLinks, en valt dus onmiskenbaar in de derde categorie. GroenLinks is moeilijker in te delen. De partij toont verwantschap met de Deense SF en de Noorse SV, maar is nieuwer en groener. Ze lijkt in veel opzichten op de partijen van de eerste categorie (links van de sociaal-democratie), maar onderscheidt zich van alle tot dusver besproken organisaties door haar bijzondere ontstaansgeschiedenis. Geen wonder dat buitenlandse auteurs van mening verschillen over de identiteit van GroenLinks en haar voorgangers. De Belg Florizoone beschouwde het Groen Progressief Akkoord dat aan GroenLinks voorafging als wel groen maar niet ecologisch.³⁰ Parkin - destijds één van de leiders van de Britse *Green Party* - beschreef de voorbereidingen voor GroenLinks als 'small left-wing political parties with antiquated ideologies and seriously declining electoral fortunes set about trying to claim the Green label with the vigour of dogs fighting over a bone'.³¹ Franklin en Rüdig behandelden GroenLinks daarentegen als gewone groene partij.³² Müller-Rommel negeerde Nederland in de bundel die hij in 1989 redigeerde en inleidde, maar beschouwde GroenLinks in 1993 wel als groene partij.³³

Bij een vergelijking van GroenLinks met groene partijen elders in Europa komen twee soorten vragen op:

- (a) wat betekent nu precies 'groen' en voldoet GroenLinks aan die omschrijving?
- (b) is GroenLinks wel een homogene partij, of eigenlijk nog steeds een coalitie van 'groene' en 'rode' bloedgroepen?

VIER BENADERINGEN VAN 'GROEN'

Een antwoord op de eerste vraag krijgt terstond een politieke lading, omdat het een twistpunt vormt tussen GroenLinks en De Groenen: laatstgenoemde partij beschouwt zich als enige echte groene partij in Nederland. Wetenschappers omzeilen de vraag daarom graag, maar smokkelen dan toch ook waardeoordelen mee met hun verklaring van de opkomst van groene partijen. In die verklaring ligt immers onvermijdelijk een begripsbepaling van 'groen' opgesloten. We laten

hieronder kort de voornaamste verklaringen de revue passeren; niet alleen om de verschillende opvattingen over 'groen' duidelijk te maken, maar ook om een referentiekader te vinden voor de interpretatie van GroenLinks.

In de literatuur vallen globaal vier verschillende theoretische verklaringen van groene partijen te onderscheiden:

- (1) milieuvervuiling en energiecrises zijn objectieve problemen die door gevestigde partijen van de politieke agenda geweerd werden, totdat groene partijen hen hiertoe dwongen - veelal in samenwerking met milieubewegingen;
- (2) groene partijen vormen onderdeel van een nieuwe (sub)cultuur, waarin naast milieubehoud andere 'postmaterialistische' waarden als politieke participatie en vrijheid overheersen; deze cultuur wordt vooral gedragen door de eerste naoorlogse generatie, die opgroeide in welvaart en daardoor minder hecht aan economische groei en andere 'materialistische waarden';
- (3) kiezers en kader van groene partijen dienen niet alleen ethische idealen als milieubehoud en vrijheid, maar ook de belangen van hun eigen klasse: de onderbetaalde academisch gevormde ambtenaren en werkloze academici, cultuur-producenten en 'logocraten';
- (4) links van de sociaal-democratie ontstond met het verval van de communistische partijen een electoraal gat dat gevuld werd door groene partijen, indien het kiesstelsel dat toestond en eventuele andere politieke omstandigheden (in politicologenjargon: de *political opportunity structure*) dat toelieten.

De vier verklaringswijzen worden hieronder kritisch besproken, met bijzondere aandacht voor hun mogelijke relevantie voor GroenLinks.

groen = aandacht voor milieuproblemen

De meest voor de hand liggende verklaring voor de opkomst van groene partijen bieden deze zelf: ze vragen aandacht voor milieuproblemen die de gevestigde partijen verwaarlozen of onderschatten. Sinds publicaties als Carson's *Silent Spring* en het rapport van de Club van Rome *Grenzen aan de groei* konden de gevestigde partijen weliswaar niet ontkennen dat milieuvervuiling ernstige vormen aanneemt en dat energie op den duur wel eens zeer schaars zou kunnen worden, maar ze deden dit vaak af als technische kwesties waarvoor knappe ingenieurs en wetenschappers wel een oplossing zouden bedenken. Ecologen en milieuactivisten die wezen op de maatschappelijke en politieke implicaties van de milieuproblemen en die pleitten voor minder economische groei en kleinschaliger vormen van ondernemen, vonden geen gehoor bij de politieke leiders. Geen wonder dat de milieubeweging dan maar eigen politieke partijen ging oprichten, om zo de 'politieke agenda' te beïnvloeden.

Materiële belangen en ideologische vooroordelen weerhielden veel politici en burgers ervan, de milieuproblemen serieus te nemen. Groene partijen vonden

weinig weerklank bij zakenlui, industriëlen en boeren: groepen die belang hebben bij de huidige, milieuvervuilende productiewijze. In mindere mate geldt dat zelfs voor arbeiders in industrie, mijnbouw en landbouw. Studenten, huisvrouwen, werklozen, intellectuelen en ambtenaren zijn minder gehecht aan productie en staan dus meer open voor groene ideeën. Een hoog opleidingsniveau maakt mensen meer bewust van problemen en dus ook groener. Sommige intellectuelen staan echter in dienst van vervuilende of energieverblindende bedrijven en zullen dus groene partijen afwijzen. Verschillende theoretici (Goul Andersen, Eckersley) verwachtten dan ook vooral sympathie voor groene partijen bij intellectuelen in de sociaal-culturele sector die weinig met economische productie van goederen te maken heeft.³⁴

Deze 'realistische' theorie lijkt haast te simpel om waar te zijn. Groene partijen zouden meer succes moeten behalen wanneer de milieuproblemen ernstiger zijn. Toch kennen de meest vervuilde landen in Oost-Europa en Azië nauwelijks groene partijen en valt op het eerste gezicht de vervuiling in Midden- en Noord-Europese landen met sterke groene partijen juist nogal mee.³⁵ Soms vindt men wel een statistisch verband tussen milieuvervuiling en steun voor groene partijen binnen een Oost-Europees land, bijvoorbeeld de Tsjechische Republiek.³⁶ Ook is er wel enig verband tussen stemmen op groene partijen en aandacht voor milieuproblemen, zowel op Europees niveau als binnen Nederland.³⁷ Kiezers moeten objectieve problemen immers eerst als maatschappelijk en politiek relevante, oplosbare vraagstukken zien, anders blijven het in hun ogen natuurverschijnselen waar toch niets aan te doen valt.

Toch lijkt het effect van milieubesef op de keuze voor een (al dan niet) groene partij beperkt, zo stelt Schmeets vast aan de hand van Nederlands kiezersonderzoek in 1989. Veel milieubewuste kiezers stemmen op andere partijen, om uiteenlopende redenen: ideologie en godsdienstige overtuiging, sociaal-economische belangen, voorkeur voor bepaalde personen, gewoonte.³⁸ Dat neemt niet weg dat GroenLinks wel relatief milieubewuste kiezers trekt, evenals groene partijen in andere landen.³⁹

Aandacht voor milieuproblemen kan derhalve wel als een verklaringsgrond voor de opkomst van groene partijen beschouwd worden, maar niet als de enige. Groene partijen zijn dan ook meer dan milieupartijen; ze vragen niet alleen aandacht voor het milieu, maar verkondigen opvattingen over tal van andere politieke problemen in een eigen ideologisch kader en met een eigen stijl.

groen = postmaterialisme

Volgens de Amerikaanse politicoloog Inglehart is de opkomst van groene partijen een onderdeel van een 'stille revolutie' op cultureel gebied.⁴⁰ Sinds de jaren zestig treedt in de meeste industrielanden een verschuiving op van materialistische, op welvaart en orde gerichte waarden naar postmaterialistische, op zelfontplooiing, participatie en milieubehoud gerichte waarden. Deze verschuiving volgt op de snelle welvaartsstijging in deze periode en wordt dan ook vooral gedragen

door de generatie die al in haar jeugd gewend raakt aan welvaart: de kort na de Tweede Wereldoorlog geboren 'baby-boomers'. Inglehart verklaarde dit met de motivatietheorie van de psycholoog Maslow: eerst moet een mens materiële behoeften aan veiligheid en comfort bevredigd hebben voordat hij of zij aandacht kan besteden aan immateriële behoeften aan saamhorigheid en zelfverwezenlijking. In zijn latere werk legt Inglehart overigens minder nadruk op Maslow en beschouwt de 'diminishing marginal utility of economic determinism' meer als een maatschappelijk dan als een psychologisch proces. Afhankelijk van de sociaal-economische omstandigheden kunnen individuen in de loop van hun leven meer of juist minder belang gaan hechten aan postmaterialistische waarden.⁴¹ De naoorlogse generatie wordt in de welvarende jaren zestig volwassen en komt dan in verzet tegen de heersende materialistische cultuur. Eerst drukt haar postmaterialistische protest zich uit in studentenbewegingen, dan in *New Left* partijen en in bewegingen tegen kernwapens, kernenergie, discriminatie en milieuvervuiling; ten slotte ook in groene partijen. Al deze vormen van postmaterialistische protest worden wel '*New Politics*', Nieuwe Politiek, genoemd.⁴²

Inglehart en zijn medestanders hebben indrukwekkende hoeveelheden data verzameld om hun theorie te staven. Op wereldschaal tonen ze statistische verbanden aan tussen enerzijds postmaterialisme en anderzijds milieubesef en voorkeur voor groene partijen.⁴³ De politicoloog Jan van Deth paste in zijn dissertatie de theorie kritisch toe op Nederlandse gegevens en vond onder meer een sterke postmaterialistische gezindheid bij kiezers van PPR, PSP en in mindere mate CPN en D66.⁴⁴ Ook kiezers van GroenLinks blijken in 1989 overwegend postmaterialistisch (84%), meer nog dan kiezers van D66 (42%) en PvdA (46%).⁴⁵

Inglehart *cum suis* hebben echter lang niet alle critici kunnen overtuigen. De kritiek richt zich in de eerste plaats op de betekenis en operationalisatie van het begrip 'postmaterialisme'. Inglehart meet 'postmaterialisme' en 'materialisme' aan de hand van een aantal uitspraken, die statistisch wel maar semantisch niet duidelijk samenhangen. Meestal legt hij zijn respondenten de volgende vraag voor:

'In de politiek is het niet altijd mogelijk alles te bereiken wat men graag zou willen. Op deze kaart staan verschillende dingen die je kunt nastreven. Als u zou moeten kiezen, welk doel lijkt u het meest wenselijk?

- a. de orde in dit land handhaven;
- b. de politieke inspraak van de burgers vergroten;
- c. prijsstijgingen tegengaan;
- d. de vrijheid van meningsuiting beschermen.

Wat zou uw tweede keus zijn? En wat zou u op de derde plaats zetten?'⁴⁶

Respondenten die de uitspraken (a) en (c) als eerste of tweede keus noemen, gelden als materialisten; postmaterialisten noemen eerst (b) en (d); de rest valt in de categorie 'gemengd'. Flanagan, een overigens niet onwelwillend criticus, tracht aan te tonen dat de categorie 'postmaterialisten' uiteen valt in twee uiteenlopende typen, die hij 'libertair' en 'autoritair' noemt. Beide typen hechten meer belang aan immateriële kwesties als abortus, kernenergie en grondrechten dan aan sociaal-economische strijdpunten. Ze benaderen die kwesties echter verschillend: libertaire postmaterialisten willen vrijheid en gelijkheid vergroten, en zullen dus de uitspraken (b) en (d) voorkeur geven. Hun autoritaire tegenspelers wensen vrijheid te beperken in het belang van traditie, orde en veiligheid; zij geven voorrang aan uitspraak (a), maar niet per se aan (c). De groene partijen vinden hun aanhang onder de eerstgenoemde libertaire groep, terwijl Nieuw Rechts - Centrumdemocraten, het Franse *Front National*, Vlaams Blok, de Oostenrijkse Vrijheidspartij - de autoritaire postmaterialisten aanspreekt.⁴⁷

Voorts vormt postmaterialisme, indien al een zinvol begrip, toch een te grove verklaring voor de opkomst van groene partijen. Weliswaar betrekken die partijen hun aanhang grotendeels uit het kamp der postmaterialisten, de meerderheid in dat kamp kiest nog steeds voor andere - met name sociaal-democratische en links-liberale - partijen. Zo stemde in 1994 slechts 20% van de niet-confessionele en 16% van de confessionele linkse postmaterialistische kiezers in Nederland op GroenLinks; van de rechtse (confessionele of niet-confessionele) postmaterialisten was dat niet meer dan 2%.⁴⁸ De keuze voor een politieke partij wordt blijkbaar niet alleen bepaald door culturele waarden (en evenmin uitsluitend door bezorgdheid over het milieu, zoals al eerder opgemerkt), maar door vele andere factoren. Inglehart veronachtzaamt in zijn kwantitatieve analyses de bijzondere historische, culturele en partijpolitieke omstandigheden in de verschillende landen, volgens tal van critici.⁴⁹ Overigens ontkent Inglehart niet dat andere factoren kunnen bijdragen aan de opkomst van groene partijen, waaronder objectieve milieuproblemen.⁵⁰

Ten slotte zou postmaterialisme ook een ideologie kunnen zijn in de marxistische betekenis: mooie woorden die materiële belangen verhullen. De kritische Inglehart-adept Van Deth wijst hier al op in zijn reconstructie van postmaterialisme als 'romantisch individualisme', de ideologie van de nieuwe intellectuelenklasse.⁵¹ De Duitse politicologen Alber en Bürklin gaan nog een stap verder: groene politici willen met hun milieueisen en andere zogenaamd immateriële verlangens gewoon elkaar aan banen helpen. Met deze kritiek betreden we echter een alternatieve verklaringsgrond die nadere aandacht verdient.

groen = frustratie van werkloze academisch gevormde baby-boomers of miskende intellectuelen

Men hoeft geen marxist te zijn om verband te leggen tussen politieke ideologieën en sociaal-economische belangen. Ook 'burgerlijke' sociologen als de Amerikaan Gurr verklaart politiek protest als antwoord op teleurstellende economische

ontwikkelingen.⁵² Niet zozeer absolute armoede maar relatieve deprivatie, dat wil zeggen, teleurgestelde hoge verwachtingen, blijken vaak tot verzet en opstand te leiden. Alber en Bürklin passen deze theorie toe op dat deel van de naoorlogse generaties dat op grond van een hoge opleiding een goedbetaalde en interessante baan verwachtte maar er niet in slaagde die te vinden. Terwijl de *baby-boomers* na hun studie meestal uit meer dan één goede baan konden kiezen, viste de 'verloren generatie' die in de jaren zeventig afstudeerde vaak achter het net. Juist deze 'frustrated academic plebeians' zouden het kader van de groene partijen leveren.⁵³

Bürklin vindt bevestiging van deze theorie in onderzoek onder Duitse kiezers in de jaren 1980-1983. Hij stelt vast dat 'vor allem die beruflich noch nicht bzw noch sehr instabil etablierten Akademiker die Kerngemeinde des grünen Wählerpotentials darstellen'.⁵⁴ Deze academici zouden zich vooral in de 'Versorgungs-klasse' van dienstverleners in de niet-commerciële sector, bevinden. Daarnaast vindt Bürklin nog twee belangrijke oorzaken voor het electoraal succes van *Die Grünen*. Afkeer van kernenergie leidt dwars door alle sociaal-economische groepen en leeftijden heen tot steun voor deze partij. Wel aan leeftijd gebonden is een vorm van politiek idealisme, dat vertrouwen in de democratische theorie koppelt aan kritiek op de bestaande praktijk en daaruit de eis tot radicale hervormingen afleidt. Bürklin wijt dit democratisch radicalisme mede aan de opgelegde democratische socialisatie van de jeugd na de Duitse capitulatie voor de Geallieerden in 1945. Tot op zekere hoogte komt dit soort verzet tegen de bestaande orde echter elke derde generatie voor, sinds de Franse Revolutie.⁵⁵ De eerste generatie geeft bepaalde idealen vorm in de praktijk, de tweede neemt die trouw over, maar de derde generatie zet zich af tegen de gevestigde praktijk, waarin ze te weinig van haar idealen herkent. Dit politiek idealisme verklaart volgens hem meer dan het weinig coherente postmaterialisme van Inglehart. Hij deelt dan ook niet de optimistische en welwillende visie van Inglehart op de toekomst van groene partijen, maar voorspelt hun een cyclus van opkomst en verval.⁵⁶

De enigszins cynische theorie van Bürklin en Alber heeft veel kritiek uitgelokt - vooral bij collega's met sympathie voor groene partijen. Hun gegevens kunnen anders geïnterpreteerd worden, indien ze al empirisch juist zijn. Aanhangers van groene partijen kiezen wellicht bewust voor minder betaald werk en deeltijdbanen of zelfs werkloosheid uit afkeer van de materialistische arbeidsethiek en uit een behoefte aan zelfontplooiing en ontspanning in de natuur.⁵⁷ Bovendien zouden de beide politicologen teveel generaliseren vanuit een smalle basis, namelijk: Duitse kiezers aan het begin van de jaren tachtig. Ook dan verklaren ze maar een deel van de sympathie voor de *Die Grünen* - bijna 30% bij Bürklin. De meerderheid van de groene kiezers in Duitsland bestond echter niet uit - al dan niet gefrustreerde - academici, maar uit ambtenaren en andere witte-boordenwerkers met niet meer dan middelbare school.⁵⁸ In andere landen zijn het eveneens vaak middelbare beamten, leraren en onderwijzers, die op een groene partij stemmen.⁵⁹

Deze kritiek sluit niet uit dat sociaal-economische belangen een rol kunnen spelen bij de keuze voor een groene partij. Groene partijen pleiten over het algemeen voor een sterke en actieve overheid, niet alleen om milieuvervuiling aan te pakken maar ook om een sociaal beleid te voeren. Daarmee dienen ze, bedoeld of onbedoeld, de belangen van ambtenaren en werklozen die afhankelijk zijn van sociale voorzieningen. Van Deth suggereerde dit al in zijn dissertatie.⁶⁰ Daartegen voeren Lowe en Rüdig echter aan dat andere partijen deze belangen beter kunnen behartigen: sociaal-democraten en zelfs communisten streven vaak met meer succes naar een actief optreden van de overheid.

Naast sociaal-economische belangen zou ook het streven naar aanzien en invloed bepaalde beroepsgroepen kunnen bewegen om groene partijen te steunen. Vanuit hun beroepsideologie zullen beambten in de sociaal-culturele en dienstverlenende sector waarden als welzijn, solidariteit, inspraak, zelfontplooiing en milieubehoud verdedigen tegen het streven naar winst, economische groei en concurrentie van ondernemers en beambten in de marktsector. De sociaal-culturele beambten ontlenen gezag en invloed aan hun kundig gebruik van woorden en de omgang met cliënten - Lucardie noemt hen daarom 'logocraten' ('logos' betekent immers taal of rede in het Grieks), naar analogie met de technocraten die invloed ontlenen aan hun technische vaardigheden.⁶¹ In de jaren zestig steeg het prestige van de logocraten met de groeiende belangstelling voor welzijn en inspraak, maar sinds de jaren tachtig lijken andere waarden weer te domineren. Zo voelen de logocraten zich wellicht toch relatief gedepriveerd, door verlies aan invloed in plaats van verlies van inkomen. Deze culturele of ideologische vorm van deprivatie - misschien beter 'vervreemding' te noemen - kan leiden tot steun aan radicale bewegingen en partijen.⁶²

Sommige sociale wetenschappers vinden ook deze interpretatie nog te cynisch. Zij verklaren het verzet van sociaal-culturele beambten tegen de heersende ideologie uit hun contact met de 'leefwereld' die door de kapitalistische economie en bureaucratische staat 'gekoloniseerd' dreigt te worden; of uit grotere openheid voor nieuwe (ecologische) problemen door distantie tot gevestigde belangen in de productiesfeer.⁶³ Of ze draaien de causale keten om: jongeren kiezen een sociaal-culturele opleiding en werkkring omdat ze de dominante waarden van hun kapitalistische samenleving en bureaucratische staat afwijzen, in plaats van andersom.⁶⁴ In dat geval zou socialisatie in een bepaald postmaterialistisch waardenpatroon voorafgaan aan de keuze voor een sociaal-cultureel beroep en voor een groene partij. Daarmee zijn we dan weer terug bij Inglehart!

groen = een gat in de electorale markt

Alle voornoemde verklaringen veronachtzaamden volgens critici de politieke omstandigheden waarin groene partijen ontstonden: de openheid van het partijstelsel, de verhoudingen tussen de gevestigde partijen, het kiesstelsel en de verdeling van de macht tussen verschillende organen van de staat. In deze vierde verklaringswijze valt de nadruk op deze politieke en electorale factoren.

Nieuwe partijen moeten kiezers weglukken van oude partijen. Net als nieuwe bedrijven zoeken nieuwe partijen een 'gat in de markt', door aan een behoefte van consumenten (kiezers) te voldoen die gevestigde partijen niet kunnen of willen bevredigen. Dat veronderstelt wel een vrije markt, open voor alle mogelijke deelnemers. Monopolie- en kartelvorming belemmeren vaak de komst van nieuwe deelnemers, zowel in de economie als in de politiek. De verschillende politieke omstandigheden die het succes van nieuwe partijen bevorderen of belemmeren duiden politicologen vaak aan met de term *political opportunity structure*, 'politieke gelegenheidsstructuur'. Daarbij zouden ze zoals de Engelse socioloog Rootes opmerkt, duidelijker onderscheid moeten maken tussen de min of meer duurzame institutionele structuur (kiesstelsel, federalisme) en de voortdurend veranderende concurrentieverhoudingen tussen partijen met hun programma's en strijdpunten.⁶⁵

In de hierboven ontwikkelde typologie van groene partijen zou een kritische lezer deze electorale markt-benadering reeds ontdekt kunnen hebben. Electoraal succes van groene partijen bleek immers samen te gaan met verval van communistische partijen en met een kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging. In een vergelijkende analyse van 23 ontwikkelde industriestaten vindt Kitschelt nog andere omstandigheden die het succes van groene partijen in de hand werken: politisering van de beslissing over te schakelen op kernenergie; een corporatistische traditie om maatschappelijke problemen op te lossen in overleg tussen leiders van belangenorganisaties; en langdurig bewind van sociaal-democratische partijen - beide laatste zijn negatieve factoren waartegen de groenen zich kunnen afzetten.⁶⁶ Kitschelt ontkent daarbij niet de invloed van structurele, sociaal-economische factoren. Met name individueel inkomen en collectieve uitgaven voor sociale zekerheid hangen in zijn model ook samen met groene successen.

De reeds genoemde Müller-Rommel kiest een soortgelijke benadering. Hij voegt nog meer variabelen toe aan zijn model. Electoraal succesvolle groene partijen komen vooral voor in landen met een hoge bevolkingsdichtheid, een federale staat, de mogelijkheid voor een referendum, een stabiel en matig gepolariseerd partijstelsel, gering vertrouwen in het parlement en actieve sociale bewegingen. Hij erkent echter zelf de tekortkomingen van een dergelijke kwantitatieve analyse en maakt een zeer bescheiden begin met een kwalitatief-historische vergelijking van afzonderlijke landen.⁶⁷

Jamison, Eyerman en Cramer kozen voor een uitsluitend kwalitatief-historische vergelijking van milieubewegingen en groene partijen.⁶⁸ In hun vergelijking van Denemarken, Zweden en Nederland zien ze de politieke cultuur en de verhouding tussen staat en maatschappij als belangrijkste onafhankelijke variabelen. In Denemarken en in iets mindere mate in Nederland zouden milieugroepen zich onafhankelijk ontwikkelen en vrij snel toegang vinden tot beleidsmakers, terwijl ze in het etatistische Zweden zonder een eigen politieke partij weinig konden bereiken.

De selectie van verklarende factoren lijkt in een historisch-beschrijvende benadering veelal willekeurig, vooral indien ze ook nog breed en abstract gefor-

muleerd worden. Dat geldt naar onze mening ook voor de cyclische cultuurcrisis-theorie van Brand en voor de politiek-ideologische dislocatiethese van Stavrakakis.⁶⁹ Brand beschouwt de opkomst van de groenen als een vierde golf van romantisch protest van de nieuwe middenklasse tegen de moderne cultuur. Stavrakakis interpreteert het als reactie op de ideologische crisis (dislocatie) van links in Europa en de crisis in het denken over de natuur. Ondanks hun empirische vaagheid leveren deze historiserende verklaringspogingen onmisbare aanvullingen op de kwantitatieve sociologische en politicologische modellen die hierboven besproken werden.

CONCLUSIE

De vier benaderingen hebben zoals te verwachten hun zwakke en sterke kanten. Ze sluiten elkaar niet zonder meer uit, zoals Van Haren en Frankland en Schoonmaker laten zien in hun interpretaties van *Die Grünen*.⁷⁰ Voorzover deze verklaringen wortelen in verschillende maatschappijvisies, theoretische veronderstellingen en definities zijn ze moeilijk empirisch te weerleggen; maar wanneer ze elkaar feitelijk tegenspreken kan dat natuurlijk wel.

Dit boek over GroenLinks heeft echter niet de pretentie, de strijd tussen de verschillende theorieën over groene partijen te kunnen beslechten. Een *case-study* kan dat eigenlijk nooit doen. Het onderzoek kan wel tot de vaststelling leiden dat de ene theorie meer licht werpt op de ontwikkeling van GroenLinks dan de andere. Indien bijvoorbeeld leden en kiezers van GroenLinks niet erg bezorgd zouden zijn over milieuvervuiling spreekt dat de 'realistische theorie' van Eckersley tegen, die groene partijen beschouwt als reactie op verwaarlozing van milieuproblemen door gevestigde partijen. Indien het kader van GroenLinks niet een duidelijke voorkeur toont voor postmaterialistische waarden, zou dat Inglehart's culturele benadering in Nederland weerleggen. Indien de leden en kiezers niet overwegend onderbetaalde of werkloze academici dan wel sociaal-culturele beambten of logocraten zijn, verzwakt dat de theorieën van Alber en Bürklin respectievelijk Goul Andersen en Lucardie. En ten slotte zal een historisch onderzoek kunnen aantonen of antikernenergie- en milieubeweging, corporatisme, sociaal-democratisch bewind of een gematigd pluralistisch partijstelsel hebben bijgedragen tot het ontstaan van GroenLinks.

NOTEN

1. Zie Stouthuysen, 'De politieke identiteit van de Vlaamse Groene Partij AGALEV'; en Kitschelt en Hellemans, *Beyond the European Left*, 48-62.
2. Zie Rihoux, 'Belgium: Greens in a divided society'; en Kitschelt en Hellemans, *op.cit.*, 48-62.

3. Zie Lauber, 'From Growth Consensus to Fragmentation in Western Europe. Polarization over Redistribution and Ecology'; Church, 'The Development of the Swiss Green Party'; en Kreuzer, 'New Politics: Just Post Materialist? The Case of the Austrian and Swiss Greens'.
4. Schloeth, 'The Greens and the Car Party', 14.
5. Sciarini e.a., *Die Kader der Schweizer Parteien*, 110-118.
6. Papadakis, *The Green Movement in West Germany*, 157-186; en Klotsch en Stöss, 'Die Grünen', 1509-1539, 1555-1556.
7. Kleinert, *Vom Protest zur Regierungspartei*.
8. Poguntke, *Alternative Politics*, 63-65.
9. Rhodes, 'The Italian Greens: Struggling for Survival'.
10. Zie Sainteny, *Les Verts*, 48-52; Cole en Doherty, 'France: pas comme les autres - the French Greens at the cross-roads'; en Faucher en Doherty, 'The Decline of Green Politics in France: Political Ecology since 1992'.
11. Journès, 'Les écologistes, l'Etat et les partis'; en Prendiville and Chafer, 'Activists and Ideas in the Green Movement in France', 186-198.
12. Zie Vedung, 'The Swedish Five-Party Syndrome and the Environmentalists'; Bennulf, 'Sweden: The rise and fall of Miljöpartiet de gröna'; en *idem*, 'The 1994 Election in Sweden: Green or Grey?'.
13. Berglund, 'The Finnish Parliamentary Election of 1995'.
14. Gilljam en Oscarson, 'Mapping the Nordic Party Space', 37.
15. Collins, 'The Irish Elections of 1992'.
16. Jahn, 'Unifying the Greens in a United Germany'.
17. Stock, 'The Portuguese Greens: Growing Pains or Compromised Future?'.
18. Demertzis, 'Greece: Greens at the periphery'.
19. Aguilar-Fernández, 'The Greens in the 1993 Spanish General Election: A Chronicle of a Defeat Foretold'.
20. Met name in de Oekraïne en in Estland; zie Fitzmaurice, 'The Estonian Elections of 1992'.
21. Stykarsdottir, 'The New Women's Movement in Iceland', 150.
22. Hardarson, 'Iceland'; en Kristinsson, 'The Icelandic Parliamentary Election of 1995'.
23. Schüttemeyer, 'Denmark: De Gronne'; en Thomsen, 'The 1994 Parliamentary Election in Denmark'.
24. Goul Andersen, 'Denmark: Environmental Conflict and the "Greening" of the Labour Movement'; en Borre, 'Old and New Politics in Denmark'.
25. Aardal, 'Green Politics: A Norwegian Experience'; en Grendstad en Stroemsnes, 'A Green Polity Without A Green Party - Where Have All The Voters Gone?'.

26. De Deense SF sloot zich in 1994 wel daarbij aan maar maakte zich binnen twee jaar weer los. Zie: Christensen, 'The Left-Wing Opposition in Denmark, Norway and Sweden: Cases of Euro-phobia?'
27. McCulloch, 'The Green Party in England and Wales: Structure and Development. The Early Years'.
28. Wel won ze in een plaatselijke alliantie met de regionalistische *Plaid Cymru* (Partij van Wales) een zetel. Zie Carter, 'Whatever happened to the environment? The British General Election of 1992'.
29. Bennie, Franklin en Rüdig, 'Green Dimensions. The Ideology of the British Greens', 223-224.
30. Florizoone, *De Groenen*, 108-109.
31. Parkin, *Green Parties*, 179.
32. Franklin en Rüdig, 'The Green Voter in the 1989 European Elections'.
33. Müller-Rommel, *New Politics in Western Europe*; en *idem*, *Grüne Parteien in Westeuropa*, 75-76, 88, 150.
34. Goul Andersen, 'Environmentalism, New Politics and Industrialism'; Eckersley, 'Green Politics and the New Class: Selfishness or Virtue?'; en Lucardie, 'Individualisering, beamtendom en populisme. Politieke partijen in de greep van het post-modernisme'.
35. Zie Inglehart, 'Public Support for Environmental Protection'.
36. Jehlicka en Kostecky, 'Czechoslovakia: Greens in a post-Communist society', 215-223.
37. Franklin en Rüdig, *op.cit.*, 153; en Schmeets, 'Het milieubesef en de politiek'.
38. Schmeets, *op.cit.*, 777.
39. Becker e.a., *Publieke opinie en milieu*, 106-109 en 137-146.
40. Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, 260-263, 458-460; zie ook Inglehart, *The Silent Revolution*.
41. Zie Inglehart, 'Value Change in Industrial Societies'.
42. Zie Poguntke, 'The "New Politics Dimension" in European Green Parties'; en Inglehart, 'Value Change in Industrial Societies'.
43. Inglehart, 'Public Support for Environmental Protection', 68-69; en *idem*, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, 458-460.
44. Van Deth, *Politieke waarden*, 192-197.
45. Van Deth, Leijenaar en Wittebrood, 'Politieke oriëntaties', 61.
46. Van Deth, *op.cit.*, 93.
47. Zie Flanagan, 'Changing Values in Advanced Industrial Societies: Inglehart's Silent Revolution from the Perspective of Japanese Findings'; en *idem*, 'Value Change in Industrial Societies'.
48. Van Deth, 'De stabiliteit van oude en nieuwe oriëntaties', 139.

49. Zie Lowe en Rüdig, 'Political Ecology and the Social Sciences - the State of the Art'; Betz, 'Value Change and Post-Materialist Politics'; Goul Andersen, 'Environmentalism, New Politics and Industrialism'; Van Haren, 'De Groenen in de Bondsrepubliek: kortstondige protestpartij of uitdrukking van duurzame verandering?'; Eckersley, 'Green Politics and the New Class: Selfishness or Virtue?'; en Kreuzer, *op.cit.*
50. Inglehart, 'Public Support for Environmental Protection', 64-65.
51. Van Deth, *Politieke waarden*, 41-47.
52. Gurr, *Why Men Rebel*.
53. Alber, 'Modernization, Cleavage Structures and the Rise of the Green Parties and Lists in Europe', 205.
54. Bürklin, *Grüne Politik*, 200.
55. Bürklin, 'The German Greens: The Post-Industrial Non-Established and the Party System'.
56. Bürklin, 'Governing left parties frustrating the radical non-established left: the growth and inevitable decline of the Greens'.
57. Zie Kitschelt, 'Explaining Innovation in Competitive Party Systems'; en Betz, *op.cit.*
58. Raschke, *Krise der Grünen*, 52-57; en Poguntke, *Alternative Politics*, 53-59.
59. Boy, 'Le vote écologiste en 1978', 413; en Franklin en Rüdig, *op.cit.*
60. Van Deth, *Politieke waarden*, 41-47.
61. Lucardie, *The New Left in the Netherlands*; en *idem*, 'Individualisering, beambtendom en populisme. Politieke partijen in de greep van het post-modernisme'.
62. Zie ook Van Haren, *op.cit.*
63. Zie respectievelijk Goul Andersen, 'Environmentalism, New Politics and Industrialism'; en Eckersley, *op.cit.*
64. Cotgrove en Duff, 'Environmentalism, Middle Class Radicalism and Politics'.
65. Zie Rootes, 'Environmental consciousness, institutional structures and political competition in the formation and development of Green parties'.
66. Zie Kitschelt, 'Explaining Innovation in Competitive Party Systems'.
67. Müller-Rommel, *Grüne Parteien in Westeuropa*, 93-185 en 189-201.
68. Jamison, Eyerman en Cramer, *The Making of the Environmental Consciousness*.
69. Brand, 'Cyclical Aspects of New Social Movements: Waves of Cultural Criticism and Mobilization Cycles of New Middle Class Radicalism'; en Stavrakakis, 'Environmental Crisis, Green Ideology and Political Competition: An Alternative Approach'.
70. Zie Van Haren, *op.cit.*; en Frankland en Schoonmaker, *Between Protest and Power*.

Hoofdstuk 2

DE VOORLOPERS: CPN, PSP, PPR EN EVP

De afgelopen decennia kende het Nederlandse partijstelsel twee partijfusies. In 1977 maakte het Christen Democratisch Appèl (CDA) zijn electorale debuut. Drie jaar later besloten de in dit federatieve verband samenwerkende Anti-Revolutionaire Partij (ARP), Christelijk-Historische Unie (CHU) en Katholieke Volkspartij (KVP) hun partijorganisaties op te heffen en definitief op te gaan in het CDA. In 1989 kwamen PSP, CPN en PPR voor het eerst met een gezamenlijke lijst en een gemeenschappelijk program onder de naam GroenLinks bij de Tweede-Kamer-verkiezingen uit. De EVP mocht hierbij aanschuiven. Eind 1990 werd het electorale samenwerkingsverband omgezet in een nieuwe partij. In 1991 hieven de 'oude' partijen zich op.

Evenals aan de totstandkoming van het CDA ging ook aan de oprichting van GroenLinks een periode van electorale neergang vooraf. Maar waar de christen-democraten in spé aan één zware verkiezingsnederlaag (in 1967) genoeg hadden om gesprekken over eenwording te beginnen, moesten de klein-linkse partijen zich twee keer aan deze steen stoten voordat er überhaupt over verdergaande vormen van verkiezingssamenwerking kon worden gesproken - waarbij het woord fusie overigens nog lange tijd taboe was. Zowel in 1977 als in 1986 liep klein links harde klappen op van de kiezers. Pas de tweede nederlaag bracht de CPN, PSP en PPR er uiteindelijk toe om - met veel moeite - de bakens te verzetten. Dat proces zal in hoofdstuk 3 worden beschreven. In dit hoofdstuk komt de voorgeschiedenis aan bod, waarbij het accent ligt op de magere jaren tussen de beide electorale trauma's, dat wil zeggen de periode 1977-1986.

In het onderstaande zullen we eerst de CPN, PSP en PPR tegen het einde van de jaren zestig portretteren. Vervolgens zal worden ingegaan op de factoren die preludeerden op de landelijke toenadering van de drie partijen, zoals de samenwerking bij lokale en provinciale en later ook Europese verkiezingen, het gezamenlijk optrekken binnen de nieuwe sociale bewegingen, en hun ideologische convergentie. Deze ontwikkelingen en de - daarna te beschrijven - initiatieven aan de basis en de kwestie van het aangaan van lijstverbindingen leidden ertoe dat het thema samenwerking regelmatig in de CPN, PPR en PSP op heftige wijze bediscussieerd werd - al dan niet binnen het bredere kader van een debat over de koers of over de vernieuwing van de partij. Op deze interne conflicten, toegespitst op de samenwerkingskwestie, wordt uitgebreid ingegaan. Hierbij komt dan ook de inmiddels in de Tweede Kamer gekomen EVP aan de orde. Ten slotte wordt in

dit hoofdstuk aandacht geschonken aan de opkomst van de 'groene' partij in Nederland.¹

DE JAREN ZESTIG

In de loop van de jaren zestig veranderde de Nederlandse samenleving ingrijpend. Met de voortdurende economische groei maakten de welvaartsstaat en de massaconsumptie hun opwachting. Mede door de toenemende secularisatie, individualisering en door de opkomst van de televisie kwam de ontzuiling op gang. De oude vertrouwde protestants-christelijke, katholieke en sociaal-democratische blokken kregen het steeds moeilijker. Lijdzaamheid maakte plaats voor activisme en politisering, vooral bij de jongere generatie, de naoorlogse *baby-boomers*, die dan ook vaak de 'protestgeneratie' genoemd wordt. Deze generatie kwam in verzet tegen de 'regenten' van het 'establishment'. Als Provo's maakte ze het gezag in Amsterdam op 'ludieke' wijze belachelijk en roerden zij zich bij het huwelijk van prinses Beatrix en de Duitse jonkheer Claus von Amsberg in de hoofdstad. Studenten keerden zich tegen de gevestigde machten aan de universiteiten en eisten inspraak. In Amsterdam bezetten zij in 1969 het Maagdenhuis, het administratieve centrum van de universiteit. De samenleving moest radicaal gedemocratiseerd worden en de heersende mentaliteit ingrijpend veranderd door acties 'van onderop'. Deze radicaal-democratische idealen werden voor een groot deel ontleend aan soortgelijke bewegingen in de Verenigde Staten, Duitsland en Frankrijk, die wel worden aangeduid als '*New Left*'.²

Rond 1970 richtten de acties van de protestgeneratie zich niet alleen meer op democratisering van staat en samenleving maar ook op zaken als milieu, zelfontplooiing en vrouwenemancipatie. De tweede feministische golf spoelde door de samenleving. Dolle Mina's kwamen op voor 'baas in eigen buik': zij maakten zich sterk voor het recht op abortus. Ook keerden zij zich tegen de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw: vader buitenshuis als kostverdiener, moeder in de keuken aan het aanrecht. Het milieu kwam pontificaal op de politieke agenda te staan door de publicatie in 1972 van het *Rapport van de Club van Rome*. De centrale boodschap hiervan was dat er grenzen aan de economische groei waren. Op dezelfde voet doorgaan zou leiden tot overbevolking, uitputting van de voorraden aan grondstoffen en ernstige milieuverontreiniging. Ook de auto, het statussymbool uit die tijd, kwam als milieuvervuiler onder vuur te liggen.

Deze maatschappelijke ontwikkelingen schiepen de gelegenheid voor de opkomst van de vrouwen-, milieu- en anti-kernenergiebeweging in de vroege jaren zeventig. Actiegroepen schoten als paddestoelen uit de grond. In 1968 werd Man Vrouw Maatschappij (MVM) gevormd; twee jaar later gevolgd door Dolle Mina. Op milieugebied kwam in 1970 de Aktie Strohalm tot stand. In 1972 werden de Vereniging Milieudefensie, De Kleine Aarde en Natuur en Milieu opgericht. De anti-kernenergiebeweging kreeg in 1973 landelijk gestalte met de Landelijke Stroomgroep Stop Kalkar en het Anti Kalkar Comité. Dit Comité werd na zijn

ondergang in 1975 opgevolgd door het Landelijk Energie Comité (LEK). De tweede helft van de jaren zeventig zag de opbloei van de vredesbeweging: Het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) was in 1978 een van de oprichters van het Overlegorgaan tegen de Kernbewapening.³

In deze nieuwe sociale bewegingen - zoals zij vaak worden aangeduid - waren vele zogenaamde 'nieuwe vrijgestelden' actief, afkomstig uit de nieuwe midden-groepen in de sociaal-culturele sector. De welzijnswerkers zijn hiervan een illustratief voorbeeld; hun sector dijde met de groei van de welvaartsstaat sterk uit. Ook vonden de nieuwe ideeën veel weerklank bij studenten - die zich in steeds grotere getale bij de universiteiten en sociale academies lieten inschrijven - en bij een aantal van hun docenten. Uit deze maatschappelijke segmenten recruteerden de linkse partijen en de sociale bewegingen een groeiend deel van hun aanhang.⁴

Deze veranderingen misten hun uitwerking op het politieke bestel niet. Eind 1966 werd de partij 'Democraten '66 (D66) opgericht, krap twee jaar later de PPR (zie hieronder). D66 stond verregaande staatkundige hervormingen voor, die het verzuilde en verouderde politieke stelsel democratischer moesten maken. Ook de PvdA werd sterk door deze 'New Left' denkbeelden beroerd. Binnen deze partij stak Nieuw Links de kop op - een los georganiseerde groep jongeren die veel invloed naar zich wist toe te trekken. De groep eiste onder meer democratisering van bedrijven, verhoging van de ontwikkelingshulp, verdere inkomensnivellering en diplomatieke erkenning van de DDR en de Vietcong - één van de tegenstanders van de Verenigde Staten in de Vietnamoorlog. Door toedoen van Nieuw Links schoven de sociaal-democraten in de jaren zeventig een behoorlijk eind naar links op.

CPN, PSP EN PPR ROND 1970

Van de politieke partijen waren in het bijzonder de PSP en de nieuwkomer PPR vatbaar voor de nieuwe ideeën. De PSP was in 1957 opgericht door groepen uit de vredesbeweging, die bewapening en Koude Oorlog afwezen. Linkse sociaal-democraten, dissidente communisten en andere revolutionaire marxisten, maar ook christen-socialisten, christen-pacifisten, anarchisten en zelfs een enkele liberale pacifist vonden een politiek onderdak bij de nieuwe partij. Wat hen verenigde was aanvankelijk vooral het pacifisme, en in het bijzonder de afwijzing van kernwapens en de wapenwedloop tussen Oost en West. Bij vele PSP-ers van het eerste uur had dat pacifisme een absoluut en ethisch karakter. 'Wij verwerpen geweld als middel ter oplossing van geschillen', zo formuleerden zij het eenvoudig maar helder in het beginselprogramma.⁵ Het beginselprogramma bevatte echter nog twee belangrijke ideologische positiebepalingen: 'toepassing van de democratie op elk terrein' en 'streven naar een samenleving waarin de produktiemiddelen, grond, huizen, transport-, bank- en verzekeringswezen aan de gemeenschap behoren'.⁶

Deze drie elementen zouden de ideologie van de PSP tot haar opheffing in 1991 blijven kenmerken. Ze veranderden wel enigszins van gewicht en betekenis.

Het pacifisme kreeg geleidelijk een minder ethisch-absoluut en meer politiek-strategisch karakter, terwijl het aanvankelijk vaag en abstract geformuleerde socialisme meer concrete vorm kreeg. Daarbij raakte de PSP in de jaren zestig beïnvloed door de neo-anarchistische beweging Provo en andere 'New Left' stromingen. Socialisme moest 'van onderop' komen en niet door de staat worden opgelegd. Arbeiders zouden hun bedrijven zelf moeten besturen, via arbeidersraden. De partij liep in die tijd voorop bij buitenparlementaire acties tegen imperialisme, oorlog, de wapenwedloop en de monarchie. Men was afkerig van bestuurs-verantwoordelijkheid, die slechts tot vuile handen zou leiden. Een belangrijke minderheid deelde deze opvatting overigens niet en pleitte voor nauwere samenwerking met PvdA en andere progressieve groeperingen. In de periode 1967-1975 verscheurde een felle richtingenstrijd de PSP, waarbij niet alleen 'progressieve samenwerkers' en voorstanders van een autonome, activitische PSP tegenover elkaar stonden, maar zich ook een revolutionair-marxistische stroming roerde die de PSP wilde veranderen in een 'revolutionaire arbeiders-voorhoedepartij'. Laatstgenoemde stroming verliet in 1972 de partij en richtte in 1974 met een oudere groep trotskisten de Internationale Kommunistenbond (IKB) op, die later Socialistische Arbeiderspartij (SAP) zou gaan heten.⁷ Ook de meeste 'progressieve samenwerkers' verlieten in de jaren zeventig de PSP, zodat de autonome, buitenparlementaire koers uiteindelijk gehandhaafd bleef. De PSP voerde dan ook duidelijk oppositie tegen het progressieve kabinet-Den Uyl (1973-1977).

De PPR daarentegen nam wél deel aan het kabinet-Den Uyl, al deelde ze de idealen van de PSP en haar kritiek op het kabinet tot op zekere hoogte. De oprichters van de PPR kwamen uit de christen-radicalen vleugels van de drie confessionele partijen die later het CDA zouden vormen. Zij voelden zich verenigd door hun afkeer van die christen-democratische partijvorming, die zich al aan het eind van de jaren zestig begon af te tekenen; maar ook door een radicale politieke interpretatie van christelijke beginselen: 'de overtuiging, dat het Evangelie niet slechts een belofte heeft voor de individuele mens, maar dat het reinigend en vernieuwend ook de structuren van deze wereld aangrijpt'.⁸ De oprichters noemden zich christen-radicalen, zonder daarmee een eigen ideologie aan te willen duiden: het was meer een mentaliteit.⁹ Zij wezen een directe koppeling van christelijke beginselen en politieke overtuiging af - die hun oude partijen in het verleden nog nagestreefd hadden - en wilden dus ook geen beginselprogramma schrijven.¹⁰ Al na enkele jaren nam de invloed van de oprichters en hun christelijke beginselen af, maar de afkeer van ideologie bleef de PPR kenmerken tot aan het einde van haar bestaan.

In haar verkiezingsprogramma's stelde de PPR niet zozeer ideologische uitgangspunten maar min of meer actuele thema's en strijdpunten centraal. Nadere analyse van die programma's laat echter toch zoveel samenhang en continuïteit zien, dat men wellicht toch van ideologische sporen kan spreken.¹¹ In de eerste plaats ijverden de radicalen van het begin tot het einde van hun dagen voor radicale democratisering van staat en maatschappij. Dit streven liep als een rode

draad door al hun programma's heen. In de inleiding van hun eerste politieke program motiveerden ze zo de oprichting van de PPR: 'omdat de mensen te weinig kunnen meepraten en meebeslissen'.¹² Ze wilden daartoe de kiezer meer invloed op regeringsvorming bieden. Democratisering van de samenleving hield de PPR doorgaans nog meer bezig dan staatkundige vernieuwing. Werknemers zouden in beginsel hun bedrijf zelf moeten besturen, via de ondernemingsraad. Die bedrijven dienden wel met elkaar te blijven concurreren, binnen een sociale markteconomie en in het kader van een zekere planning. De PPR hoopte zo de nadelen van kapitalisme en staats-socialisme te vermijden.

Deze in 1969 nog wat vaag en voorzichtig geformuleerde denkbeelden kregen in de jaren zeventig duidelijker en radicaler vorm. In 1972 deed de voorzitter van de partij, de oud-priester Dolf Coppes, dat al in een discussiestuk dat soms als pseudo-beginselprogramma van de partij werd gezien.¹³ Coppes wilde een geordende economie, waarbij de volksvertegenwoordiging consumptie, productie en investeringen volgens plan zou vaststellen, al zou de eigendom van de ondernemingen berusten bij de gemeenschap van werknemers. Daarvoor achtte hij wel een langdurige en grondige mentaliteitsverandering noodzakelijk, waarbij mensen veel meer zouden samenwerken dan nu het geval was.

Naast democratisering bleven nog een viertal thema's de programma's van de PPR vanaf 1969 kenmerken: solidariteit met armere groepen in Nederland en (vooral) in de Derde Wereld, ontwapening en milieubehoud. Ook deze typisch 'postmaterialistische', New-Left belangstelling deelde zij met de PSP. Als gevolg van haar deels parlementaire origine bleef de PPR echter ook lange tijd nogal bestuurlijk ingesteld en gericht op samenwerking met de PvdA. Zij zag anders dan de PSP acties aan de basis meer als complementair op de parlementaire werkzaamheden.

In tegenstelling tot de PPR en de PSP stond de CPN geheel in de traditie van 'Old Left'. Op haar verlanglijstje stond de sociaal-economische belangenbehartiging van de arbeiders bovenaan; aan postmateriële zaken werd vrijwel geen aandacht besteed. De CPN was veel ouder dan de PPR en PSP. Zij was in 1909 opgericht, toen de radicaal-marxistische vleugel zich losmaakte van de sociaal-democratie. Na de Oktoberrevolutie van 1917 in Rusland doopte zij zich om tot CPN, uit bewondering voor de machtsovername van de door Lenin geleide communisten. Al snel na de naamsverandering koerste de partij geheel op het kompas van Moskou. De binnen- en buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie werd slaafs gevolgd. Volgens haar beginselprogram ging de CPN uit van het marxisme-leninisme, 'de revolutionaire wetenschappelijke leer, die door Marx en Engels, Lenin en Stalin, de grote denkers en strijders van het proletariaat, is grondvest en in zegevierende praktijk is gebracht'. De Sovjet-Unie vormde het lichtende voorbeeld, alleen daar bestond echte 'democratie voor het volk'.¹⁴ Nederland kende na de oorlog slechts een schijndemocratie onder de overheersing van het Amerikaanse grootkapitaal, maar zou onder leiding van de CPN en de door haar verenigde arbeidersklasse uiteindelijk ook de genoegens van een echte

economisch tij na het aantreden van de coalitie keerde. De radicalen leverden na lang wikken en wegen twee van de zestien ministers: Harry van Doorn en Boy Trip.

In maart 1977 kwam het kabinet ten val. PvdA en PPR hadden daarvoor al besloten zo mogelijk de regeringssamenwerking voort te zetten. Hoewel zij eveneens al programmatische overeenstemming hadden bereikt, kwam het tussen beide partijen onverwachts toch tot een breuk. Het PPR-congres schreef de kabinetscrisis aan het CDA toe en zegde het vertrouwen in deze partij op. Plechtig verkondigde het congres af te zullen zien van deelname aan een kabinet waarin ook de christen-democraten vertegenwoordigd zouden zijn. De PvdA was niet bereid om de PPR in deze uitsluiting van het CDA te volgen, omdat de kans op een tweede kabinet-Den Uyl daarmee verkeken zou zijn. Dit meningsverschil verstoorde de verhouding tussen radicalen en sociaal-democraten behoorlijk.²⁵

Het droeg bovendien bij tot verdere radicalisering van de PPR. Ook al bleven de radicalen het socialisme in naam afwijzen, ideologisch kwamen ze geleidelijk meer in de buurt van de libertair-socialistische opvattingen van de PSP over arbeiderszelfbestuur en andere vormen van democratisering. Huurders zouden bijvoorbeeld via woningraden hun woningen mogen beheren, en te zijner tijd ook in (collectief) bezit nemen. In 1977 stelde de PPR bovendien sociale verdediging als alternatief voor militaire defensie voor en besloot zij het lidmaatschap van de NAVO niet langer te aanvaarden.²⁶ De ideologische toenadering tot de PSP werd slechts gedeeltelijk ongedaan gemaakt door de keuze van de PPR voor een basisinkomen losgekoppeld van arbeid - maar wel gekoppeld aan een sociale dienstplicht. Voor de nog enigszins marxistisch 'angehauchte' PSP dienden arbeid en inkomen niet ontkoppeld te worden. Dit ideologisch meningsverschil speelde in de praktijk geen grote rol en verhinderde de twee partijen niet in de oppositie na 1977 nader tot elkaar te komen.

De CPN stond rond 1970 nog geheel buitenspel bij deze linkse samenwerkingsdans. Na het einde van de Koude Oorlog hadden de communisten hun isolement wel enigszins weten te doorbreken, ook al omdat ze - zoals gezegd - afstand hadden genomen van de Sovjet-Unie. In de jaren zestig gingen zij er electoraal op vooruit en aan het einde van het decennium wisten zij contact te leggen met de studentenbeweging. De CPN was niet meer de politieke paria van weleer, zoals in 1966 bleek toen zij in Amsterdam voor het eerst sinds 1948 weer een wethouder leverde. Dit betekende niet dat andere linkse partijen haar welwillend tegemoet kwamen. Aan de ene kant kwam dat doordat de CPN intern weinig veranderd was. De partij bleef op orthodox marxistisch-leninistische leest geschoeid en was zoals gezegd in organisatorisch opzicht nog steeds stalinistisch. Veel ruimte voor afwijkende meningen was er niet; het woord van partijleider De Groot was wet. Anderzijds was er in het verleden tussen de partijen teveel gebeurd. Na de jarenlange verkettering door de CPN had de PSP alleen al om deze reden weinig behoefte om met de communisten samen te werken.²⁷ Nog in 1972 verklaarde de CPN de PSP 'bankroet'. Het communistische partijcongres beschouwde het PAK als een plan 'tot verzwakking van het strijdvaardige

socialistische karakter van de arbeidersbeweging'.²⁸ Vanzelfsprekend had de CPN evenmin een hoge dunk van de PPR en van de PvdA, die met name ten tijde van het kabinet-Den Uyl nogal onvriendelijk bejegend werd.²⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat het communistische geroffel op de trom van 'linkse eenheid' in deze kringen weinig gehoor vond.

TWEEDE-KAMERVERKIEZINGEN 1977

Nadat de PSP landelijk met het PAK had gebroken, trokken de kleine linkse partijen aan het begin van de jaren zeventig op nationaal niveau gescheiden op. Aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1977 nam de CPN geheel zelfstandig deel. Ondanks de verwijdering was de PPR toch met de PvdA een lijstverbinding overeengekomen. Ook de PSP werd hierbij betrokken.³⁰ Voor alle drie de partijen verliepen de verkiezingen dramatisch (zie tabel 1). Kennelijk konden zij geen weerstand bieden aan de zuigkracht van de sociaal-democraten. Onder aanvoering van Den Uyl en met de leus 'kies de minister-president' behaalde de PvdA de beste verkiezingsuitslag in haar geschiedenis: met maar liefst tien zetels winst kwamen de sociaal-democraten op 53 zetels.

Tabel 1: Aantallen leden en zetels van CPN, PSP en PPR (1971-1989)

	CPN-leden	zts	PSP-leden	zts	PPR-leden	zts	Totaal leden	zts
1971	?	6	4.000	2	4.300	2	?	10
1972	10.000	7	4.600	2	3.800	7	18.400	16
1977	15.300	2	6.500	1	13.400	3	35.200	6
1981	14.400	3	9.600	3	10.500	3	34.500	9
1982	13.900	3	10.000	3	10.000	2	33.900	8
1986	8.500	0	6.500	1	6.300	2	21.300	3
1989	5.700	-	4.100	-	6.000	-	18.400*	6**

*) Ledental GroenLinks, bestaande uit de leden van CPN, PSP en PPR alsmede de EVP (1.500) en de directe leden van de Vereniging Groen Links (1.100)

**) Totaal GroenLinks

Bron:

G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur verschoten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 35

De winst van de PvdA kwam grotendeels op rekening van de partijen ter linkerzijde van haar. Van de zeven zetels die de CPN en de PPR elk in 1972 hadden gekregen, verloren de communisten er vijf en de radicalen vier. De PSP ging

terug van twee naar één zetel. De partijen waren diep ontgoocheld. De PPR zag het grootste deel van de winst die zij in 1972 onder leiding van Bas de Gaay Fortman had verkregen, in rook opgaan. De partij had zich ten dele zelf uit de markt geprijsd, door als Klein Duimpje de christen-democratische reus uit de regering te willen verbannen. In het kielzog van de nederlaag raakte het partijbestuur diep verdeeld. De PSP dacht het slachtoffer te zijn geworden van het feit dat de regeringsvorming (Den Uyl of Van Agt als premier) de verkiezingen domineerde, waardoor typische PSP-punten als ontwapening en milieu niet aan bod kwamen.

Ook de CPN weet de nederlaag niet aan zichzelf, maar aan acties van Zuid-Molukse jongeren die vlak voor de verkiezingen een trein hadden gekaapt en een lagere school-klas gegijzeld. 'De provocatie in Drente - waar de koloniale reactie toesloeg op een kennelijk precies gekozen moment - heeft een sfeer opgeroepen van geweld en terreur', aldus *De Waarheid*.³¹ Lang zou deze complottheorie niet stand houden. Het electoraal echec bracht binnen de CPN een proces op gang, dat zou eindigen in een ingrijpende ideologische en organisatorische gedaanteverwisseling van de partij. Het eerste slachtoffer van de veranderingen was De Groot. De oud-partijsecretaris, die achter de schermen nog altijd aan de touwtjes trok, had na de verkiezingen geprobeerd de partijtop te vervangen. Deze poging werd hem fataal. Begin 1978 ontnam het congres van de CPN hem het erelidmaatschap van het partijbestuur.³² Met het van het toneel verdwijnen van dit stalinistische symbool zou de CPN langzamerhand een ander aanzien krijgen.

In de vernietigende verkiezingsuitslag van 1977 tekenden de contouren van 'klein links' zich af, hetgeen ook sommigen binnen de betrokken partijen beseften. De roep om samenwerking begon te klinken, waarbij enerzijds werd gewezen op de krachtenbundeling van PPR en PSP op gemeentelijk en provinciaal niveau en anderzijds op gemeenschappelijke buitenparlementaire acties die samen met de nieuwe sociale bewegingen werden gevoerd. Ook in ideologisch en programma-tisch opzicht kenden de PPR en PSP vele overeenkomsten, zoals hierboven al aangestipt. Beide streefden naar radicale democratisering van staat en samenleving, ontwapening en neutraliteit, en een libertaire cultuur waarin elk individu zich vrij zou kunnen ontplooien zonder enige discriminatie van vrouwen, homo's enzovoort. Al deze factoren lijken van invloed te zijn geweest bij het op gang komen van de discussie over samenwerking in de jaren tachtig. Tegelijkertijd kwam de CPN, door haar afscheid van het stalinisme en orthodoxe marxisme-leninisme, ideologisch meer in de buurt van de PPR en de PSP, hetgeen zij ook bewust nastreefde. In 1978 sprak het CPN-congres zich uit voor brede coalitievorming die moest leiden tot een progressieve meerderheid. Toen de PvdA wederom liet weten hiervan niet gediend te zijn, poogde de CPN de banden met PPR en PSP nauwer aan te halen.

ELECTORALE SAMENWERKING AAN DE BASIS

De cijfers tonen overduidelijk aan hoe de 'klein-linkse' samenwerking aan de basis is gegroeid. Tot het einde van de jaren zestig kwamen de PSP en de CPN bij de gemeenteraads- en Statenverkiezingen altijd met een zelfstandige lijst uit. In 1970, het jaar waarin de PPR haar electorale debuut maakte, kwam hierin verandering. De PSP transformeerde zich steeds meer van een 'alleenstaande' in een samenwerkingspartner. Het feit dat de PPR zich in tegenstelling tot de PSP in de landelijke politiek op de sociaal-democratie richtte, stond onderlinge samenwerking op lagere niveau's niet in de weg - vooral wanneer de PvdA liever alleen opereerde. Krachtenbundeling was vaak geboden, omdat de twee partijen op eigen kracht lang niet altijd de hoge kiesdeler voor de gemeenteraad en de Provinciale Staten zouden halen. In de loop van de jaren zeventig nam het aantal electorale allianties van de PPR met de PSP dan ook gestaag toe, terwijl het aantal van beide met de PvdA daalde - zo blijkt uit een onderzoek van twee voorstanders van klein-linkse samenwerking in de PPR uit 1982.³³ De 'roze' samenwerking van de PPR met de PvdA (en/of D66) liep in de jaren 1970-1982 bij de raadsverkiezingen terug van 32% tot 11% van het totaal aantal in het onderzoek betrokken gemeenten. In dezelfde periode steeg het aantal 'rode' samenwerkingsverbanden met de PSP en/of de CPN (die aan het begin van de jaren tachtig voor het eerst bij de electorale allianties werd betrokken) van 5% naar 53%. In een ander onderzoek is aangetoond dat de PSP in 1970 in 38% van de gemeenten waar zij aan de raadsverkiezingen deelnam, samenwerkte met PvdA en PPR. In 1982 was dit percentage gedaald tot 7%. Daarentegen kwamen de pacifistisch-socialisten in dat jaar in 70% van de gemeenten uit in een combinatie met PPR en/of CPN.³⁴

In 1981 kwam de CPN in beeld. Bij tussentijdse raadsverkiezingen die in het najaar als gevolg van een gemeentelijke herindeling in Zuid-Limburg werden gehouden, werkten PSP en PPR in Landgraaf en Meerssen voor het eerst met de communisten samen - overigens zonder zetels te behalen.³⁵ Na het Zuid-Limburgse experiment werd de CPN bij de raadsverkiezingen in 1982 een gewilde associée voor de PSP. Een enkele keer gingen de communisten ook alleen met de PPR in zee. In 1982 kwamen op redelijk grote schaal bovendien 'triple allianties' van PSP, PPR en CPN van de grond. Deze tendens zette zich vier jaar later voort. In 1986 kwam de PSP in 42% van de gemeenten waarin zij aan de raadsverkiezingen deelnam, in deze combinatie uit. Ook de PPR gaf in toenemende mate de voorkeur aan deze variant: 40% van haar raadsleden opereerde in een verband met PSP en CPN.³⁶ Als gevolg van deze tendens namen de communisten vanzelfsprekend eveneens vaker aan deze klein-linkse drieëenheid deel; exacte cijfers voor de CPN ontbreken echter.

De toename van de samenwerkingsverbanden van CPN, PSP en PPR gedrieën betekende tevens dat deze steeds meer ontsproten aan een vrije, positieve keuze voor elkaar. Uit onderzoek naar de situatie in gemeenten met meer dan 70.000 inwoners kwam naar voren dat in 1982 nogal wat samenwerkingslijsten 'uit de nood geboren' waren, dat wil zeggen dat de drie partijen te zwak waren om

zelfstandig op succesvolle wijze aan de raadsverkiezingen deel te nemen. In 1986 lag dat anders: de samenwerkingskoorts bereikte nu de plaatsen waar de partijen op eigen kracht wel in staat waren tot de gemeenteraad door te dringen.³⁷

Bij de Statenverkiezingen deed zich een vergelijkbaar patroon voor. In 1970 kwamen de PSP en de PPR vier keer samen met de PvdA tot een PAK-verband; de PvdA en de PPR getweeën eenmaal. Daarna was de liefde voor de sociaal-democraten gauw bekoeld. Zowel in 1974 als in 1978 werkte de PPR nog slechts één maal met de PvdA samen. De PSP zag hierin in het geheel geen heil meer. In 1982 begon de klein-linkse samenwerking. De PSP ging twee keer met de PPR samen, en drie keer met de CPN. Eén maal, in Zuid-Holland, kwam er een gemeenschappelijke lijst van het drietal tot stand. Dit aantal was in 1987 gestegen tot vier. Daarnaast stelden PSP en CPN vijf gemeenschappelijke lijsten op. Radicals en communisten gingen bij de Statenverkiezingen nooit getweeën in zee.³⁸

Als gevolg van de toenemende samenwerking in gemeenten en provincies besloten PSP, PPR en CPN hun raads- en Statenwerk te gaan bundelen. In 1988 kwamen de partijen overeen voortaan gezamenlijk conferenties te houden. Ook kwam er een gemeenschappelijk informatieblad voor de klein-linkse volksvertegenwoordigers, *De rode draad*.³⁹

NIEUWE SOCIALE BEWEGINGEN

Afgezien van de electorale samenwerking op lokaal en regionaal niveau ontmoeten PPR en PSP elkaar in de milieu-, anti-kernenergie, vredes- en vrouwenbeweging. De CPN had aanvankelijk grote reserves ten aanzien van deze groeperingen, maar raakte er aan het einde van het decennium ook meer bij betrokken. Deze zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen' hadden in de loop van de jaren zeventig de wind in de zeilen gekregen.⁴⁰ Aan de ene kant kwam dit doordat men zich meer bewust werd van bijvoorbeeld de nadelige gevolgen van ongebreidelde economische groei of de hoge risico's van kerncentrales. Aan de andere kant werden in deze periode de inspraakmogelijkheden fors verruimd, waardoor het aanvechten van schadelijk geachte beslissingen niet zelden werd gehonoreerd in de vorm van uitstel en soms ook afstel. Ook door politieke partijen te bewerken, wisten deze bewegingen resultaat te boeken. Vooral bij linkse partijen konden zij daarbij rekenen op een gewillig oor.

De PSP en de PPR stonden van meet af aan zeer sympathiek tegenover de nieuwe sociale bewegingen.⁴¹ De PSP beschouwde ze als hefbomen voor maatschappelijke verandering. De partij dichtte zich hierbij een 'bundelende' taak toe: zij moest zich ontwikkelen tot een 'terugkoppelingsinstituut, waar al haar leden en sympathisanten die actief op verscheidene terreinen samen met anderen werkzaam zijn, op kunnen steunen'.⁴² Er moest een voortdurende wisselwerking plaatsvinden tussen de maatschappijanalyse en strategie van de PSP en de 'praktische strijdervaring aan de basis'.⁴³

De PPR hechtte eveneens veel waarde aan buitenparlementaire actie en de sociale bewegingen. De radicalen beschouwden zichzelf als een 'aktiepartij die mentaliteit en maatschappelijke structuren wil veranderen.'⁴⁴ In het begin van de jaren zeventig nam de PPR zich voor om 'de politieke vormgever te worden van een meeromvattende hervormingsbeweging' op het terrein van de vredespolitiek en het milieu.⁴⁵ Deze buitenparlementaire oriëntatie paarde zij aan een bestuurlijke instelling, die zoals reeds vermeld bleek uit de deelname aan het kabinet-Den Uyl. Deze combinatie van directe actie en parlementair of bestuurlijk werk bestempelde het PPR-lid (en ex-Provo) Roel van Duijn als de 'twee handen'-strategie.

De PSP en PPR werkten in de jaren zeventig vaak samen met de verschillende sociale bewegingen. Zo waren beide partijen bijvoorbeeld vertegenwoordigd in een overlegorgaan als het feministische Wij Vrouwen Eisen. Soms namen zij ook zelf (mede) het voortouw tot de oprichting van dergelijke, hierboven reeds genoemde verbanden, zoals de PPR in 1973 met het Anti Kalkar Comité, en de PPR en de PSP samen in 1975 met het Landelijk Energie Comité (LEK) - beide gericht tegen het gebruik van kernenergie. De PSP was bovendien nauw gelieerd aan de Aktiegroep Strohalm, terwijl de PPR zich verwant voelde met de in 1972 opgerichte Vereniging Milieudefensie.⁴⁶ Ook deden beide partijen mee aan de Anti-atoombom-marsen, die in de buurt van de legerbasis bij 't Harde op de Veluwe werden gehouden.

De CPN bleef lang de voorkeur geven aan eigen acties. Nog in 1977 zetten de communisten een campagne op touw tegen de productie van de neutronenbom door de Verenigde Staten. Ruim een miljoen mensen zetten hun handtekening tegen dit wapen. Het was de laatste solo-actie van de CPN op dit terrein.⁴⁷ Een jaar later behoorde zij - samen met onder meer PPR, PSP en andere politieke partijen - tot de oprichters van het Overlegorgaan tegen de Kernbewapening. Klein links maakte in 1982 ook deel uit van het Komitee Kruisraketten Nee (KKN). Dit verband verzette zich tegen de plaatsing van zogenaamde kruisvluchtwapens in Nederland. De NAVO had eind 1979 tot modernisering van haar kernwapens besloten als antwoord op de stationering van SS-20 raketten door de Sovjet-Unie in Oost-Europa. Het eerste kabinet-Lubbers (bestaande uit CDA en VVD) nam aan het einde van 1985 na lang dralen het besluit tot het plaatsen van kruisraketten op Nederlandse bodem. Het KKN raakte hierdoor in het slop. De PSP gaf vervolgens de aanzet tot een nieuw samenwerkingsverband: het Breed Initiatief tot Verderegaande Acties tegen Kruisraketten (BIVAK). PSP, CPN en PPR zetten hierin samen met enkele kleinere vredesorganisaties op meer bescheiden schaal de acties tegen de stationering voort.

Belangrijker nog dan deze institutionele samenwerking was wellicht de uitwerking ervan in de praktijk. Veel partijleden kwamen elkaar in de jaren zeventig en vroege jaren tachtig tegen in de acties die op touw werden gezet, zoals bijvoorbeeld demonstraties tegen de Amerikaanse betrokkenheid bij de oorlog in Vietnam (in januari 1973 namen hieraan in Utrecht naar schatting een kleine 100.000

mensen deel), betogingen tegen de ultracentrifuge-fabriek in Almelo of de aanleg van een autoweg door Amelisweerd, en bij de blokkades van de kerncentrale van Dodewaard. Met name de grote vredesdemonstraties aan het begin van de jaren tachtig trokken veel klein-linkse aanhangers.

Op 21 november 1981 werd in Amsterdam een grote demonstratie gehouden tegen de plaatsing van kruisraketten. Zo'n kleine 400.000 mensen liepen in de betoging mee. Uit een enquête bleek dat ongeveer de helft van de demonstranten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei dat jaar op CPN, PPR of PSP had gestemd. Omgerekend zouden volgens de onderzoekers circa 91.000 kiezers van de PSP, zo'n 51.000 van de PPR en ongeveer 31.500 van de CPN in Amsterdam hebben meegelopen. 'De PSP heeft verreweg de meest activistische aanhang, ongeveer de helft van de 184.000 mensen die in mei 1981 op deze partij hebben gestemd, is op 21 november naar de demonstratie gekomen. Van de 170.000 PPR-kiezers is bijna een derde gaan demonstreren', aldus de onderzoekers. Naar schatting waren ongeveer dertigduizend leden van PPR, PSP en CPN aanwezig (ruim 80 procent van hun gezamenlijke ledental), die in overgrote meerderheid al eerder tegen de kernbewapening hadden gedemonstreerd.⁴⁸ Op 29 oktober 1983 werd in Den Haag opnieuw een grote landelijke demonstratie gehouden. Deze trok meer dan een half miljoen betogers, waarvan 47% uit klein-linkse hoek afkomstig was.⁴⁹

Ook in de organisatie van het volkspetitionnement tegen de plaatsing van kruisraketten dat in 1985 werd gehouden, waren veel klein-linkse leden actief, vooral in de grotere steden. In een laatste poging om de stationering van deze nieuwe kernwapens te voorkomen, besloot het KKN handtekeningen van tegenstanders te verzamelen. De lokale vredesgroepen haalden in korte tijd bijna vier miljoen handtekeningen op, die aan premier Ruud Lubbers werden overhandigd. Naar verhouding veel leden van CPN, PSP en PPR leverden een bijdrage aan deze krachtsinspanning. Volgens een onderzoek onder de leden van zes lokale vredesplatforms was circa een kwart bij een van deze drie partijen aangesloten. Ook onder de plaatselijke ophalers van de handtekeningen was klein links goed vertegenwoordigd.⁵⁰ Uiteindelijk mocht het allemaal niet baten: het kabinet-Lubbers besloot zoals gezegd toch tot plaatsing over te gaan - al zou het daar in de praktijk niet meer van komen, toen de Sovjet-Unie bereid bleek een akkoord over de kernwapens te sluiten.

'VOOR EEN LINKSE DOORBRAAK'

Op diverse manieren lijken de sociale bewegingen te hebben bijgedragen aan de landelijke toenadering tussen CPN, PSP en PPR, die aan het begin van de jaren tachtig langzamerhand gestalte kreeg. Zo moeten voor leden van de betrokken partijen die elkaar in allerlei acties troffen, de onderlinge organisatorische scheidslijnen zijn vervaagd. In ieder geval kon vanuit deze hoek de roep om samenwerking worden vernomen, niet zelden ondersteund door partijloze activisten en linkse sociaal-democraten. Zij hoopten dat klein-linkse eenwording zou

leiden tot een sterke groepering naast de PvdA, die de sociaal-democratie wellicht wat naar links zou kunnen trekken. Bovendien zouden de sociale bewegingen via zo'n eenheidspartij van enige omvang een betere toegang hebben tot de landspolitiek aan het Binnenhof dan via het verbrokkelde klein links.

Van zo'n door de partijen lopend dwarsverband was het in de herfst van 1983 verschenen manifest 'Voor een Linkse Doorbraak' afkomstig.⁵¹ Hierin werd een lans gebroken voor de oprichting van een nieuwe politieke beweging die vorm wilde geven aan een 'vrijheidslievend socialisme... en die aansluit bij de wijdverbreide bezorgdheid over de roofofbouw, die de mens pleegt op het natuurlijke milieu'. Onder dit rood-groene program prijken de handtekeningen van zo'n duizend personen, waaronder vele niet-partijgebonden afkomstig uit de sociale bewegingen. De ondertekenaars kantten zich tevens nadrukkelijk tegen de klein-linkse verdeeldheid. Men sprak de voorkeur uit voor een gezamenlijke lijst en parlementaire fractie van CPN, PPR en PSP bij de aanstaande Europese- en kamerverkiezingen, en op termijn mogelijk een federatie en zelfs fusie. De nieuwe groepering moest meer zijn dan een optelsom van die drie partijen, en 'pacifistisch, socialistisch, communistisch, ecologisch en feministisch' tegelijk zijn.

In januari 1984 vond de oprichting van de 'Stichting voor een Linkse Doorbraak' plaats. De juridische vorm was welbewust gekozen: een vereniging zou mogelijk de indruk wekken dat men op de vorming van een nieuwe partij uit was. Doel van de pressiegroep was op korte termijn de 'interlinkse' samenwerking te bevorderen tussen CPN, PSP en PPR.⁵² Op lokaal niveau moesten hiervoor 'kernen' worden gevormd. Wanneer de eenwording meer vorm kreeg zouden ook mensen uit 'los links' zich aansluiten, zo luidde de verwachting. De Stichting gaf enige tijd een blad uit, riep enkele studiegroepen in het leven en belegde in de herfst van 1984 een congres om de programmatische overeenkomsten en verschillen tussen CPN, PSP en PPR in kaart te brengen. Deze bijeenkomst was niet bedoeld om een 'blauwdruk' voor een gezamenlijk klein-links program te presenteren, 'maar om de grond voor onderhandelingen bouwrijp en vruchtbaar te maken'.⁵³ Toen deze pogingen tijdens de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 strandden op een onwillige PSP, hief de Stichting zich teleurgesteld op.⁵⁴

LIJSTVERBINDINGEN

Hoewel de catastrofaal verlopen kamerverkiezingen van 1977, de samenwerkingsverbanden in gemeente en provincie, de veelvuldige ontmoetingen in de buitenparlementaire acties en de ideologische convergentie alle in de richting van meer samenwerking leken te wijzen, waren de klein-linkse partijen niet zonder meer bereid hun krachten te bundelen. Bij de eerste directe verkiezingen voor het Europees Parlement in 1979 wisten PPR, PSP en CPN zich gezien de hoge kiesdrempel (van vier procent) bij voorbaat kansloos, wanneer zij op eigen kracht zouden deelnemen. Voor één zetel van de 25 die Nederland in het 410 zetels

tellende Europees Parlement mocht bezetten, waren in theorie ruim 300.000 stemmen nodig. De poging van de PSP om PPR en CPN over te halen tot een gezamenlijke onderneming, mislukte evenwel. De PPR had zich nog niet geheel van de PvdA losgemaakt. De radicalen wilden een gezamenlijk kernprogramma en een gemeenschappelijke lijst met de sociaal-democraten, met één PPR-kandidaat op een verkiesbare positie. De PvdA wilde echter slechts een 'eerste opvolgersplaats' ter beschikking stellen. Na een hoogoplopende discussie in de partij over de vraag of de PPR bij deze verkiezingen met de PSP kon samenwerken, werd uiteindelijk toch besloten om zelfstandig mee te doen. Angst om zich met een keuze voor de PSP van de PvdA te verwijderen en de eigen identiteit te schaden, speelde bij de PPR een niet onbelangrijke rol.⁵⁵ De radicalen kwamen met de PvdA wel een lijstverbinding overeen.

De CPN, die eind 1978 voor het eerst voor electorale samenwerking was uitgenodigd, voelde wel voor het initiatief van de PSP. De onderhandelingen liepen echter vast op de eis van de PSP dat in het geval dat slechts één zetel zou worden behaald, beide partijen een deel van de zittingsperiode een kandidaat zouden leveren. De CPN had geen trek in rouleren. De drie partijen gingen daarop gescheiden de verkiezingen in en behaalden geheel volgens verwachting geen van alle een zetel.

Ondanks deze valse start werden in 1981 en 1982 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer aarzeland de eerste stappen tot samenwerking gezet. De gesprekken gingen echter niet verder dan de mogelijkheid van lijstverbinding, waardoor de betrokken partijen geen concessies hoefden te doen wat betreft hun programma en kandidaten. Terwijl de gedestaliniseerde CPN als partner haar opwachting maakte, was de PPR nog steeds niet geheel haar sociaal-democratische jeugdliefde te boven gekomen. Hoewel de radicalen in 1981 werden uitgenodigd om deel te nemen aan een lijstverbinding met PSP en CPN, kozen zij uiteindelijk toch weer voor de PvdA. De CPN en de PSP besloten daarop samen hun lijsten te verbinden.⁵⁶

De geschiedenis dreigde zich in 1982 te herhalen, toen de PvdA opnieuw het aanbod van klein links afwees om tot brede lijstverbinding over te gaan. Dit keer was de PPR echter niet meer bereid de PvdA te volgen. Voor het eerst in haar bestaan liet zij bij Tweede-Kamerverkiezingen de sociaal-democraten geheel los. Met de CPN en de PSP wilden de radicalen overigens niet in zee - althans de meerderheid niet: het partijcongres wees een lijstverbinding met deze partijen met 206 tegen 164 stemmen af. Politiek leider Ria Beckers, die in 1977 De Gaay Fortman in deze hoedanigheid was opgevolgd, was tegen deze optie uit angst dat de PPR hierdoor teveel een klein-links imago zou krijgen.⁵⁷ Communisten en pacifistisch-socialisten verbonden daarop weer getweeën hun lijsten.

De beide kamerverkiezingen gaven overigens wat herstel te zien voor de klein-linkse partijen, alhoewel PPR en CPN in 1982 al weer licht achteruit gingen. De radicalen verloren zelfs een zetel als gevolg van het feit dat zij hun lijst niet met die van de PvdA verbonden hadden. Het betrekkelijke herstel van klein links werd mede toegeschreven aan de vlucht die de vredesbeweging had genomen, waarvan

met name de PSP leek mee te profiteren. Dit bleek ook uit de ledengroei die de pacifistisch-socialisten in deze jaren boekten (zie tabel 1).

EVANGELISCHE VOLKSPARTIJ

Bij de verkiezingen van 1982 maakte de Evangelische Volkspartij (EVP) haar debuut in de Tweede Kamer. Deze partij ontstond in maart 1981 uit een fusie van de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV) en een deel van de werkgroep Niet Bij Brood Alleen (NBBA).⁵⁸ De EPV was in 1978 opgericht door oud-leden van de ARP die moeite hadden met de totstandkoming van het CDA en zijn samenwerking onder leiding van premier Van Agt met de behoudende VVD in de jaren 1977-1981, al had een deel van de oprichters de ARP al eerder vaarwel gezegd. De werkgroep NBBA, die voor een groot deel uit CDA-leden bestond, stond eveneens kritisch tegenover de koers die het CDA voer, maar had aanvankelijk getracht die lijn van binnenuit te corrigeren. De werkgroep ontleende haar naam aan het vooruitstrevende verkiezingsprogram van het CDA uit 1977. De kernwapenkwestie vormde voor een groot deel van NBBA de aanleiding met het CDA te breken.

De EVP stelde zich open voor al dan niet kerkelijk gebondenen die wilden meewerken aan de 'evangelische opdracht' om een samenleving op te bouwen waar 'gerechtigheid, en dus vrede en solidariteit' zouden heersen.⁵⁹ Aanvankelijk legde de partij vooral nadruk op het streven naar vrede en ontwapening, met name wat kernwapens betrof. Al gauw tekende zich echter een kloof af tussen een dicht tegen het CDA en zijn gedachtegoed aanleunende rechtervleugel en een christen-radical linkervleugel. Deze christen-radical stroming wees evenals de PPR en de PSP (met name in haar vroege jaren) zowel kapitalisme als communisme af en zocht een 'derde weg' die 'basis-democratisch' zou moeten zijn.⁶⁰ In de loop van de jaren tachtig kreeg deze stroming geleidelijk de overhand. Zij stond meer open voor samenwerking met klein links dan de rechtervleugel, al stuitte de CPN begin jaren tachtig ook bij de linkervleugel op onoverkomelijke weerstand.

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1981 haalde de EVP de kiesdeler niet. Geheel verwonderlijk was dat niet, aangezien de partij amper een paar maanden bestond en maar weinig leden had. In september het jaar daarop was het wel raak. De EVP had een lijstverbinding met de CPN afgewezen. Met de PPR had men zich wel willen verbinden, maar deze voelde daar niet voor. Met als leus 'christelijk, dus progressief' werd geheel zelfstandig nu één zetel gehaald. Deze werd bezet door de onbekende Cathy Ubels. Tweede op de lijst stond de meer bekendheid genietende generaal-majoor buiten dienst, Chiel von Meyenfeldt. De EVP had onder meer weten te profiteren van onvrede onder CDA-kiezers over de bereidheid van hun partij om mee te werken aan de plaatsing van kruisvluchtwapens:

INTERNE DISCUSSIES

Door de twee elkaar snel opvolgende kamerverkiezingen kwam aan het begin van de jaren tachtig het punt samenwerking nadrukkelijk op de agenda van de klein-linkse partijen. De vraag met wie lijstverbindingen konden worden aangegaan deed de discussie voorafgaande aan de verkiezingen oplaaien; de evaluatie van de niet altijd positieve uitslag en de strategische en ideologische consequenties die daaraan eventueel moesten worden verbonden, zorgde naderhand voor gesprekstof. Het samenwerkingsdebat dat in de partijen losbarstte deed de klein-linkse partijen op hun grondvesten schudden, hetgeen mede tot een ledenexodus leidde (zie tabel 1).

Tussen de bedrijven door zagen de partijen wel kans om voor de Europese verkiezingen van 1984 tot overeenstemming te komen. Dit was voor vele voorstanders van samenwerking dan ook een van de weinige lichtpuntjes in deze periode. Niet alleen naderde de stemming binnen de verschillende partijen het nulpunt als gevolg van de vele twisten, daarnaast geraakte klein links steeds meer in de marges van de politiek. Van 1982 tot 1989 voerde premier Lubbers met zijn coalitie van CDA en VVD een neo-liberaal beleid, gericht op afslanking van de welvaartsstaat. Links raakte hierdoor in het defensief. De PvdA moest in de oppositiebanken werkeloos toezien hoe een aantal verworvenheden waarvoor zij pal had gestaan, werden wegbezuinigd. Wat voor de sociaal-democraten gold, gold des te meer voor PSP, PPR en PPR. Voor hen was er in deze jaren vrijwel helemaal geen eer te behalen, zeker niet toen de vredesbeweging vrijwel geheel inzakte na het besluit tot plaatsing van kernwapens. Ook andere sociale bewegingen ondervonden in het midden van de jaren tachtig een zekere terugslag: zowel de abortuskwestie als kernenergie verdwenen van de agenda, terwijl bovendien de toenemende werkloosheid de aandacht van postmateriële zaken afleidde. Voor klein links braken de magere jaren van crisis en neergang nu pas goed aan.

de CPN tussen horizontalen en opheffers

De partijstrijd in de CPN speelde zich hoofdzakelijk af in de ideologische sfeer en spitste zich niet meteen toe op klein-linkse samenwerking, alhoewel deze op de achtergrond zeker meespeelde. De uitkomsten van het conflict waren echter wel van groot belang voor de betrekkingen met de PSP en PPR. Behoudende 'horizontalen' - zo genoemd naar hun 'Horizontaal Overleg van Communisten', een in de partijhiërarchie 'horizontaal' lopend dwarsverband van lokale afdelingsleden - kwamen aan het begin van de jaren tachtig lijnrecht tegenover vernieuwingsgezinden te staan. De eersten wensten vast te houden aan een geheel onafhankelijke, zelfstandige, op marxistisch-leninistische leest geschoede CPN; de laatsten wilden juist van het leninisme en de ondemocratische partijstructuur af. Een groot deel van deze vernieuwers hing bovendien de doorbraakgedachte aan: de CPN zou aansluiting moeten zoeken bij PSP en PPR. Op het partijcongres van november

1982 was Ina Brouwer, de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, nog niet zo ver: zij meende dat een te hecht vormgegeven klein-links blok ten koste van de communistische inhoud zou gaan. Haar fractiegenoot Gijs Schreuders daarentegen pleitte hartstochtelijk voor hechte samenwerking, die wat hem betreft zou neerkomen op opheffing.⁶¹ Het congres hield ongeveer het midden tussen horizontalen en 'opheffers' en sprak zich uit voor nauwe samenwerking met PPR en PSP, indien mogelijk ook met de PvdA. Het volgende jaar besloot de CPN om met de twee eerstgenoemde partijen een electoraal bondgenootschap aan te gaan voor de komende Europese verkiezingen.

De tweespalt in de CPN bereikte in 1984 zijn hoogtepunt. Op het partijcongres van februari dolven de heftig tegenstribbelende orthodoxe marxisten-leninisten het onderspit. De afgevaardigden namen een beginselverklaring aan waarin het leninisme was verdwenen en het feminisme als inspiratiebron zijn opwachting maakte naast het marxisme. In plaats van een 'volksdemocratie' of 'dictatuur van het proletariaat' vestigen wilde de CPN nu de parlementaire democratie versterken en vernieuwen, maar ook aanvullen met (niet nader gespecificeerde) 'vormen van directe democratie'. De communisten namen ook op economisch gebied afstand van het Sovjet-model. De staat zou weliswaar een aantal bedrijven nationaliseren, maar die bedrijven vervolgens door de arbeiders zelf laten besturen. Door middel van planovereenkomsten met bedrijven zou de overheid de economie moeten sturen, zonder de markt af te schaffen. Het gaat misschien iets te ver om dit systeem libertair socialisme of communisme te noemen zoals enkele vernieuwers deden, maar staatsocialisme was het in elk geval niet meer.⁶² Voor de orthodoxe, marxistisch-leninistische vleugel in de partij betekende dit program een dramatische breuk met het verleden, en voor henzelf op termijn een breuk met de partij. Voor sommige vernieuwers ging het niet ver genoeg; zo waren de (weinig talrijke) ecologisten niet erg tevreden over de geringe aandacht voor milieuproblemen, die nog op marxistische wijze als inherent aan het kapitalisme werden gezien.⁶³

Al met al kwam de CPN met dit nieuwe program ideologisch dicht bij PSP en PPR te staan. De communisten omhelsden weliswaar niet het pacifisme, maar wilden wel de bewapening terugdringen en de NAVO verlaten, zonder aansluiting te zoeken bij het Oostblok. Ook het democratisch-centralistische partijmodel ging op de helling. Verder werd in het program gepleit voor 'samenwerking tussen communisten, socialisten, sociaal-democraten, pacifisten, radicalen en anarchisten'.⁶⁴

Een jaar later, in maart 1985, sprak de CPN zich als eerste uit voor een gemeenschappelijk program en een gezamenlijke lijst bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 met 'PSP, PPR, partijlozen en anderen die zich daartoe aange trokken voelen'. Het zelfstandig voortbestaan van de CPN werd wel voorop gesteld.⁶⁵ Voor enkele 'doorbrakers' als bijvoorbeeld Schreuders en Onno Bosma - die mede het voortouw tot de Linkse Doorbraak had genomen - was dit *too little, too late*. Zij hadden al in 1984 hun partijlidmaatschap opgezegd omdat het vernieuwingsproces in hun ogen te traag verliep. In de hoek van de tegenstanders

van de vernieuwing viel het partijbesluit ook verkeerd. De orthodoxe oppositie sprak smalend van een 'euthanasiecongres': het verschil tussen de doorbrakers in de CPN en de meer gematigde partijleiding lag slechts hierin dat de eersten actieve euthanasie voorstonden en de laatste passieve. Fel keerde dit behoudende blok zich tegen de 'opheffers' en 'liquidatoren'. Het congres vormde voor de oppositie de druppel die de emmer deed overlopen: zij ging in november 1985 definitief over tot de oprichting van een nieuwe partij, het Verbond van Communisten in Nederland. Het VCN baseerde zich op het marxisme-leninisme van orthodoxe snit en oriënteerde zich geheel op de Sovjet-Unie. Volgens eigen opgave telde de partij zo'n duizend leden.

de rode, groene of blauwe PPR

Anders dan in de CPN stond in de PPR aan het begin van de jaren tachtig vooral de klein-linkse samenwerking centraal in de partijdiscussie en veel minder de ideologie. Het strategie-debat was eigenlijk al meteen na de nederlaag van 1977 op gang gekomen. In het partijbestuur wilde toen een minderheid de samenwerking met de PvdA en desnoods ook het CDA voortzetten, terwijl anderen opkwamen voor toenadering tot PSP én CPN.⁶⁶ Uitkomst van de botsing was dat de radicalen geleidelijk wat afstand begonnen te nemen van hun sociaal-democratische partner, zoals hierboven reeds vermeld. Aanvankelijk bleef de partij de PvdA nog wel in het vizier houden, zoals bij de Europese verkiezingen van 1979.

De voorstanders van klein-linkse samenwerking in de PPR wonnen echter geleidelijk aan invloed, vooral onder het middenkader van de partij. Ze kwamen regelmatig bijeen in het huis van de Wageningse wethouder Cox Merkelijn - en werden zodoende 'Wageningen-groep' genoemd. Bij deze groep speelden ideologische overwegingen soms wel een rol; zo behoorde oud-vice-partijvoorzitter Jaap de Jong tot de weinige radicalen die zich 'socialistisch' noemden en zich door het marxisme lieten inspireren.⁶⁷

In 1980 leek zich evenwel een derde optie voor te doen: toenadering tot dissidente CDA-ers als Bob Goudzwaard en de reeds genoemde werkgroep Niet Bij Brood Alleen (NBBA). Gesprekken over samenwerking liepen echter spaak; de werkgroep NBBA scheurde en een deel van haar leden werkte mee aan de oprichting van de EVP. Met het wegvallen van deze mogelijkheid trad de oude scheidslijn binnen de PPR weer helder naar voren. Bovendien verhardden de tegenstellingen zich: zo poogde de Pressiegroep Ongeruste Radicalen rond de Wageningen-groep de partij in het voorjaar van 1981 af te houden van lijstverbinding met de PvdA. Weerwerk leverde de 'Godebald'-groep - zo genoemd naar een deel van het Hoog-Catherijnecomplex te Utrecht waar zij regelmatig bijeenkwam. Deze groep trachtte de PPR te bewegen de draad van samenwerking met PvdA en D66 weer op te pakken om te confessionele kiezers uit het politieke midden weg te lokken. Het partijbestuur kon de dreigende tweespalt nog bezweren door noch voor PvdA en D66, noch voor PSP en CPN te kiezen, maar voor 'brede progressieve samenwerking, in en buiten het parlement'.⁶⁸ De Godebalders zouden toch

spekkianen en doorbrakers in de PSP

Evenals bij de PPR ging de partijstrijd bij de PSP voornamelijk over de strategie, al kon die natuurlijk niet helemaal los gezien worden van de ideologie. De partij kraakte in de eerste helft van de jaren tachtig in haar voegen als gevolg van de discussie over een klein-links electoraal samengaan. De geïsoleerde positie die de PSP zo omstreeks 1975 in de landelijke politiek had betrokken, raakte gaandeweg meer aan kritiek onderhevig. Daarbij moest vooral Van der Spek, fractievoorzitter in de Tweede Kamer sinds 1971, exponent van de *splendid isolation* en voorstander van een ideologisch zuiver socialisme, het ontgelden. Op het partijcongres dat zich in de zomer van 1982 over de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen boog, kreeg hij zware kritiek te verduren over zijn starre houding ten aanzien van linkse samenwerking.

Op een 'strategie'-congres dat in 1983 in Steenwijk plaats vond, wees een meerderheid echter nauwe samenwerking met zowel PvdA als PPR en CPN af en koos voor zelfstandigheid, terwijl men overigens tegelijk bij de Europese verkiezingen met die laatste twee wel een gemeenschappelijke lijst wilde vormen. Een aantal leden dat positiever stond tegenover klein-linkse samenwerking, organiseerde zich in de zogenaamde groep '109+' (op het moment van oprichting telde zij 109 leden, maar de groep verwachtte dat aantal uit te breiden). Een deel hiervan was betrokken bij het manifest Voor een Linkse Doorbraak. Als reactie op deze groep van rekkelijken gingen de meer precieze leden rondom politiek leider Van der Spek zich eveneens organiseren. Zij meenden dat de PSP teveel 'verparlementariseerde' en haar beginselen verkwanselde. Een deel van hen stapte in 1984 uit de partij en richtte de Initiatiefgroep voor Revolutionaire Actie op; anderen zouden zich ook in een eigen groep verenigen - met instemming van Van der Spek. Onder de naam 'Pacifisme en Socialisme' maakte men zich hard voor zelfstandige verkiezingsdeelname; samenwerking zou slechts leiden tot verwatering van deze PSP-idealen.

In dit gepolariseerde partijklimaat hielden voor- en tegenstanders elkaar min of meer in evenwicht. De verontruste 'spekkianen' - in kringen van de Linkse Doorbraak smalend 'spektariërs' genoemd⁷³ - legden het eind 1984 af tegen de samenwerkingsgezinden. Het partijcongres in Rotterdam besloot toen met een nipte meerderheid (van 3.523 tegen 3.192 stemmen) om verkennende besprekingen met CPN en PPR te gaan voeren over samenwerking bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986. Al te veel had dit echter niet om het lijf, want nadrukkelijk werd erbij gezegd dat het overleg tot niets mocht verplichten en absoluut niet als onderhandelingen mocht worden beschouwd. Ook zouden voor deze gesprekken de EVP en de Europese Groenen (zie hieronder) geen uitnodiging mogen ontvangen. Een volgend congres kwam in juni 1985 in Utrecht bijeen om zich te buigen over een gemeenschappelijk lijst, waarmee CPN en PPR op dat moment al hadden ingestemd. Na lang soebatten viel de stemverhouding nu naar de andere kant uit: met 50,8% deden de spekkianen de deur naar klein links op slot.

De doorbrakers hadden nu weer het nakijken. Op een bijeenkomst na het congres waar zij hun wonden likten, leek hun front uiteen te vallen.⁷⁴ Geheel onverwacht stegen hun papieren echter opnieuw. Het verkiezingscongres dat eind 1985 werd gehouden, wees niet Van der Spek maar zijn voormalige assistente Andrée van Es als lijsttrekker aan. Hoewel zij verklaarde niet aan de eerdere strategische uitspraken te willen tornen, meende zij wel dat de PSP de ramen open moest zetten en de mogelijkheid van samenwerking met PPR en CPN in de toekomst niet mocht uitsluiten. Van der Spek verklaarde na afloop van het congres 'het gezeur over samenwerking meer dan zat te zijn'.⁷⁵ 'Mister PSP' - zoals hij in de pers werd genoemd - bedankte daarop voor de partij die hij bijna twee decennia vrijwel ononderbroken in de Tweede Kamer had vertegenwoordigd. Samen met hem verlieten enkele honderden leden de PSP. Zij vormden de Partij voor Socialisme en Ontwapening (PSO), maar deze zou enkele maanden later al weer door onderlinge twisten ter ziele gaan.

de EVP tussen progressieve christenen en communisten

De jongste loot aan de klein-linkse stam, de EVP, kon zich evenmin onttrekken aan de tweedracht die CPN, PSP en PPR verscheurde. Ook hier was de kwestie van eventuele samenwerking met andere partijen de voornaamste splijtzwam, alhoewel de onenigheid ook samenhang met meningsverschillen over de politieke koers. De christen-democratische rechtervleugel streefde naar regeringsverantwoordelijkheid in samenwerking met PvdA en CDA; de christen-radicalen stroming - met als meest bekende exponent Hans Feddema - vreesde dat een dergelijke coalitie slechts een vage middenkoers zou gaan varen. Deze richting gaf de voorkeur aan brede progressieve samenwerking, maar schoof tegen het midden van de jaren tachtig op in de richting van de andere klein-linkse partijen. In 1982 waren ook de meeste vertegenwoordigers van de radicale stroming nog tegenstander van samenwerking met de CPN. Naarmate deze partij zich echter vernieuwde en zich van het orthodoxe marxisme-leninisme en de Sovjet-Unie verwijderde, kwam ook zij als bondgenoot in aanmerking. De rechtervleugel dacht daar anders over en bleef de CPN maar ook de PSP en de PPR afwijzen omdat ze te extreem, 'atheïstisch' en 'centralistisch' waren. Deze stroming gaf de voorkeur aan samenwerking met 'progressieve christenen'. Bij de voorbereiding van de Europese verkiezingen zouden de twee vleugels in de EVP heftig op elkaar botsen.⁷⁶

GROENE PARTIJ NEDERLAND EN GROEN PLATFORM

Zoals hierboven al enige malen in het voorbijgaan is aangestipt, markeerden de Europese verkiezingen van 1984 het begin van de klein-linkse samenwerking op het niveau van de landelijke partijbesturen. Voordat hierop nader wordt ingegaan,

dient eerst nog een deelnemer aan deze electorale alliantie te worden geïntroduceerd: de Groene Partij Nederland.

Terwijl aan het begin van de jaren tachtig *Die Grünen* in West-Duitsland en Agalev in Vlaanderen successen boekten, was in Nederland de animo voor de oprichting van een vergelijkbare partij niet al te groot.⁷⁷ 'Een Groene Partij is er al: de PPR', aldus het PPR-lid Van Duijn in de zomer van 1982.⁷⁸ Niettemin lieten enkele maanden later senator De Gaay Fortman en Wouter van Dieren de naam Groene Partij Nederland (GPN) bij de kiesraad registreren. Het ging de beide PPR-leden er niet om, een echte ecologistische partij te vormen; zij wilden de naam vastleggen met het oog op de Europese verkiezingen van 1984. De Gaay Fortman - die overigens zonder overleg met het PPR-bestuur handelde - gaf expliciet te kennen dat hij wilde voorkomen 'dat een potentiële PPR-konkurrent wortel zou schieten'.⁷⁹ Ook wilden beide 'oprichters' met de registratie van de partijnaam verhinderen dat extreem-rechtse bewegingen als de toenmalige Centruumpartij met de populaire term 'groen' aan de haal zouden gaan. Verder was het de bedoeling om de GPN als aanduiding te gebruiken voor een breed samengestelde lijst van progressieve partijen. Voor dat laatste doel werd spoedig na de registratie van de GPN een zogenaamd 'Groen Platform' gevormd. De bedoeling van deze vereniging was te bevorderen 'dat de programma's van zoveel mogelijk partijen een groen-progressief karakter dragen en ecologisch verantwoord zijn'. Het Platform wilde daarnaast de vorming van groene lijsten ondersteunen.⁸⁰ Voor de aanstaande Europese verkiezingen van juni 1984 bood het zich aan als 'dienstverlenend en coördinerend orgaan' voor een gemeenschappelijk optreden.⁸¹

TOTSTANDKOMING GROEN PROGRESSIEF AKKOORD BIJ DE EUROPESE VERKIEZINGEN VAN 1984

In mei 1983 riep de CPN de PPR en PSP op om bij de Europese verkiezingen van juni 1984 met een gezamenlijke lijst uit te komen, eventueel met de EVP erbij. De PPR nam vervolgens daadwerkelijk het initiatief. Enkele maanden later stemden de drie partijbesturen in principe met een samenwerkingsverband in, waarna de onderhandelingen konden beginnen. Soepel zouden deze niet verlopen. Het eerste struikelblok werd gevormd door het Groen Platform. De PPR wilde deze groep als een gelijkwaardige partner bij de gesprekken betrekken (en het liefst ook nog de Fryske Nasjonale Partij, de EVP en D66). De PSP had hiermee weinig op, maar ging door de bocht: besloten werd met het Groen Platform verder te gaan.

De EVP was bij de onderhandelingen als waarnemer aanwezig. Deze partij was zoals gezien hevig verdeeld over de vraag of zij aan de verkiezingen moest deelnemen. De voorstanders hinkten ook nog eens op twee gedachten: zij voelden het meest voor een 'progressief christelijke lijst' met ontevreden CDA-ers, maar ook samenwerking met het hun sympathieke Groen Platform was een mogelijk-

heid. Omdat het Platform betrokken was bij de totstandkoming van een samenwerkingsverband met CPN, PPR en PSP, kwam op indirecte wijze zo de 'klein-linkse' optie eveneens in zicht. De weerstand binnen de EVP hiertegen was echter groot; een samengaan met de PSP en vooral de CPN was voor velen een schop tegen het zere been.⁸²

Over het verkiezingsprogramma werd betrekkelijk snel overeenstemming bereikt. PSP en CPN hadden aanvankelijk sceptisch gestaan tegenover het PPR-voorstel voor een gezamenlijk programma, vanwege de grote aandacht die de radicalen schonken aan het milieu en hun voorkeur voor een kleinschalige economie. Beide partijen vonden dat de PPR het milieu 'overaccentueerde' en tegelijkertijd te weinig aandacht hadden voor sociaal-economische problemen.⁸³ Binnen een maand kwam men er echter uit - de ideologische verschillen waren toch niet erg groot meer, zoals hierboven al aangeduid werd.

De voetangels en klemmen lagen vooral op het pad dat naar de gemeenschappelijke kandidatenlijst en naar de naam van het samenwerkingsverband moest voeren. Het Groen Platform drong erop aan dat de term 'groen' in de benaming zou worden opgenomen. CPN en PSP voelden echter weinig voor zo'n etiket. De PSP wilde een opsomming van de namen van de deelnemende partijen, de CPN kon leven met de aanduiding 'groen-linkse samenwerking', en de PPR bepleitte 'groen-progressieve samenwerking'.⁸⁴ De verschillen waren echter zo groot, dat het Groen Platform de gesprekken tijdelijk opschortte. PPR-voorzitter De Boer probeerde de impasse te doorbreken met het voorstel om de samenwerking 'Groen Progressief Akkoord' te noemen, gevolgd door de afkortingen van de daarin participerende partijen. De PSP zou dus moeten slikken, maar de pil zou wat worden verguld door haar het lijsttrekkerschap toe te kennen. In feite was dit het presenteren van een sigaar uit eigen doos, aangezien deze partij op basis van het stemental bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1982 de grootste partij was. Niettemin ging de PSP akkoord. Het compromis strandde echter op de EVP-waarnemer, die niet kon instemmen met de plaats die voor zijn partij in het voorstel was ingeruimd en die meende dat de 'rode' stroming binnen het verband overbedeeld zou worden.⁸⁵ Deelname van de EVP (waar de partij zelf trouwens nog niet uit was) kwam zo op losse schroeven te staan. Het Groen Platform wilde echter niet zonder EVP, en maakte nu ook bezwaar. Een tweede voorstel waarin de naam 'Groen Links Akkoord' voor de PPR en het Groen Platform aanvaardbaar werd gemaakt door deze partijen een gecombineerde eerste plaats toe te bedelen, was voor de PSP weer niet acceptabel. De partij vond dat in deze optie zowel in de naam als bij de lijsttrekker het groene als enige ideologische component aan bod kwam. De CPN sloot zich bij het veto van de PSP aan.⁸⁶

Bij het vastlopen van het overleg speelden ook verstoorde onderlinge verhoudingen een rol. PSP-onderhandelaar Frans Janssen liet zich in de pers zeer negatief uit over Van Duijn, die namens het Groen Platform de onderhandelingen voerde. Op zijn beurt verweet Van Duijn Janssen dat deze de schuld voor het spaak lopen van de gesprekken het Groen Platform in de schoenen wilde schuiven. Ook vond hij dat de PSP in de onderhandelingen zou hebben overvraagd.

Toch werd er een uitweg uit de impasse gevonden. Na een dringende oproep van De Boer om nog eens over zijn compromisvoorstel na te denken, slikten de dwarsliggers hun bezwaren in. Het samenwerkingsverband kreeg nu als naam 'Groen Progressief Akkoord (GPA) van CPN, GPN, PPR en PSP', met als volgorde op de kandidatenlijst: 1. PSP; 2. PPR; 3. CPN; 4. groene kandidaat. In het geval het GPA twee zetels zou behalen, zou de tweede zetel rouleren tussen de tweede en derde kandidaat; de derde zetel bij drie zetels tussen nummer vier en vijf. De lijsttrekker zou in elk geval de gehele zittingsperiode aanblijven.

Na deze overeenstemming werd het akkoord voorgelegd aan de achterban van de partijen. In november keurde het congres van PPR het enigszins schoorvoetend goed. Het PSP-congres deed hetzelfde, al zei een afgevaardigde niet goed te worden van de 'madeliefjes-taal'.⁸⁷ Ook de partijconferentie van de CPN ging akkoord met het GPA. Op de bijeenkomst van de pacifistisch-socialisten en van de communisten klonken veel kritische geluiden over de samenwerking met het Groen Platform.

In de EVP leidde het GPA tot grote spanningen. Feddema, de vice-voorzitter van de partij, was een groot pleitbezorger van het akkoord en toonde zich bereid het te tekenen. Hij werd echter teruggefloten door zijn medebestuurders, die vervolgens trachtten Feddema wegens eigenmachtig optreden te royeren. Het partijcongres dat in december daagde, wilde niet zover gaan. De afgevaardigden volgden echter evenmin Feddema's voorkeur (en die van het kamerlid Ubels) voor klein-linkse samenwerking. Na een heftig debat besloot het congres geheel van deelname aan de Europese verkiezingen af te zien. De EVP moest zich niet bij klein links aansluiten maar het geweten van het CDA vormen, aldus partijvoorzitter Wim Herstel. Ondanks deze negatieve beslissing hadden zes EVP-ers zich toch kandidaat gesteld op de lijst van het GPA. De partijraad van de EVP besloot dat dit voor leden met een partijfunctie niet aanvaardbaar was. Als gevolg hiervan stelde Cor Ofman, vice-voorzitter van de partijraad en één van de zes, zijn functie beschikbaar. Verder werd het zestel voorgehouden om hun kandidatuur op geen enkele wijze met de EVP in verband te brengen.⁸⁸

OPRICHTING DE GROENEN

De totstandkoming van het GPA leidde aan het einde van 1983 ook tot een breuk in het Groen Platform.⁸⁹ De voorstanders van het akkoord waren vooral te vinden in het PPR-contingent van het Platform. De fervente tegenstanders kwamen uit de hoek van de verschillende provinciale groene partijen, die zich ook bij het Groen Platform hadden aangesloten.⁹⁰ In Utrecht, Friesland, Gelderland en Limburg hadden deze partijen zich al laten inschrijven bij de provinciale kiesregisters met het oog op de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1987. Zij meenden in de samenwerking met de klein-linkse partijen te veel te moeten inleveren en wilden zelfstandig als GPN aan de verkiezingen deelnemen. 'Het GPA was voor ons niet zozeer een kans voor groen, alswel een blokkade', aldus

de voormalige secretaris van het Groen Platform, Marten Bierman.⁹¹ De 'provincialen' plaatsten vraagtekens bij het groene gehalte van PSP en CPN. Vooral van de communisten waren ze niet gediend. Dat de EVP uiteindelijk afhaakte, zou volgens hen het 'rode' karakter van het GPA alleen maar versterken. Ook wanstrouwden zij de PPR, die niet echt geïnteresseerd zou zijn in de komst van een ecologistische partij. Op 17 december 1983 gingen zij over tot de oprichting van een nieuwe landelijke groene partij, De Groenen geheten.⁹² Groene partijen elders in Europa juichten de oprichting van De Groenen toe. Een aantal van hen stuurde adhesiebetuigingen; de vertegenwoordiger van het Belgische *Ecolo* deelde mee dat de *European Greens* - het overkoepelende West-Europese verband van groene partijen - in de nieuwe partij hun Nederlandse partner zagen, en niet in het GPA. Deze laatste kreeg echter de steun van *Die Grünen*, hetgeen tot conflicten in de internationale groene organisatie leidde.⁹³

Evenals het GPA namen ook De Groenen aan de Europese verkiezingen deel. Het vele groen werd de Kiesraad en de Raad van State te bont. Zij wezen zowel de naam van het klein-linkse samenwerkingsverband als die van de concurrerende partij De Groenen af, omdat de partij GPN al stond ingeschreven. Al het groen in de partijnamen zou tot teveel verwarring bij de kiezer leiden. Vanwege deze uitspraken veranderden De Groenen hun naam in 'Europese Groenen', hetgeen wel werd goedgekeurd. Het GPA handhaafde in de campagne haar naam, maar stond officieel op het stembiljet vermeld als de lijst 'CPN, Groene Partij Nederland, PPR, PSP'.

In de krachtmeting met het GPA legden de Europese Groenen het af. Zij behaalden 1,3% - op zich geen slecht resultaat maar niet genoeg voor een zetel. Tevergeefs hadden zij gehengeld naar een stemadvies van de EVP. Eén van de drie lijsttrekkers, de chemicus Bart Kuipers, was tot december 1983 lid geweest van de EVP maar zijn vroegere partij gaf niet thuis. Omdat de EVP had afgezien van verkiezingsdeelname, werd zo'n aanbeveling niet passend geacht.⁹⁴ Het GPA kwam met 5,6% onverwacht sterk uit de stembusstrijd te voorschijn. Geholpen door een lijstverbinding met de PvdA behaalde het samenwerkingsverband twee zetels, die werden ingenomen door lijsttrekker Bram van der Lek (PSP) en oud-PPR-voorzitter Herman Verbeek. De laatste zou halverwege de zittingstermijn van vijf jaar worden afgelost door Nel van Dijk (CPN). De vierde kandidaat, Van Duijn, die door het Groen Platform naar voren was geschoven, viel zo buiten de prijzen. Wel trad hij als 'schaduwafgevaardigde' toe tot de zogenaamde 'fractiekerngroep', het viermanschap dat het beleid van de GPA-fractie bepaalde.

In het Europees Parlement traden de twee GPA-leden toe tot de Grael (*Green Alternative European Link*). Hiervan maakten ook onder andere de Duitse *Grünen*, het Vlaamse Agalev en het Waalse *Ecolo* deel uit.⁹⁵ Grael vormde weer een onderdeel van de Regenboogfractie in het Europees Parlement. Deze fractie was meer een formeel-technisch verband, vooral bedoeld voor het verkrijgen van fractieondersteuning en van meer plaatsen in de verschillende parlementscmissies.

GROEN AMSTERDAM EN FEDERATIEVE GROENEN

Eind 1985 bedankte Van Duijn voor het lidmaatschap van de fractiekerngroep. Hij zou te weinig steun krijgen voor zijn groene denkbeelden. Ook hechtte hij meer aan de samenwerking met de Belgische milieupartijen Agalev en *Ecolo* dan de GPA-fractieleden.⁹⁶ Van Duijn zette hiermee het strategische concept van klein-linkse samenwerking overboord en meende dat 'groen' zich zelfstandig moest ontwikkelen. In het najaar van 1985 had hij al voor de PPR bedankt, omdat de 'voelbare spiritualiteit van vroeger' in die partij verdwenen zou zijn.⁹⁷

Het vertrek van Van Duijn uit Straatsburg vond plaats in een geprikkelde sfeer. Niet alleen Van Duijn was gebelgd, ook bij de fractieleden en het bestuur van het GPA bestond veel onvrede over de gang van zaken - met name vanwege Van Duijns betrokkenheid bij het Groen Platform Amsterdam, een initiatief dat moest leiden tot een gemeentelijk Groen Progressief Akkoord. Na enige tijd richtte Van Duijn met geestverwanten de kiesvereniging Groen Amsterdam op, die in maart 1986 aan de gemeenteraadsverkiezingen mee zou doen.⁹⁸ Het bestuur van het GPA verklaarde ronduit dat dit een van de werkelijke redenen zou zijn geweest waarom Van Duijn uit de fractiekerngroep was gestapt.⁹⁹

Met de uitslag van de Europese verkiezingen achtten de Europese Groenen zich sterk genoeg om deel te nemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986; daar zou 1,3% van de stemmen immers wel degelijk een paar zetels opleveren. Zij doopten zich in juli 1985 om tot Federatieve Groenen. De partij wilde zich expliciet richten op het politieke centrum, en met name op progressieve christenen en spijtoptanten van D66. De Federatieve Groenen kozen voor een federatieve structuur, met een grote mate van autonomie voor de provinciale groeperingen. De basisdemocratie zou in deze opzet het best gewaarborgd zijn. Over aangelegenheden die het provinciaal verband overstegen, besliste een landelijk samenwerkingsorgaan, de Groene Raad geheten. Een voorzitter werd niet nodig geacht.

Evenals hun voorganger enkele jaren eerder, stuitten de Federatieve Groenen opnieuw op het probleem van de al geregistreerde naam GPA. De Raad van State besliste echter dat de 'groep-De Gaay Fortman' niet het alleenrecht op het begrip 'groen' had. Andere partijen die de term in hun naam wilden opnemen, moesten daarbij wel een bijvoeglijk naamwoord gebruiken.¹⁰⁰

Lijsttrekker bij de kamerverkiezingen werd de milieu-activist en planoloog Bierman (onder andere oprichter van de Vereniging tot behoud van het IJsselmeer). Het 'donkergroene' program van de Federatieve Groenen was sterk holistisch en ecologisch. De mensheid, de aarde en het universum beschouwden zij als één samenhangend geheel. In plaats van alleen maar een 'milieubeleid' werd een geïntegreerde aanpak bepleit. Decentralisatie, basisdemocratie, basisinkomen, hergebruik en kleinschaligheid waren hiervoor de uitgangspunten.

De in maart 1986 gehouden gemeenteraadsverkiezingen leken voor de Federatieve Groenen een gunstige voorbode: de lokale partij Groen Amsterdam behaalde in de hoofdstad op het nippertje één zetel. Van Duijn maakte zo zijn debuut als

eerste groene volksvertegenwoordiger in Nederland. De kamerverkiezingen van mei liepen voor de Federatieve Groenen echter slecht af. Nog geen twintigduizend kiezers gaven de partij hun stem. Het resultaat van 0,2% was zo laag, dat zij niets van haar - geleende - waarborgsom voor de verkiezingen terugzag.

DE KATER VAN 1986

Niet alleen voor de Federatieve Groenen, ook voor klein links verliepen de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 miserabel. De samenwerking van CPN, PSP en PPR bij de Europese verkiezingen leek de opmaat te zijn tot een gezamenlijke actie. Na de hoog oplopende discussies over dit onderwerp tekende zich in de partijen tegen het midden van de jaren tachtig langzamerhand enige overeenstemming af over een landelijke klein-linkse electorale krachtenbundeling. De tot samenwerking geneigde stromingen in de verschillende partijen waren aan de winnende hand - zelfs in de PSP, die zoals reeds vermeld eind 1984 besloot om verkennende gesprekken met PPR en CPN te gaan voeren.

In het voorjaar van 1985 begonnen deze vrijblijvende besprekingen tussen de partijbesturen van CPN, PSP en PPR dat uitmondde in een gezamenlijk discussiestuk, getiteld 'Het optimisme van de wil' (vrij naar de Italiaanse marxist Gramsci). Het stond centraal op een bijeenkomst van leden van deze partijen en activisten uit de sociale bewegingen. De nota was opgesteld door zogenaamde 'verkenners' van de drie partijbesturen. Men inventariseerde de programmatische verschillen en overeenkomsten tussen de PPR, PSP en CPN. Alles afwegende was er volgens de samenstellers op hoofdpunten voldoende overeenstemming om tot machtsbundeling te komen. 'Wij willen samenwerken, omdat we het eens zijn over de noodzaak van radikale verandering. Wij willen de samenwerking om zo niet alleen door onze visie en argumenten, maar ook door een sterkere inbreng in de Tweede Kamer meer invloed uit te oefenen... Wij willen samenwerken, omdat we meer werfkracht verwachten van een akkoord dat laat zien dat feministen, pacifisten, radikalen, kommunisten, progressieve christenen en socialisten op hoofdpunten van politiek beleid samen kunnen optrekken.'¹⁰¹

Uiteindelijk kwam van deze mooie plannen niets terecht. De klein-linkse samenwerking leek dichterbij dan ooit, maar vlak voor het *moment suprême* gooide de al gememoreerde minieme meerderheid op het PSP-congres roet in het eten.¹⁰² Dat de zaak op deze wijze mislukte, kwam in het kamp van de samenwerkers hard aan. Pogingen uit deze hoek om de PPR en de CPN tot een gezamenlijke lijst te verleiden met onder meer de ontevreden PSP-vleugel, leden schipbreuk.¹⁰³ De twee partijen wilden hun relatie met de PSP niet in de waagschaal stellen. Wel probeerden zij samen met de PSP de schade nog enigszins te beperken door een lijstverbinding aan te gaan. De EVP hield zich hier buiten. Hoewel de drie klein-linkse partijen nu voor de eerste keer bij de kamerverkiezingen zo'n lijstverbinding overeenkwamen, kon dit het echec niet verhullen: het beeld van de failliete samenwerking bleef bij de buitenwacht hangen. CPN, PSP

en PPR waren op zichzelf aangewezen; zij 'sukkelden afzonderlijk naar de electorale slachtbank van mei 1986'.¹⁰⁴

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 was nog rampzaliger dan die van 1977 (zie tabel 1). CPN en EVP verdwenen geheel uit de Kamer; de PSP verloor twee van haar drie zetels. Alleen de PPR was in zeteltal gelijk gebleven, dankzij de klein-linkse lijstverbinding. De politicoloog Cees van der Eijk kwam in zijn analyse van de uitslag tot een onbarmhartige conclusie. 'In zekere zin had het voor de klein-linkse partijen nog veel erger kunnen aflopen dan al het geval was op 21 mei. Een deel van degenen die uiteindelijk op CPN, PSP en PPR stemden hebben over die keus toch nog sterke twijfels gehad en hebben serieus overwogen op een andere partij te stemmen.' Hiermee ondermijnde hij de binnen de klein-linkse partijen levende hoop dat met de verkiezingen van 1986 het electorale dieptepunt was bereikt en dat een soort 'harde kern' was overgebleven die deze partijen door dik en dun zou steunen. Tegelijk had de politicoloog een meer opwekkende boodschap. Uit zijn onderzoek was namelijk ook gebleken dat er onder het electoraat een aanzienlijke groep kiezers was die niet uitsloot ooit op klein links te stemmen. Dit 'potentiële electoraat' schommelde rond 15%. Het bestond vooral uit kiezers die toch maar op de PvdA stemden uit vrees om anders hun stem 'weg te gooien'. De slotsom waartoe Van der Eijk kwam was helder: 'Een mogelijke uitweg uit deze negatieve consequenties van de slechte uitslag van 1986 is een bundeling van klein-linkse partijen.'¹⁰⁵

NOTEN

1. De geschiedenis van de electorale en organisatorische samenwerking tussen CPN, PSP en PPR in de jaren tachtig, die aan de totstandkoming van GroenLinks vooraf ging, is in vogelvlucht weergegeven door Voerman, 'Van klein links naar Groen Links'. Oppervlakkiger is De Jonge, 'Groen Links in de Nederlandse politiek'. De fusie van GroenLinks is in vergelijkend perspectief geplaatst door Voerman, 'Partijfusies in Nederland'. Een lange aanloop naar de totstandkoming van GroenLinks neemt Meijer, 'Radikale socialisten en linkse christenen duiken onder in groene golf'. Voor dit hoofdstuk is regelmatig geput uit de rubriek 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 19..', verschenen in de *Jaarboeken 1978-1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, van de hand van de volgende stafmedewerkers van het DNPP: C.C. de Beer, L. Koeneman, R.A. Koole, M. Nieboer, I. Noomen, A.P.M. Lucardie en G. Voerman.
2. Zie hiervoor onder anderen Lucardie, *The New Left in the Netherlands*.
3. Zie Duyvendak e.a., red., *Tussen verbeelding en macht*.
4. Zie onder meer Woltjer, *Recent verleden*, 364-365.
5. *Beginselprogram Pacifistisch Socialistische Partij*, Amsterdam, 1957, 5.
6. *Ibidem*, 4, 6.
7. Denekamp e.a., *Ontwapenend*, 126-199; zie ook Lucardie, *The New Left in The Netherlands*, 101-117.

8. B. de Gaay Fortman, 'Het christen-radicalen congres', in: B. de Gaay Fortman en W. Veld, red., *Christen-radicaal*, Hilversum, 1967, 10.
9. 'Het karakter van de partij "Radikalen"', in: *Radikalenkrant*, (1968) 2, 4.
10. Van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971*, 108-109.
11. Het begrip 'partiële ideologie' wordt verder uitgewerkt in: Lucardie, 'Individualisering van de ideologie'.
12. 'Program Politieke Partij Radikalen', in: *Parlement en kiezer 1969-1970*, Den Haag, 1970, 283-293.
13. Dolf Coppes, *Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg*, Amsterdam, 1972.
14. *De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp-beginselprogram der CPN*, Amsterdam, 1952, 6, 20, 22-23; zie ook *Beginselverklaring en statuten der CPN*, Amsterdam, 1946, 5. De verschillen tussen de programma's betroffen vooral de politieke strategie en in het bijzonder de houding ten opzichte van de PvdA, maar nauwelijks de ideologie in engere zin. Na de dood van Stalin in 1953 liet men het ontwerp-program in de kast liggen (zie Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 295).
15. Ook in de jaren zeventig, zie bijvoorbeeld: R. Milikowski, 'Zelfbestuur en zelfbedrog', in: *Politiek en Cultuur*, 34 (1974), 6 (nov./dec.), 247-255.
16. Zie Voerman, 'Perestrojka avant-la-lettre'; en Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 345, 389-390, 394.
17. Zie bijvoorbeeld: *Actie- en eisenprogram 25ste congres CPN*, Amsterdam, 1975.
18. Denekamp e.a., *Ontwapenend*, 126-145 en 180-199.
19. *Aktieprogramma PSP: voor een werkelijk socialistische politiek*, Amsterdam, 1977, 9.
20. *Ibidem*, 48, 61, 65, 67.
21. *Ibidem*, 12-15; *Socialisme en ontwapening. Verkiezingsprogramma PSP 1981-1985*, Amsterdam, 1981, 12-13; *Verkiezingsprogramma 1986-1990*, Amsterdam, 1986, 6-7.
22. *Aktieprogram*, 36, 65, 73, 76, 83.
23. Zie Van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971*, 67-84.
24. Zie Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, II, 97-107.
25. Zie Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 119-137.
26. *Vrede, macht, milieu, welzijn: verkiezingsprogramma 1977-1981 van de PPR*, Amsterdam, 1977, 6-8.
27. Zie Denekamp, 'Van politieke vuilnisbelt tot fusiepartner'.
28. Zie F. Schoonenberg, 'Gekrakeel bij een bankroet PSP', in: *Politiek en Cultuur*, 32 (1972), 4 (apr.), 179-187; en 'Resolutie van het 24ste congres van de CPN', in: *Politiek en Cultuur*, 32 (1972), 6/7 (juni/juli), 329.
29. Zie Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 462-464.

30. Zie *Statistiek der verkiezingen 1977. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 25 mei*, Den Haag, 1978, 18. Dank zij deze lijstverbinding behaalde de PPR met 140.910 stemmen drie zetels, terwijl de CPN met 143.481 stemmen er slechts twee kreeg.
31. *De Waarheid*, 26 mei 1977.
32. Zie Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 469-487.
33. J.P. de Jong en J.A. Verduijn Lunel, 'Rode politiek: PPR, samen verder!', in: *Radikale Notities*, 1 (1983), nr. 1, 7-16. Het onderzoek is gebaseerd op verkiezingsuitslagen van die gemeenten die op 1 januari 1982 meer dan 20.000 inwoners telden.
34. Zie Voerman, 'De leden en kiezers van de PSP', 203, 214.
35. Zie H. Waltmans, 'Verkiezingen in Zuid-Limburg', in: *PPR Aktiekrant*, 13 november 1981, 16.
36. Zie J. Meulenbroek, 'Samenwerking op lokaal niveau'; interne PPR-notitie, april 1989.
37. Zie J. Dirx en R. Leijser, 'Samenwerking in 1986', in: gecombineerd nummer van *Radikale notities, Socialistisch Perspectief en Komma*, 1985, nr. 2, 5-11.
38. Zie *Statistiek der verkiezingen Provinciale Staten van 1970, 1974, 1978, 1982, 1987*; Den Haag, 1971, 1975, 1979, 1983 en 1988.
39. De PSP gaf dit blad sinds 1982 uit. In 1987 werd de PPR erbij betrokken; een jaar later trad de CPN ook toe. Zie E. Meijer, 'PSP, PPR en CPN pakken Raads- en Statenwerk samen landelijk aan', in: *Bevrijding*, 32 (1988), 7 (2 mei), 6-7.
40. Zie voor de nieuwe sociale bewegingen: Duyvendak e.a., red., *Tussen verbeelding en macht*.
41. Zie Brinkman, Freriks en Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen'.
42. 'Analyse en Beleidsplan', in: *Socialisties Perspectief*, nulnummer (maart 1972), 20.
43. *Socialisme zonder omwegen. Nieuwe maatschappelijke en politieke ontwikkelingen en de taken van de PSP*, Amsterdam, 1973, 12.
44. *PPRAK*, oktober 1969, nr. 12.
45. 'Kerngroep (2 oktober): "Als basis voor de PPR: rechten van de mens"', in: *PPRAK*, oktober 1971, nr. 29, 3.
46. Zie Van der Heijden, 'Van kleinschalig utopisme naar postgiro-activisme?', 84-85.
47. Zie Maessen, "'Wie stopt de neutronenbom?' - de geschiedenis van een actie'.
48. Schennink, Bertrand en Fun, *De 21 november demonstranten*, 36-40. Overigens kan niet uitgesloten worden dat ondervraagde deelnemers ten onrechte aangaven lid van een partij te zijn.
49. Zie Van der Loo, Snel en Van Steenberg, *Een wenkend perspectief?*, 164.
50. Zie Kriesi en Van Praag jr., 'De beweging en haar campagne', 36-37.
51. Zie onder meer Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links'.
52. Zie artikel drie van de statuten, afgedrukt in: *Voor een Linkse Doorbraak*, 1 (1984), 4 (mei), 13-14.

53. *Links en de staat: liefde of haat? Sociaal-ekonomies kongres van de Linkse Doorbraak 27 oktober 1984*, Amsterdam, 1984, 7.
54. Op voorstel van het stichtingsbestuur werd op 5 oktober 1985 de vereniging 'Platform voor Radikaal-linkse Politiek' opgericht. Hierin ging ook het in de zomer van dat jaar door te-leurgestelde samenwerkers uit de PSP gevormde 'Comité voor Socialisme en Ontwapening' op (zie hieronder). Men had voor de verenigingsvorm gekozen om zo ook de afgehaakte leden van PPR, PSP en CPN een politiek onderdak te kunnen bieden. Tevergeefs poogde het Platform de CPN en PPR ertoe te bewegen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 getweeën met een gezamenlijke lijst uit te komen. Zie het manifest 'Machtsvorming voor Radikaal-linkse Politiek'; en J. Vernooy en P. de Wilt, 'Scherven rapen', in: *Linkse Doorbraak*, 2 (1985), 2 (sep.), 3-4.
55. Zie *Trouw*, 21 augustus 1978; en H. van Egdom, 'Leo Jansen ging niet naar Straatsburg', in: *Radikalenkrant*, 7 maart 1988, nr. 3, 8.
56. De CPN had het initiatief tot de klein-linkse lijstverbinding genomen. Zie verder *Statistiek der verkiezingen 1981. Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 26 mei, Den Haag, 1983, 17.
57. Zie Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 187.
58. Zie over de EVP: Nieboer en Lucardie, "'Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?'
59. *Verkiezingsprogram Evangelische Volkspartij*, z.pl., 1981, 2.
60. J.P. Feddema, red., *Evangelische vreedzame wereldpolitiek*, Den Haag, 1985; Commissie Evangelie en Politiek van de EVP, *Ontwerp-koersnota*, Rotterdam, 1984. Zie verder hierover: Nieboer en Lucardie, "'Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?'
61. Zie Schreuders, *De man die faalde*, 202-203.
62. Zie bijvoorbeeld Albert Benschop, *Voor een vrijheidslievend en democratisch communisme*, Amsterdam, 1984.
63. A. Kleyve, R. Kwakkensteen en J.D. de Boer, 'Naar een CPN met een mens- en milieu-vriendelijke toekomst', in: *CPN-Ledenkrant*, (1983) nr. 9, 7; Jan Dirk de Boer, 'Gaat de Nederlandse weg naar het socialisme over gifbelten? Milieustrijd en marxisme', in: *Komma*, 4 (1984), 2 (mrt.), 7-25; zie ook *Machtsvorming voor een socialistisch Nederland: partijprogram van de CPN*, Amsterdam, 1984, 37.
64. *Machtsvorming voor een socialistisch Nederland*, 91.
65. 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 31.
66. Zie Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 140-143.
67. Lucardie, *The New Left in The Netherlands*, 179.
68. Aldus partijvoorzitter Herman Verbeek; zie 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1981', in: *Jaarboek 1981 DNPP*, Groningen, 1982, 273; zie ook Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 179-180.
69. 'PPR hoe verder', in: *Radikalenkrant*, 17 maart 1983, nr. 3, 15-31.
70. Dijkman zou zich overigens na enige tijd bij de PPR-fractie in de Tweede Kamer aansluiten, terwijl Scholten uiteindelijk PvdA-lid werd.

71. 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 43.
72. *Ibidem*, 44.
73. Zie 'Aan de slag', in: *Voor een Linkse Doorbraak*, 1 (1984), 3 (feb.), 2.
74. Zie P. Zwart, 'Voor socialisme en ontbinding', in: *Bevrijding*, 29 (1985), 9 (okt.), 10.
75. 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 50.
76. Zie Nieboer en Lucardie, "Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 158-159; en Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 15-18.
77. Bij dit onderdeel is dankbaar gebruik gemaakt van de interne DNPP-notitie 'Het "groene" gedoe in Nederland' van de hand van L. Koeneman, oktober 1984.
78. *De Volkskrant*, 30 augustus 1982. Zie ook Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 203: 'Groen is al jarenlang de mode bij de PPR, al zijn er nog enkele leden die dat niet in de gaten hebben. Voor hen komt de groene optie in de herfst van 1982 uit de lucht vallen.' In 1979 was de PPR betrokken bij de oprichting van de 'Coordination of European Green and Radical Parties', samen met *Die Grünen* (West-Duitsland), *Agalev* en *Ecolo* (België), *Mouvement d'Ecologie Politique* (Frankrijk), de *Ecology Party* (later: *Green Party*; Verenigd Koninkrijk) en de *Partito Radicale* (Italië). Nadat er aan het begin van de jaren tachtig nog meer partijen waren toegetreten, werd de naam van de 'Coordination' in oktober 1983 veranderd in 'European Greens'; zie Parkin, *Green Parties*, 257-258.
79. H. Verstraten, 'De staat moet nu macht prijsgeven', in: *Radikalenkrant*, 15 (1982), 15 (25 nov.), 9. Zie ook Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 205-206.
80. Zie het pamflet 'Het Groen Platform Nederland'; en 'Groen Manifest', in: *Bladgroen*, 1 (1983), 1 (juni), 1.
81. B. de Gaay Fortman in *De Volkskrant*, 27 augustus 1983.
82. Zie Nieboer en Lucardie, "Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 159-160; zie over de totstandkoming van het samenwerkingsverband ook Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 198-212.
83. Zie *De Volkskrant*, 27 augustus 1983.
84. *De Volkskrant*, 6 oktober 1983.
85. Zie T. de Leeuw ten Bouter en A. van den Brink, 'EVP kijkt de kat uit de boom', in: *De Volkskrant*, 9 november 1983.
86. *De Volkskrant*, 22 oktober 1983. Zie ook: R. van Duin, 'Groen-progressieve lijst kan misschien toch nog', in: *De Volkskrant*, 3 november 1983; en T. van Hoek, F. Janssen en J. de Jong, 'Overleg klein links is eenzijdig belicht', in: *idem*, 8 november 1983.
87. P. Zwart, 'Een aanvaardbaar compromis in madeliefjes-taal', in: *Bevrijding*, 27 (1983), 21/22 (21 dec.), 5.
88. Zie Nieboer en Lucardie, "Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 159-160; en Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 25-27.

89. Zie onder meer J. van Urk, 'Kampioenschappen Groen: voorlopig alleen verliezers', in: *Radikalenkrant*, 17 (1984), 1 (17 jan.), 9-11.
90. Zie R. van Duijn, red., *Groene politiek. De visie van het Groen Platform*, Amersfoort, 72.
91. J. Theunissen, 'Mogen wij ons misschien éven profileren?'; in: *HN-Magazine*, 40 (1984), 2 (14 jan.), 17.
92. Zie voor een globaal overzicht van de periode 1983-1994: Ter Haar, 'Geschiedenis van De Groenen'.
93. Zie *De Volkskrant*, 19 december 1983 en 2 en 3 april 1984; en Parkin, *Green Parties*, 182 en 259-260. De PPR onderhield al sinds de tweede helft van de jaren zeventig nauwe banden met *Die Grünen*; zie B. de Gaay Fortman, 'Een "arro-partij" krijgt het van de kiezers op zijn brood', in: *Radikale Notities*, 5 (1987), nr. 1, 16.
94. Zie *De Volkskrant*, 14 mei 1984; en *Trouw*, 29 mei 1984.
95. Zie Verbeek, *Groen logboek*, 56; en Parkin, *Green Parties*, 261-262.
96. Zie de brief van Van Duijn aan het bestuur van het GPA, 16 december 1985, in: IISG, CPN-archief, nr. 1244.
97. R. van Duijn, 'Aan het partijbestuur van de PPR', in: *NRC-Handelsblad*, 18 september 1985.
98. Zie H. van Meeteren, 'Gods groene wegen zijn duister en zelden aangenaam', in: *GRAS*, 3 (1988), 1 (mrt.), 14-15.
99. Zie het persbericht van het GPA over het aftreden van R. van Duijn, z.d. [eind december 1985], in: IISG, CPN-archief, nr. 1244.
100. Zie *De Volkskrant*, 11 september 1985.
101. Zie *Konferentiemap 1 juni 1985. Links Overleg van CPN, PPR en PSP*, Amsterdam, 1985, 6.
102. De PSP bleef ook afzijdig bij het akkoord dat de fractievoorzitters Beckers (PPR), Brouwer (CPN) en Ubels (EVP) begin 1986 sloten over nauwere samenwerking tussen hun fracties. De overeenkomst behelsde in de eerste plaats een gezamenlijke opstelling tijdens de komende kabinetsformatie. Daarnaast wilde het drietal het parlementaire werk meer op elkaar afstemmen dan al het geval was, onder andere door gezamenlijke initiatieven te nemen voor wetsontwerpen, of door van elkaars fractiemedewerkers en adviseurs gebruik te maken. Zie I. Brouwer, 'De CPN in het parlement', in: *Politiek en Cultuur*, 46 (1986), 1 (feb.), 6-8.
103. Zie N. Groen, 'Laatste reddingspoging', in: *Voor een Linkse Doorbraak*, 2 (1985), 2 (sep.), 5.
104. Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links', 13.
105. Van der Eijk, 'Het kiezersgedrag in 1986'; en idem, 'De gedeelde kiezers'.

Hoofdstuk 3

HET ELECTORALE DEBACLE VAN 1986 EN DE GEVOLGEN

Negen jaren na de electorale mokerslag van 1977 hadden de klein-linkse partijen opnieuw een enorme opdoffer van de kiezers gekregen. Evenals in 1977 bleven na de verkiezingen van 1986 de consequenties voor CPN, PSP en PPR niet uit. De uittocht van leden, aan het begin van de jaren tachtig op gang gekomen, zette zich in versneld tempo voort (zie tabel 1 in het vorige hoofdstuk). De contributie-inkomsten liepen hierdoor sterk terug. De financiële problemen werden nog eens verergerd door de afname of het geheel wegvallen van overheidssubsidies aan de nevenorganisaties van de partijen, als gevolg van het zetelverlies. Uit geldgebrek moesten deze instellingen de tering naar de nering zetten. De keerzijde hiervan was dat zij meer gingen samenwerken. De wetenschappelijke bureaus van CPN en PSP staakten de uitgave van hun periodieken. In deze leernte voorzag het blad *De Helling*, 'tijdschrift voor linkse politiek'.¹ Tevens voegden de organisaties van raads- en Statenleden van PSP en PPR hun bladen samen.² Vanzelfsprekend waren degenen die hierbij betrokken waren voorstanders van verdere stappen; de redacties van deze bladen waren 'bolwerkjes van samenwerkers'.³

Ook de samenwerking aan de basis ging gewoon door. Bij de Statenverkiezingen van 1987 bijvoorbeeld kwam het klein-linkse trio in vier provincies met een gemeenschappelijke lijst uit. Het Links Overleg, waarin de drie partijen regelmatig van gedachten wisselden werd echter op een laag pitje gezet, nadat de PPR zich hieruit had teruggetrokken uit teleurstelling over het PSP-besluit om niet bij de verkiezingen samen te werken. In het bezinningsproces dat binnen de partijen na het electorale debacle op gang kwam, zagen de CPN en vooral de PPR kansen voor zichzelf weggelegd wanneer zij zelfstandig te werk zouden gaan. De kater die zij als gevolg van de door de PSP om zeep geholpen samenwerking hadden opgelopen, bleef nog lang voelbaar. Zo leek per saldo het resultaat van de rampzalige kamerverkiezingen toch dat CPN, PPR en PSP verder uit elkaar dreven.

DE 'VROLIJK-LINKSE' PPR

Na de kamerverkiezingen van 1986 zag de PPR voorlopig af van landelijke klein-linkse samenwerking. De partij besloot meer aandacht en energie op zichzelf te richten. Een 'heroverwegingswerkgroep' werd ingesteld, die voorstellen moest

doen tot verbetering van stijl, presentatie en organisatie van de PPR. Na anderhalf jaar vond men het juiste recept voor de vernieuwing. Onder het motto 'vrolijk links' poogde de PPR van het 'tobberige linkse' en 'softerige' imago af te komen - niet meer zo zwaar op de hand, 'geen vergaarbak van zeurende losers'.⁴ Dit door voormalig partijvoorzitter De Boer gelanceerde concept was in de PPR niet onomstreden, maar gaf wel goed de stemming weer in de partij.

Het zelfbewustzijn groeide door de electorale vooruitgang die de radicalen boekten bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1987. In de provincies waar de PPR zelfstandig uitkwam werd meer winst geboekt dan in die waar zij gemeenschappelijke klein-linkse lijsten had gevormd. Oud-partijleider De Gaay Fortman trok als senator in de verkiezingscampagne op ludieke wijze de aandacht van de media, door op partijbijeenkomsten te verschijnen in het traditionele ambtskostuum van de Eerste Kamer. Hij zag in deze verkiezingsuitslag het bewijs dat samenwerking met PSP en CPN niet loonde. Zijn opvolger Beckers, die toen nog meer op de lijn van een klein-linkse alliantie zat, vond niettemin ook dat de radicalen moesten vasthouden aan de eigen inhoud terwijl ze tegelijkertijd praktisch samen zouden werken.

Later dat jaar toonde het partijcongres zich eveneens afkerig van teveel toenadering tot CPN en PSP. Het congres sprak uit dat de PPR zelfstandig deel zou deelnemen aan de volgende kamerverkiezingen, 'tenzij zich ontwikkelingen voordoen die uitzicht bieden op verbreding en politieke vernieuwing'.⁵ De deur naar samenwerking bleef zo dus op een kier staan. Een program op hoofdpunten, een lijstverbinding met de andere partijen en fractiesamenwerking waren wel mogelijk. De bereidheid om te komen tot een nieuwe politieke formatie gaf de PPR daarbij echter niet geheel op. Het congres nam een resolutie aan, waarin het stelde dat men een actieve rol wilde spelen in de totstandkoming van een radicaal-democratische politieke groepering ter linkerzijde van het politieke spectrum.

In feite wilde de PPR dus of een samengaan van de klein-linkse partijen in een geheel nieuwe politieke vorm, of zelfstandig verder gaan als een vernieuwde, 'vrolijk-linkse' partij, maar zij neigde eigenlijk meer naar het laatste. De vernieuwing vond een ideologische neerslag in de notitie *Groen Licht*, waarin het partijbestuur 'enkele heilige PPR-huisjes' 'een nieuwe grondverf' trachtte te geven.⁶ Men wilde de rol van de overheid beperken in plaats van uitbreiden. De markteconomie werd zonder veel voorbehoud aanvaard, radicale idealen als werknemerszelfbestuur verdwenen van de agenda. De notitie stuitte op weerstand in de partij, vooral in de partijraad waar de linkervleugel sterk vertegenwoordigd was.⁷ In het verkiezingsprogramma dat de PPR vaststelde voor de volgende Tweede-Kamerverkiezingen - die toen voor 1990 waren voorzien - vindt men de ideeën van het partijbestuur dan ook slechts in afgezwakte vorm terug. Werknemerszelfbestuur bleef als doel vermeld, zij het voor de lange termijn; de invoering van het basisinkomen - een 'heilig huisje' dat zelfs het partijbestuur onaantastbaar leek - werd niet langer verbonden met een sociale dienstplicht; sociale verdediging bleef als (ver) ideaal gehandhaafd, maar mocht nu gecombineerd worden met beperkte militaire verdediging tot een strategie van 'non-

provocatieve defensie'.⁸ Zo paste de PPR zich enigszins aan de liberale tijdgeest aan, zonder haar idealen geheel prijs te geven. De ideologische afstand tot de PSP en (in mindere mate) de CPN dreigde hiermee echter groter te worden.

In de vernieuwing van de PPR leek partijleider Beckers ook niet meer helemaal zeker van haar positie. Begin 1989 brak Rouke Broersma, secretaris publiciteit van het partijbestuur, openlijk een lans voor een nieuwe lijsttrekker als sluitstuk van de partijvernieuwing.⁹ In plaats van de twee à drie zetels waar Beckers garant voor zou staan, achtte hij het met een ander gezicht mogelijk er in ieder geval vijf in de wacht te slepen. In Broersma's optiek zou partijvoorzitter Van Ojik de lijst moeten aanvoeren, gevolgd door 'een leuke jonge vrouw'. Deze innovatie ging velen in de partij echter te ver. Wel koos het partijcongres in april 1988 de 33-jarige econoom Bram van Ojik tot voorzitter, als opvolger van Janneke van der Plaat. Hij was voor deze functie geknipt, zo meende de aanbevelingscommissie, omdat hij met zijn opgeruimd karakter goed zou passen in de 'PPR-nieuwe-stijl'.¹⁰

DE CONSULTATIERONDE VAN DE CPN

Bij de communisten was de electorale dreun het hardst aangekomen. Voor het eerst sinds 1918 was de CPN niet meer in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. Dit had grote financiële gevolgen. De neveninstellingen van de partij liepen zo'n vier ton aan overheidssubsidies mis, waardoor een aantal medewerkers op straat kwam te staan. In november kwam het partijcongres vervroegd bijeen. Op voorstel van het partijbestuur werd de koers van de CPN wat verlegd in de richting van de PvdA. Het bestuur bepleitte een dialoog met de sociaal-democraten, die op belangrijke punten naar links zouden zijn opgeschoven. In het opnieuw bespreken van samenwerking met PPR en PSP zag de partijleiding geen heil.

Nadat de CPN wat was gekomen van de klap, ging zij zich toeleggen op het herstel van de partij en het opvijzelen van het moreel van de achterban. Op deze weg werd enig succes geboekt. Onder ongunstige omstandigheden - de uit de Tweede Kamer verdwenen partij kreeg veel minder aandacht van de media dan zij gewend was - werd bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1987 winst geboekt ten opzichte van de kamerverkiezingen van het jaar daarvoor. In Groningen en Noord-Holland, waar de CPN van oudsher relatief sterk was, kwam zij met een eigen lijst uit. Hier groeide het aantal communistisch kiezers weer. Het herstel uitte zich verder in een lichte toename van het aantal nieuwe leden en in hogere scores in de opiniepeilingen.

Gaandeweg herwonnen de communisten zo weer wat van hun geknakte zelfvertrouwen. De samenwerkingsgedachte was echter niet geheel verdwenen, zo bleek onder meer uit het in 1988 verschenen boek *Tussentijds* van Ina Brouwer. De voormalige voorzitter van de Tweede-Kamerfractie hield hierin een gloedvol pleidooi voor het opgaan van CPN, PPR en PSP in een parlementaire kiesvereniging, samen met niet-partijgebonden personen. Deze onderneming zou de vernieu-

wing van de politiek nieuw leven kunnen inblazen. Voor de traditionele politieke partij - inclusief de CPN - zag zij eigenlijk geen toekomst meer.¹¹

Het partijbestuur van de CPN liep minder hard van stapel. De leiding wilde alles op alles zetten om opnieuw in de Tweede Kamer te komen. Pas dan zouden de communisten door de PPR en de PSP weer als een gelijkwaardige gesprekspartner worden beschouwd, zo meende men. De lijn was: 'eerst zelfstandig terug, en dan samenwerken', aldus vice-voorzitter Marius Ernsting.¹² Brouwer, die deel uitmaakte van het dagelijks bestuur van de CPN, was het met dat uitstel niet eens. Zij stelde voor om een formeel tot niets verplichtende consultatieronde binnen en buiten de partij te houden om een indruk te krijgen hoe er gedacht werd over 'samenwerking ter linkerzijde'. Als erkend samenwerker was haar voorstel natuurlijk enigszins verdacht bij tegenstanders als bijvoorbeeld de exponent van de 'gestaalde kaders' Fré Meis, maar ze werd gesteund door Ernsting, die meer een middenpositie innam.

In de zomer van 1988 stelde de partijleiding een speciale commissie in, met daarin uitgesproken voorstanders (Brouwer) en tegenstanders (Geert Lameris van het partijdistrict Groningen). Binnen de CPN sprak deze commissie onder meer met districtsbestuurders en leden van het vrouwenoverleg, daarbuiten met representanten van sociale bewegingen - waaronder Jacqueline Cramer (voorzitter van het Landelijk Milieuooverleg), Mohammed Rabbae (directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders), Maarten van Poelgeest (voorzitter van de Landelijke Studentenvakbond), Ruud Vreeman en Lodewijk de Waal (voorzitters van respectievelijk de Vervoersbond FNV en de Dienstenbond FNV). Ook sprak de CPN-commissie met de voorzitters van de PPR en de PSP.

Het partijbestuur maakte de uitkomsten van de consultatie begin 1989 bekend. De 'externen' bleken in de meeste gevallen aan te dringen op een gemeenschappelijke lijst van PPR, PSP en CPN bij de komende kamerverkiezingen, of op nog verdergaande vormen van samenwerking. Intern lag deze zaak een stuk gevoeliger. In de gesprekken binnen de partij had het bestuur 'meer terughoudendheid' bespeurd ten aanzien van een gemeenschappelijke klein-linkse lijst. Een gezamenlijk program op hoofdpunten en fractiesamenwerking kon er nog wel mee door. *Grosso modo* was het gevoelen dat de CPN eerst op eigen kracht moest terugkomen. 'Eenmaal in de kamer zou de samenwerkingskwestie anders komen te liggen.'¹³

DE KNEIEZENDE PSP

Nadat de CPN en de PPR eenmaal over de domper van 1986 heen waren gekomen, nam het vertrouwen in eigen kunnen weer toe - vooral bij de radicalen. Bij de PSP was het tegendeel het geval. Deze partij bleef in mineur en verdeeld, en leek het spoor bijster. Evenals de CPN moest de PSP door het zetelverlies bezuinigen. Ook de teruggang van het ledental hield aan. Het partijapparaat moest daardoor behoorlijk worden ingekrompen. In deze malaisesfeer was van een

uitbundige viering van het dertigjarig bestaan van de PSP in 1987 geen sprake. De opkomst van de leden op de jubileumbijeenkomsten liet nogal te wensen over.

Om toch weer wat leven in de brouwerij te brengen, startte de PSP een 'heroriënteringsdiscussie' over de socialistische doelstellingen van de partij. Daarbij kwam wellicht de behoefte zich minder dogmatisch op te stellen. Een werkgroep schreef een notitie, 'Voor een maakbaar socialisme' geheten, die door het partijcongres in november 1988 vastgesteld werd. Daarin koos de partij voor een 'beperkte opvatting van socialisatie' van productiemiddelen: alleen grootschalige en strategisch belangrijke bedrijven zouden in het bezit van de gemeenschap moeten komen.¹⁴ Voor het eerst erkenden de pacifistisch-socialisten bovendien het nut van een zeker marktmechanisme, om verspilling en bureaucratie in een socialistische economie te voorkomen. Ze aanvaardden ook - zij het met voorbehoud - de individualisering in de samenleving en toonden zich minder kritisch ten aanzien van het ecologisch gedachtegoed. Zelfs het altijd afgekeurde basisinkomen leek nu bespreekbaar. De ideologische afstand tot de PPR nam met de vaststelling van dit stuk dus beduidend af - zelfs als men in aanmerking neemt dat de PPR zelf ook haar idealen enigszins ging relativeren.

Alhoewel het thema samenwerking in deze socialisme-discussie niet meer expliciet aan de orde kwam, speelde het op de achtergrond hier en elders nog altijd een rol. In november 1987 koos het partijcongres Saar Boerlage tot nieuwe partijvoorzitter. Boerlage was in de jaren zestig lid geweest van de PSP, had in 1969 bedankt, maar was begin 1987 weer tot de partij toegetreden. Kort vóór het congres schoof een groep vrouwelijke partijleden haar naar voren. Ook de PSP-Jongeren steunden haar; men verwachtte dat zij de partij weer nieuw elan kon geven. Naast deze steun van feministen en jongeren kreeg Boerlage - die bekend stond als voorstander van een zelfstandige PSP - ook bijval uit de hoek van de tegenstanders van vergaande samenwerking.¹⁵ Met een kleine meerderheid won zij de stemming van de zittende voorzitter Marco Mazeland, die door het partijbestuur kandidaat was gesteld. De keuze voor Boerlage als partijvoorzitter betekende echter niet dat de PSP zou volharden in het in 1985 ingenomen isolationistische standpunt, integendeel. Tot afgrijzen van de fervente anti-samenwerkers zou de partij onder haar bewind beslissende stappen zetten tot het opgaan van de PSP in een nieuwe partijformatie.

EUROPESE VERKIEZINGEN 1989

Vóórdat het thema van landelijke klein-linkse samenwerking weer op de rol zou komen, dienden de partijen zich eerst te buigen over de electorale alliantie voor de Europese verkiezingen van 15 juni 1989. In 1984 hadden CPN, PPR, PSP en GPN voor het eerst gezamenlijk als 'Groen Progressief Akkoord' (GPA) deelgenomen, zoals in het voorgaande hoofdstuk reeds werd uiteengezet. De gesprekken over voortzetting van dit akkoord, die in de zomer van 1988 begonnen, liepen bepaald niet van een leien dakje.

In de eerste plaats waren er problemen over het lijsttrekkerschap. Het liefst had het bestuur van het GPA het samenwerkingsverband uitgebreid met 'onafhankelijken' en een aansprekende figuur uit deze categorie op de eerste plaats gezet, maar dit was niet gelukt. De namen van onder anderen Lucas Reijnders en Cramer circuleerden, maar deze personen bedankten voor de eer. Hoewel het oorspronkelijk de bedoeling was dat de kandidaten voor het lijsttrekkerschap werden beoordeeld op hun kwaliteiten en niet in eerste aanleg op hun partijlidmaatschap, gingen CPN en PPR al snel over hun eigen kandidaten met elkaar in de clinch. Twee personen waren in de race: de communistische kandidaat Nel van Dijk, die op dat moment in het Europees Parlement zat, en oud-PPR-voorzitter Herman Verbeek. Deze had van 1984 tot eind 1986 zitting gehad in Straatsburg, voordat Van Dijk zijn zetel overnam. De PPR steunde uiteraard Verbeek; CPN en PSP daarentegen gaven de voorkeur aan Van Dijk. Verbeek lag niet zo goed bij de PSP, zo dacht het PSP-lid van de kandidatencommissie, Joost Lagendijk. Wat betreft 'presentatie, beeldvorming en profilering' scoorde volgens hem Van Dijk het hoogst; ook hoger dan de eigen PSP-kandidaat, John Hontelez, zo gaf Lagendijk ruiterslijk toe.¹⁶

De PPR zette echter al haar kaarten op Verbeek. De radicale onderhandelaars voerden de druk in de besprekingen flink op, zo zou GPA-voorzitter De Boer - van PPR-huize overigens - later verklaren. Volgens hem zwichtten de beide andere partijen ten langen leste voor het 'machtswoord' van de PPR, teneinde het akkoord niet te laten ontploffen. Verbeek werd tot lijsttrekker aangewezen, maar de harde onderhandelingen zouden over en weer littekens achterlaten. De communiste Van Dijk meende dat de PPR het partijbelang voorop had gesteld; PPR-onderhandelaar Broersma vond op zijn beurt dat de CPN op smakeloze wijze het vrouw-zijn van Van Dijk had uitgebuit.¹⁷

De wederzijdse onvrede had verder ook te maken met de afspraken over de zetelroulatie. Het dagelijks bestuur van het GPA had namelijk voorgesteld dat - wanneer er twee zetels zouden worden behaald - Verbeek halverwege de zittingsperiode plaats diende te maken voor de op de derde plek genomineerde PSP-kandidaat Hontelez. De nu als nummer twee gekandideerde Van Dijk van de CPN mocht de hele zittingsperiode volmaken, om zo te voldoen aan de afspraak dat de helft van het aantal zetels moest worden ingenomen door een vrouw. Wanneer de PPR wilde voorkomen dat Van Dijk vijf jaar kon blijven zitten, dan moest ze voor een vrouwelijke 'onafhankelijke' kandidaat zorgen op plaats vier, die dan ook kon meedraaien in de stoelendans die de fractie na twee-en-een-half jaar te wachten stond.

Met deze overbedeling van de in stemmental veel kleinere CPN hadden de radicalen nogal moeite. Verbeek vond het weinig aantrekkelijk om als lijsttrekker slechts een halve zittingstermijn te mogen volmaken.¹⁸ Met tegenzin stemde een extra PPR-partijraad in februari 1989 in met deze oplossing. Men was er echter niet in geslaagd om tijdig een tot de electorale verbeelding sprekende onafhankelijke kandidaat te vinden. Zelfs het plaatsen van een advertentie leverde niets op.¹⁹ Het gevolg was dat wanneer het GPA twee zetels zou halen, Van Dijk

ongestoord haar termijn kon uitzitten en Verbeek halverwege diende terug te treden.

Naast de verdeling van de plaatsen op de kandidatenlijst leidde ook de naam GPA tot verdeeldheid. Het partijcongres van de PSP had in november 1987 uitgesproken dat de term 'links' wèl (ter vervanging van 'progressief'), maar het begrip 'groen' nièt in de aanduiding mocht voorkomen. In een zeer uitvoerige notitie stelde het PSP-partijbestuur drie alternatieven voor: 'Radikaal Links', 'Links Europa' en 'Links Akkoord'.²⁰ Deze suggesties waren voor de PPR weer onbespreekbaar. Ook de CPN voelde weinig voor een naamsverandering. Binnen de PSP-top drongen sommigen aan op afzwakking van deze eis. Vertrekend Europarlementariër Bram van der Lek noemde de gewenste naamsverandering 'nutteloos en onverstandig'.²¹ Uiteindelijk gaf de PSP zich gewonnen. Na veel gebakkelei werd op voorstel van De Boer het GPA omgedoopt tot 'Regenboog', naar analogie van de naam van de fractie in het Europees Parlement waarvan het GPA sinds 1984 deel uitmaakte. De GPN van De Gaay Fortman tekende nu bezwaar aan, omdat zij het groen in de naam wilde houden. De andere partijen waren echter overwegend tevreden: in 'Regenboog' konden zij elk de kleur van hun gading vinden.

Begin 1989 stemden de PPR, PSP en CPN in met de bereikte resultaten. In tegenstelling tot 1984 nam de EVP dit keer ook deel aan de overeenkomst - haar partijcongres van eind 1987 had de mogelijkheid geopend van samenwerking met niet alleen de PPR en de PSP maar ook met de CPN.²² Geen van de betrokken partijen was echt enthousiast over de hernieuwde samenwerking; daarvoor hadden de onderhandelingen te diepe sporen getrokken. Achter de schermen bleef het ook rommelen. Volgens de PPR was er sprake van 'een duidelijke anti-Herman stemming'.²³ Afspraken over een op de persoon van lijsttrekker Herman Verbeek gerichte verkiezingscampagne zouden niet zijn nagekomen. Zo zou zijn naam tegen de afspraken in van de affiches zijn verdwenen. De zaak werd gesust; aan de profilering van de lijsttrekker zou meer aandacht worden besteed.²⁴

Ondanks alle commotie die aan de totstandkoming van de samenwerking vooraf was gegaan, verliepen de Europese verkiezingen op 15 juni voor de klein-linkse lijst succesvol. Weliswaar bleef men evenals in 1984 op twee zetels steken, maar het aandeel van de stemmen steeg van 5,6% naar 7,0%. De tweede zetel, die in 1984 te danken was aan de lijstverbinding met de PvdA, werd nu op eigen kracht binnengehaald. Namens het GPA namen Verbeek en Van Dijk zitting in de Groene fractie van het Europees Parlement.²⁵

DE GROENEN

Dat het GPA het zo goed deed, kan te maken hebben gehad met de afwezigheid van ecologistische concurrentie. Door geldgebrek lieten De Groenen het namelijk afweten. Deze partij was een nieuwe loot aan de groene stam; zij was voortgekomen uit het samengaan van de Federatieve Groenen en Groen Amsterdam. Als

gevolg van de zware tegenslag bij de kamerverkiezingen van 1986 waren deze groeperingen gaan beseffen dat men de handen ineen moest slaan als men electoraal iets wilde bereiken. Langzaam maar zeker kwam de toenadering op gang, gestimuleerd door het bescheiden succes bij de Statenverkiezingen van 1987, toen in Noord-Holland de provinciale Groenen mede dank zij de steun van Groen Amsterdam één zetel in de wacht sleepten.

Tussen de Federatieve Groenen en Groen Amsterdam bestonden geen wezenlijke programmatische verschillen. Wel waren er andere obstakels, zoals het feit dat de Federatieve Groenen als gevolg van het verkiezingsdebacle van 1986 in de rode cijfers waren beland. Groen Amsterdam had er weinig trek in dat de nieuwe partij met deze schulden zou worden opgezadeld. De Federatieve Groenen op hun beurt hadden ook wat aan te merken op hun hoofdstedelijke geestverwanten. In de eerste plaats vonden zij hen te nauw gelieerd aan klein links. Daarnaast wilden de Federatieve Groenen weinig weten van het Amsterdamse idee om een landelijke, centraal gecoördineerde partij met individuele leden te vormen. Ongetwijfeld speelde op de achtergrond daarbij de vrees mee dat Groen Amsterdam de nieuwe partij zou domineren, want de lokale partij had met een kleine 150 leden in Amsterdam bijna evenveel leden als de Federatieve Groenen in het gehele land. Bovendien hechtten de Federatieve Groenen zeer aan de autonomie van de in principe onafhankelijke provinciale partijen binnen een federatieve structuur, zoals hun naam al aangaf.

Als gevolg van deze problemen verliep het fusieproces moeizaam. Uiteindelijk werd toch overeenstemming bereikt: naast het lidmaatschap van regionale organisaties werd de mogelijkheid van het individuele, directe lidmaatschap van de landelijke partij geboden. Begin 1988 gingen de Federatieve Groenen en Groen Amsterdam samen op in de nieuwe partij De Groenen - een naam die vijf jaar geleden ook al kortstondig was gebruikt. De aanhang van de partij was vooral te vinden in Amsterdam, Gelderland, Noord- en Zuid-Holland.²⁶ De provinciale Groenen uit Noord-Brabant hadden tegen de fusie gestemd. Daartegenover stond dat de resten van het door onderlinge verdeeldheid ter ziele gegane Groen Platform zich in 1989 bij De Groenen aansloot. Er leek zo een einde te zijn gekomen aan de versplintering van de ecologistische stroming. Dit op zichzelf vreugdevolle feit werd evenwel overschaduwed door het geringe aantal leden van De Groenen: eind 1989 waren het er slechts 331.²⁷

HET REFERENDUM VAN DE PSP: SOLO OF SAMEN?

De samenwerking van CPN, PSP en PPR bij de Europese verkiezingen was in wezen niets nieuws: zij borduurde immers voort op de afspraken van 1984. Deze gemeenschappelijke aanpak kan dan ook niet worden beschouwd als een teken dat de partijen voor de voor 1990 voorziene Tweede-Kamerverkiezingen trappelden van ongeduld om de handen ineen te slaan. De moeizaam verlopen onderhandelingen over het Europese akkoord temperden *sowieso* de geestdrift over nationale

landelijke stembusstrijd nog vers in het geheugen: CPN en PRR hadden daarvan nog steeds hun bevestiging. 'De PRR zit na de kater van 1985 (een afhakende PSP) en het herwonnen élan daarna niet op nieuwe experimenten te wachten. Het gedonder over de nieuwe Regenboog lijst versterkt die scepsis nog', zo schreef het partijbestuur van de PPR in februari 1989.²⁸

Het was dan ook aan de PSP, de partij die in 1985 de samenwerking had getorpedeerd, om het voortouw te nemen bij het op gang brengen van gesprekken over een gezamenlijke verkiezingsactie in 1990. In augustus 1988 dook in het partijblad van de PSP plotseling het voorstel op van een viertal partijprominenten om onder de leden een referendum te houden over de wijze van verkiezingsdeelname. Het ging het kwartet er niet om een bepaalde strategie aan te prijzen, maar om 'een situatie te bewerkstelligen, waarbij al het mogelijke is gedaan om het draagvlak van de te nemen beslissingen zo breed mogelijk te laten zijn'. Met deze vrome wens ging het partijbestuur akkoord, ofschoon het zich wel door deze voortijdige publicaties voor het blok gezet voelde.²⁹ Na veel geharrewar stelde het partijcongres in november 1988 in Zutphen met een grote meerderheid de vragen van het referendum vast. 'Opvallend was dat veel voorstanders van een zelfstandige PSP-lijst tegen het referendum stemden', aldus de hoofdredacteur van *Bevrijding*, de 'supersamenwerker' Leo Platvoet. 'Zou men bang zijn voor de uitkomst?'³⁰

De achterban van de PSP kreeg vervolgens twee elkaar uitsluitende mogelijkheden over de strategie voor de komende Tweede-Kamerverkiezingen voorgelegd: solo of samen. Eind februari 1989 werd de uitslag bekend gemaakt: 70,2% van de reagerende leden wenste dat de PSP zou streven 'naar een gemeenschappelijke lijst van partijen en groeperingen ter linkerzijde van de PvdA'; 29,8% koos voor een 'zelfstandig' deelnemende PSP. Aan het referendum had 63,6% van de in totaal 4.465 leden van de PSP deelgenomen, waardoor was voldaan aan de door het congres gestelde voorwaarde dat minimaal de helft van alle leden zich zou uitspreken.³¹ Eindelijk sprak de PSP klare taal - mede als gevolg van het vertrek van de meest puriteinse en onbuigzame 'spekkianen' enkele jaren geleden. Niet alleen politiek leider Van Es, ook partijvoorzitter Boerlage toonde zich content met deze uitslag. CPN en PPR reageerden eveneens positief.

Het thema van de samenwerking kwam zo ineens weer hoog op de agenda te staan. Iets later verscheen een open brief waarin zo'n tweehonderd personen uit onder meer vakbonden, vrouwenbeweging en milieubeweging ervoor pleitten de huidige verdeeldheid en versplintering in te ruilen voor een aansprekende kandidatenlijst van een 'een sterke, links-groene formatie'. Tot de ondertekenaars hoorden de vakbondsleiders Karin Adelmund, Greetje Lubbi, Herman Bode en Paul Rosenmöller, de musici Willem Breuker en Hennie Vrienten, de toneelspeelsters Olga Zuiderhoek en Elsje de Wijn, choreograaf Rudi van Dantzig, filosoof Hans Achterhuis, en de al eerder genoemde milieu-activisten Reijnders en Cramer en studentenleider Van Poelgeest.³²

FC SITTARDIA C.Q. CLICHÉ BV

Het was te mooi om waar te zijn. De notoire dwarsligger in de klein-linkse samenwerking, de PSP, komt na een uit de lucht gevallen referendum op haar schreden terug en neemt het initiatief tot een ultieme poging om de alliantie alsnog van de grond te krijgen. Vrijwel tegelijk tekenen allerlei prominenten uit de vakbonden, de milieubeweging en de cultuur een oproep tot eenheid. Toeval of niet? Het bleek het laatste te zijn. Beide acties waren ontsproten aan het PSP-bestanddeel van FC Sittardia. De nieuwe impuls was niet afkomstig van het partijbureau van de PSP in Amsterdam, maar kwam uit Brussel en Straatsburg, van de burelen van de Regenboogfractie.

Begin 1988 namen de Europarlementariër Van Dijk en haar fractiemedewerker Alexander de Roo (PSP) - die eerder al deel had uitgemaakt van het bestuur van 'Voor een Linkse Doorbraak' - het initiatief tot het bijeenbrengen van een aantal invloedrijke voorstanders van klein-linkse samenwerking uit de drie partijen.³³ Uit de PPR vroegen zij naast de voormalige partijvoorzitters De Boer en Van der Plaat tevens Van Ojik, die eind 1988 partijvoorzitter zou worden; en uit de CPN het partijbestuurslid Salomé Bentinck, de ex-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie Brouwer en haar partner Ton van Hoek, ook lid van het partijbestuur. In de PSP werden partijbestuurslid en hoofdredacteur van het partijorgaan Platvoet en buitenland-secretaris Lagendijk aangezocht. Eerder al was Van Es gevraagd, maar zij meende dat haar positie als kamerlid deelname aan een dergelijke pressiegroep niet toeliet. Nogal wat invité's hadden banden met Europa. De Boer was sinds 1984 voorzitter van het GPA-bestuur; Van Hoek was secretaris, en Lagendijk gewoon lid. Van Ojik was persoonlijk medewerker van Europarlementariër Verbeek geweest en De Roo was zoals gezegd medewerker van de Regenboogfractie.

In de woning van Van Dijk in Sittard kwam deze informele groep vanaf maart 1988 een aantal keren een weekend bijeen om de mogelijkheden te verkennen de betrokken partijen tot samenwerking te bewegen. Volgens Lagendijk ontleende het vriendenclubje aan deze plaats haar naam 'FC Sittardia'; zijn partijgenoot Platvoet spreekt van 'Cliché BV'. Het bleef niet bij een vrijblijvende uitwisseling van gedachten. Al snel werden plannen beraamd om de partijen te beïnvloeden. Het idee van de consultatieronde van de CPN, die mede was bedoeld om de leden weer te laten wennen aan het thema samenwerking en hen psychologisch erop voor te bereiden, ontstond in dit gezelschap. Brouwer meende achteraf dat deze tactiek een heilzaam effect had gehad: 'Consultatie van onafhankelijken heeft bij ons de doorslag gegeven naar een gemeenschappelijke lijst.'³⁴

In de zomer ontstond het idee van een referendum in de PSP. De pacifistisch-socialistische leden in FC Sittardia dachten via deze list een tegenstribbelend congres te kunnen omzeilen. Op hun verzoek stelde het prominente partijlid Henk Branderhorst, die in het midden van de jaren tachtig nog een fervent 'spekkiaan' was maar nadien samenwerking welwillender was gaan beschouwen, als middenfiguur samen met drie anderen dit idee in de partij voor.³⁵ Het opzetje lukte: zoals reeds vermeld stemde het partijbestuur met het voorstel in. Uiteraard wisten de

meeste bestuursleden niet uit welke hoek de wind waaide; hun collega's Platvoet en Lagendijk deden alsof hun neus bloedde.

FC Sittardia verwachtte - niet ten onrechte, zoals spoedig bleek - een positieve uitslag van de ledenraadpleging. Om het effect ervan te vergroten, bedacht men het appèl van de bekende en politiek ongebonden Nederlanders. Auctor intellectuelis van de brief was Lagendijk. Op 21 maart 1989 werd deze gepubliceerd. 'Het moment had niet beter gekozen kunnen worden want twee weken daarvoor zijn de officiële onderhandelingen tussen de drie partijen begonnen,' zo zou Lagendijk later schrijven.³⁶

Het is niet eenvoudig precies de rol te bepalen die de informele groep Cliché BV/FC Sittardia heeft gespeeld in het proces van samenwerking en fusie. Enkele hoofdrolspelers die tot het geheime genootschap hebben behoord, bagatelliseerden achteraf het belang ervan. Van een soort '*masterplan*' was geen sprake, aldus Van Ojik. 'Je moet die club niet zo'n zwaarte geven', zo meende De Boer, bijgevallen door Platvoet.³⁷ Ook werd vaak ontkend dat de club een verborgen bestaan leidde. Volgens Brouwer werden de besturen van de partijen ingelicht. Met die openheid viel het echter tegen. Feit is dat andere prominenten in de onderhandelingen, zoals CPN-vice-voorzitter Ernsting, PSP-voorzitter Boerlage en PSP-partijbestuurslid Branderhorst niet wisten welke plannen in Sittard beraamd werden, voor zover ze al precies van het bestaan van de groep op de hoogte waren.³⁸ Al met al heeft het er de schijn van dat de gangmakers van Cliché BV achteraf geneigd zijn hun initiërende rol wat te laag aan te slaan, omdat dat politiek nu eenmaal beter oogt. Het is echter niet overdreven vast te stellen dat de club als 'aanjager' van de onderhandelingen een wezenlijke functie heeft vervuld. Brouwer stelde achteraf omonwonden dat 'het eigenlijke brein achter het hele proces in de Sittard-groep zat... Dit was niet tot stand gekomen als we niet in Sittard vijf of zes keer bij elkaar hadden gezeten. Daar ben ik absoluut van overtuigd. Want daar zijn de ideeën geboren van het PSP-referendum, de consultatieronde, de open brief. En dat kwam alleen omdat we daar bij elkaar zaten. En natuurlijk ook omdat we elkaar vertrouwden'.³⁹

UITNODIGING VAN DE PSP

Met de uitslag van het PSP-referendum in februari 1989 begon het proces dat uiteindelijk, met horten en stoten, zou leiden tot ondertekening van een electoraal akkoord in mei van dat jaar. De achterban van de PSP had zich in meerderheid uitgesproken voor een gemeenschappelijke lijst van partijen en groeperingen links van de PvdA. Het partijbestuur nodigde daarop PPR en CPN uit om 'verken-nende' besprekingen te starten. Op deze invitatie gingen de twee partijen in, waarbij ze meteen duidelijk hun posities markeerden.

De CPN reageerde positief op het PSP-voorstel, wat te verwachten was gezien de zwakke positie van de uit de Tweede Kamer verdwenen partij. De communisten wilden overleggen over alle mogelijke vormen van samenwerking, ook over

een gemeenschappelijke lijst. Voorop stond de terugkeer van de CPN in de Tweede Kamer. Er was slechts één maar: 'de zelfstandige positie en politiek van de CPN als zodanig is niet in het geding'.⁴⁰

Minder gretig was de PPR. Als de samenwerking beperkt zou blijven tot de bestaande partijen ter linkerzijde van de PvdA dan hoefde de PPR niet, zo luidde de officiële verklaring.⁴¹ De partijraad deed het nog eens dunnetjes over. Het partijbestuur mocht gaan praten over een gemeenschappelijke lijst, op voorwaarde dat 'het resultaat niet beperkt blijft tot een optelsom van bestaande partijen, maar leidt tot verbreding en vernieuwing, welke zich zal dienen te uiten in plaatsen voor niet-partijgebonden en op de lijst'. Er moest een 'groen-progressieve combinatie' gevormd worden, 'waarvan het vernieuwend karakter ook zal spreken uit programma, stijl en naamgeving'. Ten slotte verbond de partijraad een termijn aan de gesprekken: deze dienden binnen een maand of twee, dat wil zeggen vóór 1 mei, te zijn afgerond.⁴²

Deze zuinige reactie van de PPR hing samen met het feit dat nogal wat prominente partijleden eigenlijk weinig trek hadden om besprekingen aan te gaan met de in hun ogen noodlijdende CPN en PSP, juist op een moment dat er naar hun mening voor een zelfstandige, 'vrolijk linkse' PPR nieuwe kansen lagen. Vriend en vijand waren het erover eens dat de animo bij de beide Tweede-Kamerleden Beckers en Lankhorst niet al te groot was.⁴³ Begin maart oordeelde de fractie dat 'gezien het verloop van de onderhandelingen in de Regenboog besprekingen met alleen de CPN en PSP niet zinvol zijn'.⁴⁴ Een vertrouwelijke brief aan het partijbestuur van fractievoorzitter Beckers uit die dagen getuigde van deze terughoudendheid. Ze beschouwde het resultaat van het PSP-referendum weliswaar als positief, maar stelde tegelijkertijd vast dat het op zich nog geen bijdrage leverde aan 'de beoogde verbreding en vernieuwing'. Het liefst wilde Beckers wachten tot na de Europese verkiezingen: 'als dat één of twee zetels zou worden, moeten we gewoon niet aan een samenwerkingslijst beginnen.' Ze pleitte er verder voor om de EVP en vertegenwoordigers uit de sociale bewegingen bij de besprekingen te betrekken, in plaats van alleen met CPN en PSP te praten.⁴⁵

Het oordeel van de Tweede-Kamerfractie woog vanzelfsprekend zwaar, niet in het minst omdat deze nauw bij de onderhandelingen werd betrokken. De beide leden werden uitgenodigd bij de zittingen van het partijbestuur. Zij waren niet de enigen die reserves hadden. Hun collega in de Eerste Kamer, De Gaay Fortman, vond dat de PPR zich niet tot de CPN en PSP moest wenden wanneer het ging om een nieuwe politieke formatie, maar een 'groene' richting in moest slaan. In het partijbestuur van de PPR werd hij gesteund door de spraakmakende secretaris-publiciteit, Broersma. Deze had samen met vice-partijvoorzitter Klaas-Wybo van der Hoek in 1988 voor de PPR de onderhandelingen gevoerd over de totstandkoming van het Regenboogakkoord. De negatieve ervaringen die zij toen hadden opgedaan, waren zij nog niet vergeten. Ook Eurolijsttrekker Verbeek, eerder een overtuigd voorstander van samenwerking, dacht daar na alle problemen bij de voorbereiding van de Europese verkiezingen iets anders over.⁴⁶

MOEIZAME ONDERHANDELINGEN OVER KANDIDATENLIJST

Aan de vooravond van de onderhandelingen stonden de zaken er dus niet al te gunstig voor. De verschillen tussen de CPN en de PPR waren groot. Voor de communisten stond bovenaan de wens om weer in de Tweede Kamer terug te keren. De gemeenschappelijke lijst werd daarvoor als een bruikbaar middel gezien. De radicalen beschouwden deze lijst echter als een deel van een breder project, namelijk van een nieuwe politieke formatie. Terwijl de PPR bereid was voor de verwezenlijking van dit doel haar eigen organisatie op te offeren, piekerde de CPN er niet over om zover te gaan: de mogelijkheid van opheffing van de partij was onbespreekbaar. De PSP verkeerde in een middenpositie, die paste bij haar rol als initiatiefnemer.

Op 15 maart gingen de 'verkennde besprekingen' van start, in het partijkantoor van de PPR; de CPN weigerde om het 'onderhandelingen' te noemen. De communistische delegatie had officieel geen mandaat om daadwerkelijk tot zaken te komen, omdat het partijcongres zich begin april zou buigen over de wijze van verkiezingsdeelname. Joop Vogt, Eerste-Kamerlid voor de PSP, zat de besprekingen voor. Eigenlijk had men de 'onafhankelijke' Lubbi deze functie toebedeeld, maar zij had voor de eer bedankt. Voor de PPR kwamen partijvoorzitter Van Ojik, penningmeester Job van Keulen, secretaris Louis Vuurboom en vice-voorzitter Van der Hoek in het veld. De eerste twee waren voorstanders van samenwerking; de beide laatsten absoluut niet. De CPN stuurde vice-voorzitter Ernsting, penningmeester Boe Thio en de partijbestuursleden Herman Meijer en Riet van Putten. Zij genoten geen van allen de reputatie ten koste van alles te willen samenwerken.⁴⁷ Het trio van de PSP bestond uit de volgens vele betrokkenen nogal onberekenbare partijvoorzitter Boerlage, en verder Branderhorst en Platvoet. De beide eerstgenoemden hadden zich ontwikkeld van tegenstander tot voorstanders van samenwerking.⁴⁸ Platvoet behoorde zoals gezegd tot FC Sittardia, evenals Van Ojik.

Van meet af aan waren de partijdelegaties het erover eens dat de volgorde van de partijen en de onafhankelijken op de gemeenschappelijke kandidatenlijst het voornaamste struikelblok zou zijn. Besloten werd om dan maar meteen met dit heikele punt te beginnen. Pas als deze kwestie was opgelost, kon het program ter sprake komen. Op de eerste bijeenkomst werd direct duidelijk dat de eisen van PPR en CPN mijlenver van elkaar verwijderd lagen. Op grond van de voor haar gunstige zetelverdeling bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 eiste de PPR drie plaatsen op bij de eerste zes, waarbij het lijsttrekkerschap voor haar een uitgemaakte zaak was. Op het radicale lijstje (1.PPR, 2.PSP, 3.PPR, 4.CPN, 5.PSP, 6.PPR) bleven er zo voor de PSP twee kandidaten en voor de CPN één over. Voor de communisten was dat onaanvaardbaar. Het partijbestuur van de CPN had een gelijkwaardige behandeling geëist: 'minimaal een plaats bij de eerste drie en een bij de tweede drie.' De CPN-delegatie wees hierbij op het electorale herstel van hun partij bij de Statenverkiezingen van 1987 in Noord-Holland en

Groningen. 'Het herstel van de CPN leidt tot 1-2 zetels, dit moet in de zetelverdeling zichtbaar worden', zo meende men.⁴⁹

De communisten werden aanvankelijk in hun eis gesteund door de PSP-vertegenwoordigers. Deze waren eveneens voorstander van een gelijkwaardige verdeling, waarbij alle drie partijen elk twee plaatsen van de eerste zes kregen (1.PPR, 2.PSP, 3.CPN, 4.PPR, 5.PSP, 6.CPN).⁵⁰ Kort daarop liet de PSP de CPN echter vallen wat betreft haar aanspraak op plaats zes. In de ogen van de PSP kwam deze nu toch de PPR toe, en zou de tweede kandidaat van de CPN met de zevende plek genoeg moeten nemen.⁵¹ Tegelijk bleef de PSP vasthouden aan plaats drie voor de CPN - tegen de wens van de PPR in, die hamerde op het feit dat zij twee kamerzetels had en de CPN geen één. De PSP-delegatie hield de PPR voor dat zij eigenlijk pronkte met andermans veren: de radicalen hadden hun tweede kamerzetel in 1986 namelijk te danken aan de lijstverbinding met de beide andere partijen. De PSP drong er op aan de lijstvolgorde niet te baseren op het zeteltal, maar het stemmental van de drie partijen afzonderlijk als uitgangspunt te nemen. Dit zette de onderlinge krachtsverhoudingen - met name tussen PPR en PSP - in een enigszins ander licht: bij de kamerverkiezingen van 1986 verwierf de PPR 115.203 stemmen, slechts 5.021 meer dan de PSP, die er 110.182 kreeg. De CPN behaalde 57.847 stemmen, net niet voldoende voor een zetel.⁵² Binnen de PPR stuitte deze benadering weer op verzet. Beckers bijvoorbeeld vond dat de kamerverkiezingen maatgevend waren voor de lijstvolgorde. Ze ging daarbij zover dat ze de CPN en de EVP, die in 1986 beide uit de kamer waren verdwenen, over één kam wilde scheren: 'Er is geen reden de CPN een andere positie toe te kennen dan de EVP'.⁵³

De kwestie werd verder gecompliceerd door het feit dat er ook nog plaatsen voor de onafhankelijken op de lijst moesten worden ingeruimd. Voor de PPR was dit absoluut noodzakelijk om aan de vernieuwing vorm te geven. Het liefst betrokken de radicalen de onafhankelijken meteen bij de onderhandelingen. Er zou een soort 'vrienden van de Regenboog' moeten worden opgericht, om de niet-partijgebonden te organiseren. De PSP en de CPN wezen zo'n club van de hand. Beide partijen waren in principe niet tegen de komst van aansprekende personen uit de sociale bewegingen, maar met name de communisten zagen hierin een bedreiging voor de positie van hun eerste kandidaten op de gemeenschappelijke lijst. In de voorstellen van PPR-zijde was dat ook zo: de radicalen wilden eventueel een onafhankelijke als lijsttrekker aanvaarden, maar dan als tegenprestatie voor deze concessie drie partijgenoten bij de eerste zeven - waardoor de CPN pas voor een tweede zetel in aanmerking zou komen wanneer de PPR op drie stond.⁵⁴ Uiteindelijk leken de communisten hiertoe toch bereid, zoals het PPR-partijbestuur vaststelde.⁵⁵ Zo daagde er overeenstemming over een kandidatenlijst waarbij PPR, PSP en CPN - in deze volgorde - elk een plaats bij de eerste vier kregen (waarbij de eerste of de vierde plaats zou worden ingenomen door een onafhankelijke). De rest van de lijst zag er als volgt uit: 5.PPR; 6.PSP; 7.PPR; 8.CPN. Deze verdeling zou uiteindelijk de definitieve worden. De PPR kreeg zo grotendeels haar zin; de CPN moest een veer laten.

VERSLECHTERENDE SFEER

De discussies over de lijstvolgorde waren zo vooral een tweestrijd tussen de radicale en de communistische delegatie, met de pacifistisch-socialistische afvaardiging daartussen als bemiddelaar. Hoewel de besprekingen van de CPN geen 'onderhandelingen' mochten worden genoemd, kwam het daar in de praktijk wel op neer. De communisten, traditioneel taaie onderhandelaars, gaven geen duimbreed toe. 'Ik hield daar verhalen van wel een half uur, drie kwartier. Alle aspecten die ertoe konden bijdragen dat onze positie werd verstevigd, waren minitieuus voorbereid,' aldus Ernsting. Brouwer meende achteraf: 'Waar het om het ging - en dat was een hard gevecht - dat was om een respectabele positie te krijgen op die lijst.'⁵⁶

Aan radicale zijde was de onvrede over de 'keiharde onderhandelings tactieken' van de 'overvragende' communisten groot, maar ook de PPR wist van geen wijken.⁵⁷ De partij voelde zich gesterkt door de voor haar tamelijk gunstige opiniepeilingen. Om haar eisen met argumenten kracht bij te zetten, dook de CPN in het verleden: 'Naast electorale omvang zoals gebleken bij de laatste kamer-verkiezingen moeten ook andere factoren een rol spelen zoals ledental, organisatiekracht en verkiezingsresultaten vanaf pakweg 1977.'⁵⁸ Het gevolg was dat beide partijen zich ingroeven en dat vele vergaderuren aan dit conflict werden gewijd, zonder dat er een oplossing in zicht kwam. De irritaties namen over en weer toe. Geleidelijk aan groeide er een sfeer van wantrouwen, aldus de meeste betrokkenen.⁵⁹

Tijdens de onderhandelingen, toen de verhoudingen al erg gespannen waren, gooiden twee prominente PPR-leden nog eens olie op het vuur. In een vraaggesprek in het weekblad *Elsevier* deden Broersma en Van Ojik een aantal boude uitspraken. De eerste somde de voorwaarden op waaraan het samenwerkingsproject moest voldoen. 'Wij willen alleen een gemeenschappelijke lijst als de deelnemende partijen bereid zijn zich uiteindelijk op te heffen...', zo dicteerde Broersma. 'De tweede eis is dat er een PPR-achtige campagne wordt gevoerd... De derde eis is dat het samenwerkingsverband een groene identiteit heeft... Ten vierde moet het program een vernieuwend karakter hebben. Dat wil ik voornamelijk toetsen aan de vraag of het basisinkomen daarin een prominente plaats heeft'. Mochten de PSP en de CPN hier niet aan willen, dan zwaaide er wat voor hen, zo konden deze partijen uit de woorden van Van Ojik opmaken. 'We kunnen niet eindeloos blijven praten. Of er komt een nieuwe formatie die meer is dan de optelsom van drie zieltogende partijtjes, of de PPR gaat zelfstandig de verkiezingen in met een heel krachtige campagne, waarin PSP en CPN weggeconcentreerd worden.'⁶⁰ Voor de televisie deed Beckers zelf ook nog eens een duit in het zakje.

Dat de partijvoorzitter en de partijleider hard naar de gesprekspartners uithaalden, had de instemming van Lankhorst en De Gaay Fortman: op deze wijze dachten CPN en PSP tot duidelijkheid te dwingen.⁶¹ Broersma zei in het partijbe-

stuur van de PPR dat hij met zijn uitlatingen de gesprekken welbewust had pogen te beïnvloeden.⁶² Of zijn woorden en die van Van Ojik het gewenste effect hadden, is onduidelijk. In ieder geval schoten zij de beide andere partijen geheel in het verkeerde keelgat, des te meer toen bleek dat Van Ojik niet bereid was zich van de aan hem toegeschreven uitspraken te distantieëren.⁶³ 'Dat heeft bij ons ongelooflijk veel kwaad bloed gezet,' zo zei Platvoet later, die verder rept van 'verbale krachtpatserij'.⁶⁴ Brouwer sprak van 'arrogantie' en 'kwaadsprekerij'.⁶⁵

Niet alleen in de PSP en CPN begon men te mopperen; ook in de PPR was de onvrede niet van de lucht - met name ten aanzien van de CPN. De radicalen meenden dat de communisten er vooral op uit waren om hun positie via de kruiswagen van de gemeenschappelijke lijst veilig te stellen, maar verder niet veel belang stelden in de totstandkoming van een geheel nieuw politiek project. Van dit laatste had de CPN trouwens nooit een geheim gemaakt, en ook haar onderhandelingsdelegatie verheelde dit niet. 'De CPN stelt dat hun [sic] inzet niet is een nieuwe politieke formatie, maar samenwerking te zien als een van de politieke middelen waarmee gewerkt wordt.'⁶⁶

Al een paar weken na het begin van de onderhandelingen raakte het geduld van de PPR op. Op de vergadering van het partijbestuur van 1 april heerste een stemming dat er geen zaken met de CPN te doen waren wat betreft politieke vernieuwing. Beckers wond er geen doekjes om. 'Het moet duidelijk worden dat dit geen PPR-stokpaardje is: ook CPN en PSP moeten hiervoor kiezen.' De gedachte aan breken stak de kop op, niet alleen bij Van der Hoek en Broersma, maar ook bij Beckers: 'In het volgende overleg moet blijken dat alle deelnemers uit zijn op politieke vernieuwing. Als dat niet gebeurt, moeten we ermee stoppen'.⁶⁷ Haar collega Lankhorst en senator De Gaay Fortman dachten er net zo over. Anderhalve week later constateerden zij dat het CPN-congres van begin april geen wijziging had gebracht in de profilering van de communisten als aparte partij. Het congres sprak uit dat de terugkeer van de CPN in de Tweede Kamer 'de voornaamste taak' was voor de partij. Met het lanceren van de leus 'de Kamer heeft communisten nodig' leek het erop dat de afgevaardigden reeds het startsein hadden gegeven voor de campagne voor de kamerverkiezingen, die pas in 1990 zouden worden gehouden.⁶⁸ Voor de PPR was de maat nu vol. 'Wat Peter en Bas betreft mag de PPR nu de onderhandelingen afbreken, omdat er geen vernieuwing mogelijk is. Ria vindt dat ook', zo luidde het verslag van de fractievergadering.⁶⁹ Met andere woorden: Lankhorst, De Gaay Fortman en Beckers vonden het welletjes. Het eigen geluid dat de CPN in de Tweede Kamer wilde laten horen, kon de PPR volstrekt niet rijmen met de komst van een nieuwe, gemeenschappelijke fractie als het product van de gezamenlijke lijst.

DE PPR BREEKT

Binnen twee weken was het zover. Op de vergadering van 12 april draaide de PPR-delegatie haar gesprekspartners de duimschroeven aan om zo een doorbraak te forceren. Zij verlangde van de PSP en de CPN dat deze hun intenties in het overleg onomwonden zouden uitspreken. Duidelijk moest worden of de twee bereid waren verder te willen gaan dan alleen een 'kosmetische ingreep', in de woorden van Van Ojik.⁷⁰ De radicalen lieten er bij hun gesprekspartners geen misverstand over bestaan wat ze bedoelden. 'Je moet hardop durven en willen zeggen dat je uiteindelijk naar een fusie gaat. Je kunt dat om allerlei redenen voorlopig achter de kiezen willen houden, maar je moet op z'n minst de principiële bereidheid hebben je eigen identiteit op te geven ten gunste van een nieuwe formatie.'⁷¹ Een dag later ontvingen CPN en PSP per brief het formele verzoek om hun bereidheid uit te spreken dat zij wilden meewerken aan de oprichting van een nieuwe, groen-progressieve formatie, waarbij de verschillende partijorganisaties steeds verder in elkaar zouden worden geschoven.⁷² Het enige dat er in ontbrak waren de woorden fusie en opheffing, maar de teneur was ook zonder die termen duidelijk.

PPR-leider Beckers zou na de totstandkoming van GroenLinks ontkennen dat van de andere partijen was verlangd dat zij zich zouden opheffen. 'De PPR wilde een nieuwe formatie en dat is in de pers vertaald als een eis tot opheffing... Het ging om opheffing op termijn; niet tussen nu en enkele jaren'.⁷³ Formeel klopt deze lezing van Beckers. In de brief werd niet over opheffing gesproken, dat was al aan de onderhandelingstafel gezegd. Tactisch was deze eis van de PPR geen meesterzet, als deze partij tenminste echt op een samengaan uit was. Wanneer de besturen van PSP en CPN eraan tegemoet zouden komen, zouden zij immers onmiddellijk door hun achterban zijn teruggefloten. Een dergelijke handreiking zou koren op de molen van de tegenstanders van samenwerking zijn geweest. Niettemin kwamen beide partijen in hun reacties de PPR nog behoorlijk ver tegemoet.

In het partijbestuur van de PSP nam de wrevel flink toe. Het gevoelen was dat de PPR-top in feite geen zin had in samenwerking en slechts op zoek was naar een volgend ruziepunt. De maat was eigenlijk vol, ook al vanwege de oeverloze discussies over de kandidatenlijst. 'Er wordt door onderhandeld, maar: als er volgende week geen overeenstemming is bereikt over intentie en lijstvolgorde haakt de PSP-delegatie, na overleg in het PB af.'⁷⁴ Van deze gespieerde taal klonk weinig door in de officiële verklaring van het partijbestuur. Hierin wees het bestuur erop dat een gemeenschappelijke lijst en kamerfractie onafwendbare gevolgen zou hebben voor de partijorganisaties, wat betreft de zendtijd voor radio en tv en de overheidssubsidies aan de wetenschappelijke bureaus en andere neveninstellingen. Aan het einde van de parlementaire periode kon deze toenadering goed beoordeeld worden. 'De PSP spreekt daarbij nadrukkelijk uit dat de eigen organisatie geen doel maar middel is.'⁷⁵ De CPN-delegatie verklaarde dat de op stapel staande gemeenschappelijke lijst voor haar meer dan een gelegenheids-

coalitie was. Deze samenwerking zou in de toekomst kunnen worden uitgebouwd. 'In de loop van dat proces kunnen partijpolitieke scheidslijnen een hindernis blijken', zo formuleerden de communistische onderhandelaars voorzichtig.⁷⁶

Tè voorzichtig, zo bleek spoedig. De PPR nam geen genoegen met de reacties, noch met de ontwerp-intentieverklaring die Thio, Platvoet en Van Ojik zelf te elfder ure opstelden om een fiasco te voorkomen.⁷⁷ Hierin spraken de partijen uit te willen komen tot een nieuwe, linkse en groene, parlementaire formatie, waaraan ook onafhankelijken zouden deelnemen. Daarnaast zouden zij bepaalde organisatorische activiteiten die uit deze samenwerking voortvloeiden, in elkaar schuiven. Ook werd de instelling van een gemeenschappelijk orgaan aangekondigd waarin het verdere verloop van de samenwerking vorm moest krijgen. 'Een nieuwe politieke formatie is voor ons met het aangaan van deze samenwerking aan de orde... In de komende vier jaar wordt beoordeeld of en zo ja in welke vorm de beoogde nieuwe politieke formatie gestalte moet krijgen'.⁷⁸ De besturen van CPN en PSP konden zich in dit compromis vinden.

Deze laatste uitspraak had de instemming van PPR-voorzitter en -onderhandelaar Van Ojik, maar formeel kon hij die niet voor zijn rekening nemen zonder zijn partijbestuur erin te kennen. Op 25 april wees dit orgaan het compromis als onvoldoende van de hand - zeer tegen de zin overigens van Van Ojik, die nog mogelijkheden zag en als enige ondubbelzinnig voor doorgaan pleitte. Van der Hoek, Broersma, Beckers en Lankhorst waren echter zonder meer tegen.⁷⁹ Het partijbestuur besloot daarop in meerderheid om de gesprekken met de CPN en de PSP af te breken, omdat een nieuwe groen-progressieve combinatie er niet inzat. De zwarte piet werd naar de communisten gespeeld: 'de PPR heeft moeten vaststellen dat met name de CPN dat niet wil. De inzet van de CPN was vooral gericht op het behoud van de eigen identiteit'.⁸⁰

Voor Van Ojik lag de zaak zeer ingewikkeld. Hij was in het partijbestuur als voorstander van samenwerking een roepende in de woestijn. Het was nu aan hem, de partijvoorzitter - tevens lid van Cliché BV! - om het anti-samenwerkingsstandpunt van zijn bestuur te verdedigen. Dat zou bovendien al op zeer korte termijn moeten gebeuren, aangezien enkele ontevreden partijleden gegroepeerd rond De Boer die samenwerking wensten, een extra partijraad bijeen hadden laten komen om het bestuur ter verantwoording te roepen. Ook zou daar een motie worden ingediend die om hervatting van de besprekingen vroeg. Van Ojik had geen trek meer om zich langer te laten mangelen. Hij deelde het partijbestuur mee dat hij had besloten om af te treden. 'Van mij kunnen jullie niet vragen dat ik het onaanvaardbaar uitspreek over moties die ik qua strekking zou kunnen steunen'.⁸¹ Het partijbestuur deed dat echter wel, in een poging de politieke schade binnen de perken te houden. Wanneer het stopzetten van de onderhandelingen leidde tot het vertrek van de partijvoorzitter, zou dit de zaak van de oppositie versterken. De kans op een goede afloop van de extra partijraad zou voor het onthoofde bestuur daardoor een stuk kleiner worden. Op een spoedzitting van de partijtop werd zware druk op Van Ojik uitgeoefend om aan te blijven. Broersma vond zijn ontslagaanvraag 'niet akseptabel'. Ook Beckers liet zich scherp uit: het

'moet van tafel', zo meende zij, 'het aftreden van Bram zou twee fractievoorzitters en een Europees lijsttrekker in een volstrekt onmogelijke positie brengen'.⁸² Uiteindelijk zwichtte Van Ojik onder de pressie. Zijn ontslagbrief bleef binnenskamers, en hij zou op de partijraad als woordvoerder optreden. Dit werd hem door sommige andere deelnemers van Cliché BV behoorlijk kwalijk genomen - ze vonden dat hij zich gewoon had moeten terugtrekken.⁸³

MACHTSGREEP IN DE PPR

Onduidelijk is nog altijd of de PPR met haar intentie-eis willens en wetens aankoerste op een breuk met de CPN, met als achterliggende bedoeling om daarna samen met de PSP verder te gaan. Directe betrokkenen als Beckers, Van Ojik en Van der Hoek hebben het bestaan van zo'n doelbewuste *exit*-strategie in alle toonaarden ontkend, alhoewel de laatste wel heeft aangegeven dat men hoop had op een samengaan met alleen de PSP.⁸⁴ De Boer koesterde echter enige twijfel aan deze lezing van zijn partijgenoten.⁸⁵

Of de partijtop van de PPR nu wel of niet opzettelijk de breuk met de CPN forceerde in de hoop om vervolgens de PSP in te kunnen palmen, feit is dat deze laatste partij aan dit scenario niet wenste mee te werken. Intern werd nadrukkelijk afgesproken dat het partijbestuur niet zou ingaan op een mogelijk voorstel van de PPR om alleen met de PSP verder te praten.⁸⁶ De pacifistisch-socialisten kaatsten zo de bal terug: men hoopte door druk uit te oefenen op de radicalen hen te bewegen om op hun schreden terug te komen.

Deze tactiek van de PSP kwam niet geheel uit de lucht vallen. In de partijtop wist men namelijk op dat moment al dat er in de PPR een tegenbeweging op gang was gekomen met als doel het besluit van het partijbestuur te corrigeren.⁸⁷ Ex-partijvoorzitter De Boer - tevens voorzitter van het Europees samenwerkingsverband 'Regenboog' - nam het initiatief tot het bijeenroepen van de reeds gememooreerde buitengewone partijraad. Op deze bijeenkomst wilde hij een motie laten indienen (De Boer was zelf geen lid van de partijraad), waarin het partijbestuur werd opgedragen de onderhandelingen te hervatten. Van dit alles was de PSP vanaf het prille begin op de hoogte door toedoen van Platvoet, die in die periode bij de campagne voor de Europese verkiezingen betrokken was. 'De stukken van de groep De Boer zijn met de "Regenboog"-sleutel op het PSP-kopieerapparaat afgedraaid en zijn derhalve bekend,' zo schreef hij later. De tekst van De Boers motie bezorgde Platvoet op 29 april bij het partijbestuur van de PSP - een dag nadat dit stuk binnen de PPR naar een kleine club van medestanders van De Boer was gestuurd.⁸⁸

Overigens werd de druk op de PPR ook van buiten opgevoerd. De lokale klein-linkse samenwerkingsverbanden in Amsterdam en in Wageningen kondigden aan op 19 mei een protestbijeenkomst te houden met andere samenwerkingsfracties uit het hele land. In felle bewoordingen hekelden zij het feit dat een gezamenlijke landelijke kandidatenlijst weer mislukt was. De 'lokalen' zegden de

landelijke partijbesturen de wacht aan. Zij wilden een 'rood-groene samenwerkingslijst', bij voorkeur van PSP, CPN, PPR en onafhankelijken. 'Komt een dergelijke samenwerking met de landelijke partij-establishment's niet van de grond, dan pakken we samen met de mensen, en eventueel partijen, die daar wel enthousiast voor zijn de handschoen op om tot een wervend alternatief te komen.'⁸⁹

Naast de gemeentelijke samenwerkingsverbanden kwamen ook de 'onafhankelijken' in het geweer. Eind april, op een vergadering met CPN, PSP en PPR - die nota bene was belegd op aandringen van de radicale onderhandelaars - spraken zij er hun teleurstelling over uit dat de onderhandelingen spaak waren gelopen. Op deze vergadering moest PPR-voorzitter Van Ojik spitsroeden lopen. Hij kreeg felle kritiek te verduren. 'Gisteravond is mij op de bijeenkomst met onafhankelijken gebleken dat het breken van de PPR bij de groep waarmee wij graag iets willen slechts stuit op woede, onbegrip en het vermoeden van kwade trouw', aldus Van Ojik in zijn later weer ingetrokken ontslagbrief aan het partijbestuur van de PPR.⁹⁰ De onafhankelijken besloten 'in concreto de PPR op te roepen om alsnog een vorm te vinden om de krachtenbundeling op korte termijn te realiseren en geen blokkades op te werpen die een gemeenschappelijke lijst verhinderen'.⁹¹ Het PPR-bestuur hield echter voet bij stuk. Het zag zich gesterkt in zijn onwrikbare houding door de plotselinge val van het tweede kabinet-Lubbers op 2 mei. Het gevolg hiervan was dat de kamerverkiezingen niet pas over een jaar, maar al na vier maanden zouden worden gehouden: op 6 september. Het bestuur meende dat er nu helemaal geen tijd meer was om tot samenwerking te komen en dat de partij de electorale race alleen in moest gaan.

In deze situatie kwam op 6 mei in Utrecht de extra partijraad bijeen. Eigenlijk ging het maar om één punt: verder onderhandelen of niet. Het partijbestuur hield bij monde van Van Ojik vast aan het laatste. Wel wilde het nog proberen met PSP en CPN te komen tot een hoofdpuntenprogram, een lijstverbinding en fractiesamenwerking. De groep-De Boer daarentegen was van mening dat het partijbestuur een historische kans had laten liggen: een groen-links alternatief was binnen handbereik, zo meende deze. In een zwaar aangezette motie hield de groep het bestuur voor dat het afbreken van de onderhandelingen 'volstrekt onterecht' was; dat de intentieverklaring die het van de andere partijen had gevraagd niet stoelde op een congresuitspraak; en - resumerend - 'dat het eerlijker was geweest als het partijbestuur gewoon had gezegd de samenwerking niet te willen, in plaats van de suggestie te wekken dat het afbreken een resultaat is van de besprekingen'. Het partijbestuur werd opgedragen de besprekingen 'op de kortst mogelijke termijn' te hervatten en een nieuwe onderhandelingsdelegatie te benoemen.⁹²

Het partijbestuur reageerde verbeterd: het beoordeelde de motie als 'suggestief' en als een blijk van wantrouwen. Het kondigde aan deze niet uit te zullen voeren, mocht deze worden aangenomen. Het bestuur werd gesteund door Beckers, die namens de Eerste- en Tweede-Kamerfractie meedeelde de gewraakte motie 'hoogst onwenselijk' te achten. De groep-De Boer besloot daarop de scherpe kantjes eraf te vijlen, zonder echter wat betreft de belangrijkste eis water in de

wijn te doen: de onderhandelingen moesten worden hervat. Bij stemming bleek dat een meerderheid het met deze opvatting eens was: de motie werd aangenomen met 26 stemmen voor, negentien tegen en twee onthoudingen. 'Vervolgens ontstaat er tumult en schorst de voorzitter de vergadering voor enige tijd', aldus de notulist. Nadat de beraadslagingen weer waren hervat, deelde het partijbestuur mee vast te houden aan zijn standpunt de motie niet uit te voeren. Wel wilde het aanblijven om de vervroegde kamerverkiezingen voor te bereiden. Verder kondigde het aan in beroep te gaan bij het partijcongres. Dit betekende dat de uitspraak van de partijraad werd opgeschort. De Boer overrompelde vervolgens het partijbestuur met de mededeling dat de ondertekenaars van de motie dan nu zelf wel een onderhandelingsdelegatie gingen instellen. Van Ojik repliceerde door erop te wijzen 'dat dit clubje geen officiële status heeft'. Het stond echter een ieder vrij te onderhandelen - maar dan niet namens de PPR - en vervolgens de resultaten aan het congres voor te leggen, zo voegde hij eraan toe.⁹³

TWEDE RONDE, NIEUWE KANSEN

Na afloop van de partijraad deden in de PPR geruchten de ronde dat de bijeenkomst door de oppositionelen zorgvuldig was voorbereid: De Boer en de zijnen zouden medestanders hebben opgetrommeld om zo een meerderheidscoup te kunnen plegen. Zo wees Van Ojik op de aanwezigheid van personen die er anders nooit waren, zoals de Haagse wethouder Jack Verduyn Lunel. Volgens Van der Hoek was er 'een hele zware lobby geweest van Statenleden en afdelingen'.⁹⁴ Beckers beklagde zich in een open brief aan de PPR-leden over de wijze waarop de besluitvorming zich had afgespeeld en sprak van een 'overval'.⁹⁵ De Boer daarentegen ontkende dat er sprake was van een 'georganiseerde meerderheid'.⁹⁶

Het partijbestuur van de PPR besloot afstand te houden tot de groep-De Boer en de PSP en CPN te melden dat men gereserveerd stond ten aanzien van gesprekken tussen deze partijen en de informele PPR-groep.⁹⁷ Deze partijen lieten zich er echter niet van weerhouden om te gaan overleggen met De Boer c.s. De communisten hadden aanvankelijk moeite met de status van de nieuwe, niet-officiële delegatie van de PPR, maar stapten daar snel overheen. Ongetwijfeld zagen ze het voordeel van de nieuwe situatie voor de CPN in. Op 10 mei werden de gesprekken hervat - niet meer op het partijbureau van de PPR, maar op het PSP-secretariaat. De nieuwe gesprekspartners van radicale huize waren Van der Plaats, de voormalige Wageningse wethouder Cox Merkelijn en De Boer. Deze laatste speelde een dominerende rol. Hij had zijn sporen als onderhandelaar in het klein-linkse wespennest al verdiend bij de totstandkoming van het GPA in 1983-1984. Ook bij de gesprekken over het Regenboogakkoord voor de Europese verkiezingen in 1989 was hij als voorzitter van het GPA nauw betrokken geweest.

PSP en CPN poogden van de nieuwe situatie gebruik te maken om enkele heikele kwesties opnieuw ter discussie te stellen. Zo wilden de communisten weer sleutelen aan de eerder overeengekomen volgorde op de kandidatenlijst. Deze po-

gingen strandden echter op een onwrikbare De Boer. Ook meende hij dat het lijsttrekkerschap de PPR toekwam, evenals het feit dat Beckers nummer één zou komen te staan. Bij de PSP en CPN leefden bezwaren tegen haar persoon, omdat men twijfelde aan haar bereidheid om samen te werken. Pogingen van de PSP om Van Es naar voren te schuiven, hield De Boer af. Hij vond weliswaar Beckers evenmin de meest ideale lijsttrekker, maar was er tevens van doordrongen dat hij een ander niet aan de PPR kon verkopen.⁹⁸ Niettemin kwam er als compromis uit de bus dat er voor de eerste plaats een onafhankelijke kandidaat zou worden gezocht. De al vaker benaderde Cramer werd hiervoor gepolst, maar zij wilde er niet aan beginnen. Later zou het partijbestuur van de PPR de eerste plaats opeisen, waarmee de mogelijkheid van het lijsttrekkerschap van een onafhankelijke verdween.⁹⁹

De onderhandelingen verliepen verder eigenlijk op rolletjes - mede dankzij het 'hoge Sittardia-gehalte' van de nieuwe ploeg onderhandelaars, zo meende Lagendijk.¹⁰⁰ Zijn partijgenoot Platvoet stelde dat de sfeer aanzienlijk beter was dan in de eerste ronde. Hij spreekt van 'wederzijds vertrouwen en respect, het gevoel dat we er uit zullen komen'.¹⁰¹ Nadat de kandidatenlijst was afgehandeld, kwamen programma en naam aan bod. De in de eerste gespreksronde opgedoken naam 'Regenboog' verdween mede door toedoen van de PSP snel uit het zicht. In plaats daarvan kwam de aanduiding 'Groen Links Akkoord' op tafel (een naam die in 1983 bij de gesprekken over het GPA gewogen was en te licht bevonden). De Boer wilde van het laatste woord 'Akkoord' af: het moest uitsluitend 'Groen Links' worden. De PSP hechtte aan juist aan het begrip 'Akkoord', om zo tot uitdrukking te brengen dat het een overeenkomst tussen de partijen was en geen geheel nieuwe formatie. Ook moest ze niet zoveel van de term 'groen' hebben. De discussie over deze namen was een herhaling van de gedachtewisseling die hierover in het najaar van 1988 in de boezem van Cliché BV was gevoerd. 'Afgesproken wordt om in te zetten op de naam Regenboog voor de Europese lijst in 1989 en om de naam Groen Links te reserveren voor de eventuele nationale lijst', zo meldde Lagendijk - en zo geschiedde het.¹⁰²

Over het programma bereikte men ook in betrekkelijk korte tijd overeenstemming, ondanks hete hangijzers als basisinkomen, republiek en socialisatie.¹⁰³ In de slotfase van de onderhandelingen die hieraan gewijd waren, kwam Brouwer de CPN-delegatie versterken. Over het basisinkomen - een stokpaardje van de PPR - werden harde noten gekraakt. De CPN maakte bezwaar tegen de ontkoppeling van inkomen en arbeid. Een uitweg werd gevonden met de aankondiging van een 'brede maatschappelijke discussie' over dit onderwerp, te initiëren door Groen-Links. Het voor de PSP gevoelige punt van de socialisatie was in PPR-kringen omstreden. Hier zorgde de CPN voor een compromis. De radicalen werden schadeloos gesteld doordat in het program nergens het begrip 'socialisme' viel. Met betrekking tot de monarchie kreeg de PSP de vrijheid haar republikeinse opvatting in de kantlijn van het program uiteen te zetten - de enige keer overigens dat een minderheidsstandpunt werd toegestaan. De pacifistisch-socialisten kregen ook wat betreft het uittreden van de NAVO hun zin. De door de CPN eind 1988

geformuleerde eis dat het minimumloon en de daaraan gekoppelde uitkeringen met 15% zouden moeten worden verhoogd, werd min of meer tot haar eigen verbazing overgenomen. Volgens Brouwer zou de partij het nooit in haar eigen program hebben gezet.¹⁰⁴

Om vijf uur in de ochtend van 19 mei kwamen in restaurant 'De Roode Leeuw' aan het Damrak in Amsterdam de bestuursdelegaties van CPN en PSP en de informele PPR-afvaardiging tot overeenstemming. Op de valreep was de EVP bij de gesprekken betrokken. Haar onderhandelaar Hans Feddema probeerde met alle macht voor zijn partij een hogere plaats op de kandidatenlijst te verwerven, maar moest zich neerleggen bij de afspraak die de andere partijen eerder al hadden gemaakt: een elfde plaats voor de eerste evangelische kandidaat op de lijst. Als goedmakertje kregen de evangelischen als enige 'bloedgroep' het recht om voor hun kandidaat een voorkeursactie te houden.¹⁰⁵

Onder de naam 'Groen Links' zouden de partijen samen met partijlozen met één program en met één kandidatenlijst aan de kamerverkiezingen deelnemen en daarna één fractie vormen. In het akkoord was verder over de nieuwe politieke formatie de niet onbekende formulering opgenomen dat in de komende jaren zou moeten worden gezien 'of en zo ja in welke vorm, deze... verder gestalte moet krijgen'. 's Avonds werd trots de totstandkoming van het akkoord gemeld in een propvolle Beurs van Berlage, waar een aantal klein-linkse samenwerkingsfracties uit het land vergaderden. Deze waren bijeengekomen om de partijtoppen tot samengaan te bewegen; nu konden ze uit de eerste hand kennis nemen van het Groen Links Akkoord.

REACTIES PPR, CPN, PSP EN EVP

Nadat de delegaties overeenstemming hadden bereikt, moesten de diverse partijen zich over het akkoord buigen. Vooral het oordeel van de PPR werd met spanning afgewacht. Op 20 mei keurde de partijraad het stuk goed. Ook dat deel van de partijtop dat zich in de voorafgaande periode zeer gereserveerd had opgesteld, bleek zich in het resultaat te kunnen vinden. De Gaay Fortman was zelfs uitgesproken positief. Volgens hem was het succes het gevolg van het feit dat het partijbestuur de onderhandelingen had afgebroken. 'Dat signaal heeft effect gehad. Wat toen niet kon bleek later wel mogelijk.'¹⁰⁶ Ook Beckers reageerde instemmend. Evenals De Gaay Fortman poogde zij het succes van de groep-De Boer naar het kamp van de 'brekers' toe te trekken: 'Wellicht is door de houding van het partijbestuur de impasse in de besprekingen met de andere partijen doorbroken en kon de door de PPR gewenste verbreding tot stand worden gebracht.' In één adem stelde zij zich vervolgens kandidaat voor de eerste plaats op de GroenLinkse lijst.¹⁰⁷ De partijraad droeg haar voor als lijsttrekker aan het congres.

De nogal door de mangel gehaalde PPR-voorzitter Van Oijk toonde zich achteraf onaangenaam verrast over de snelheid waarmee geharnaste tegenstanders van samenwerking over hun bezwaren heen stapten. In *Radikale Notities*, het

orgaan van het wetenschappelijk bureau van de PPR, luchtte hij zijn hart. 'De allereerste die met veel zwier door de bocht ging was Bas de Gaay Fortman. Hij werd al snel gevolgd door Ria Beckers en wat later Peter Lankhorst en in het partijbestuur door Rouke Broersma en Klaas-Wybo van der Hoek. Allemaal mensen die op zeer fundamentele wijze de wenselijkheid van het samenwerkingsverband eerst hadden aangevochten. Achteraf vraag je je dan af, hadden we nou niet al in een veel eerder stadium die samenwerking kunnen bereiken?'¹⁰⁸

Een paar dagen na de partijraad volgde ook het partijbestuur van de PPR. Het wilde het initiatief weer na zich toe trekken: 'met dank en bloemen moet de delegatie [de Boer c.s.] naar huis worden gestuurd,' aldus de notulen.¹⁰⁹ De Boer zou wel bij de volgende, laatste onderhandelingsronde moeten worden betrokken, maar dit zou verder toch vooral een zaak van het partijbestuur dienen te zijn. De partijen waren namelijk overeengekomen dat op het concept-program weliswaar amendementen konden worden ingediend, maar dat alleen dië wijzigingsvoorstellen zouden worden overgenomen waarover onderling geen verschil van mening bestond. Het PPR-congres volgde het bestuur op 17 juni. Met overgrote meerderheid sprak het congres zich uit voor het Groen Links Akkoord: tegen driehonderd voorstanders stonden slechts tien tegenstanders. In de euforie kondigde De Gaay Fortman de opheffing van 'zijn' GPN aan. Beckers werd bij acclamatie tot lijsttrekker gekozen, waarmee zij automatisch de koppositie op de lijst van GroenLinks zou innemen. Lankhorst, net als Beckers aanvankelijk niet zo gepoorterd voor samenwerking, werd aangewezen als tweede PPR-kandidaat. Oud-partijvoorzitter Van der Plaat, één van de drijvende krachten achter de samenwerking binnen de PPR, bedankte teleurgesteld als lid vanwege de lage plaats die haar ten deel viel op de kandidatenlijst.¹¹⁰ De Boer daarentegen kreeg een vierde plaats toebedeeld.

Het partijbestuur van de CPN stemde unaniem in met het Groen Links Akkoord. Volgens het bestuur werd in voldoende mate voldaan aan de door de CPN geformuleerde uitgangspunten: 'gelijkwaardigheid, herkenbaarheid en terugkeer van de CPN in de Tweede Kamer'.¹¹¹ Niet iedereen in de communistische gelederen was het hiermee eens. In de Groninger districtsleiding schortte onder anderen de burgemeester van Beerta, Hanneke Jagersma, haar werkzaamheden op, omdat ze van mening was dat de CPN zichzelf had uitgeleverd aan GroenLinks. Later keerden zich ook communistische gemeenteraadsleden in Oost-Groningen publiekelijk tegen GroenLinks. De verkiezingsconferentie van de partij stemde op 25 juni echter met grote meerderheid in met de overeenkomst tussen CPN, PPR, PSP en EVP. Tot de voorstanders behoorde ook Meis, die daarmee zeker een aantal twijfelaars over de streep hielp. Circa dertig van de driehonderd stemgerechtigden verklaarden zich tegen, hoofdzakelijk afkomstig uit de districten Noord-Holland-Noord en Groningen. Dit laatste district voelde zich ook erg tekort gedaan bij de samenstelling van de kandidatenlijst: zijn kandidaat Lameris kreeg de vierde - onverkiesbare - plek toebedeeld.

De conferentie wees Brouwer aan als de eerste CPN-kandidaat op de lijst van GroenLinks, gevolgd door Ernsting. Dat Brouwer de eerste genomineerde werd, was minder vanzelfsprekend dan het leek. Een partijcommissie die eind 1988 over de kandidaatstelling gesprekken had gevoerd met de districtsbesturen in de CPN, constateerde 'dat de meerderheid van de aanwezigen op de vergaderingen een voorkeur heeft voor Marius [Ernsting] als topkandidaat'. Brouwer werd weliswaar ook vaak genoemd, maar was als exponent van de samenwerking veel meer omstreden. De behoudende districten Noord Holland-Noord en Groningen wilden haar zelfs niet meer terugzien op de kandidatenlijst.¹¹² Ondanks deze weerstanden werd Brouwer toch als boegbeeld door het partijbestuur naar voren geschoven.

Nadat het Groen Links Akkoord rond was, vroeg het orthodoxe, marxistisch-leninistische VCN bij de CPN of er mogelijkheden tot samenwerking waren. Veel kwam daarvan niet terecht, omdat de CPN van het VCN eiste dat het Verbond afzag van zelfstandige deelname aan de verkiezingen.¹¹³

Het partijbestuur van de PSP was enthousiast over het bereikte akkoord. Het vond de naam 'Groen Links' uitdagend en meende dat deze de lading goed dekte: 'een mix van ondogmatisch groen en analytisch links'. Het bestuur was tevreden dat het begrip 'links' erin voorkwam. Het hoopte dat de 'ergerlijke' aanduiding 'klein links' nu voorgoed zou verdwijnen.¹¹⁴ Toch werden er intern nog wel enkele harde noten gekraakt. Erik Meijer - exponent van de linkervleugel in de PSP - meende dat zijn partij teveel had toegegeven, waardoor het akkoord voldeed aan alle PPR-eisen. 'Voortijdig breken loont blijkaar', zo luidde zijn conclusie. Hij werd bijgevalen door Hannah van Wijngaarden, die tevens vreesde dat de PSP zou worden opgeheven. Onderhandelaar Platvoet was het niet met hen eens: 'de PPR overheerst *niet* in het akkoord; de PSP dreigt niet opgeheven te worden. Er is geen intentie tot fusie uitgesproken'.¹¹⁵ De beide critici waren verder ontevreden over de kruimels die voor de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) waren overgebleven. De PSP had nog geprobeerd deze trotskistische splinter bij het akkoord te betrekken, maar CPN en PPR wilden er beide niets van weten. Het voorstel van de PSP om op één van haar plaatsen een SAP-afgevaardigde te kandideren vond wel genade, maar werd door de SAP afgewezen.

Op 1 juli stemde het in Amsterdam bijeengekomen congres van de PSP in met de vorming van GroenLinks. Zo'n 85% van de afgevaardigden stemde vóór. Wel werd een motie aangenomen waarin PSP-ers binnen GroenLinks werd gevraagd een 'rebels, radikaal-socialistisch geluid' te vertolken. Kritiek werd geuit op het feit dat het woord 'socialisme' niet in de tekst voorkwam. Ook de defensieparagraaf lokte veel commentaar uit. Het congres koos Van Es tot eerste PSP-vertegenwoordiger op de kandidatenlijst van GroenLinks. Over de tweede plaats ontbrandde enige strijd. De groep die sceptisch stond tegenover samenwerking schoof Tom Pitstra naar voren met als argument 'de linkervleugel mee te krijgen'. Het congres bleek niet gevoelig voor dit argument en koos voor het oud-Tweede-Kamerlid Wilbert Willems. De onderhandelaars Platvoet en Branderhorst, die

beiden ook voor een verkiesbare plaats in de race waren, vielen buiten de prijzen.¹¹⁶

Binnen de PSP was niet iedereen gelukkig met de wijze waarop GroenLinks tot stand was gekomen. Op 16 april kwamen circa 35 voorstanders van een zelfstandige lijst bijeen. Zij richtten hun grieven vooral op het partijorgaan *Bevrijding* en zijn hoofdredacteur Platvoet, die zij van een zeer eenzijdige en pro-samenwerkingsgezinde berichtgeving betichtten. Enkele dagen voor het partijcongres besloten verontruste PSP-ers tot de vorming van een zogenaamd Links Forum. Deze naam was ontleend aan een vergelijkbare groepering binnen *Die Grünen* in West-Duitsland. Doel van Links Forum was een ontmoetingsplaats te bieden aan 'gelijkgezinde linkse mensen uit PPR, PSP, CPN en andere partijen, of ook zonder (huidige) binding aan een partij, die samen vorm willen geven aan een sterke, rebelse en radikale linkse vleugel bij Groen Links'.¹¹⁷ De initiatiefnemers besloten na het voor hen teleurstellend verlopen partijcongres zich bij de besluiten neer te leggen. Wel waren zij van plan zich met Links Forum te mengen in de verwachte discussie over de doelstellingen van GroenLinks. Op 9 september, enkele dagen na de Tweede-Kamerverkiezingen, vond de eigenlijke oprichtingsvergadering van Links Forum plaats.

De EVP had bij de onderhandelingen over het Groen Links Akkoord niets in de melk te brokkelen gehad. Pas op het laatste moment werd zij uitgenodigd om mee te doen, maar erg eervol was deze invitatie niet: het was slikken of stikken. Eigenlijk had de EVP geen keus. Na haar afscheid van de Tweede Kamer in 1986 was de partij steeds meer in het slop geraakt. Het ledental liep sterk terug en over raads- of Statenleden beschikte zij niet. Daarbij kwam dat de electorale vooruitzichten voor de EVP bij een zelfstandige deelname aan de verkiezingen nihil waren. De partij stond dus met de rug tegen de muur: alleen deelname aan GroenLinks zou nog enig perspectief bieden. Het partijcongres stemde dan ook in met de vorming van GroenLinks. Partijvoorzitter Cor Ofman beschouwde de samenwerking als een stap op de 'derde weg' naar een alternatief voor kapitalisme en communisme. De EVP zou naar zijn mening binnen GroenLinks voldoende weerklank vinden voor haar beginselen en bovendien haar zelfstandigheid kunnen behouden.¹¹⁸

TWEDE-KAMERVERKIEZINGEN VAN SEPTEMBER 1989

De pogingen van CPN, PSP en PPR om als GroenLinks een frisse, nieuwe start te maken, lukten niet echt. In het verkiezingsprogramma van het samenwerkingsverband, 'Verder kijken' geheten, doken zoals reeds vermeld nogal wat oude verlangens op. Daarnaast leek het op twee gedachten te hinken. Op het 'rode' verlanglijstje stond de sociale rechtvaardigheid centraal. Hieraan moest gestalte worden gegeven door onder meer verhoging van de uitkeringen en het minimumloon en door inkomensnivellering. Het groene gehalte kwam tot uiting in de keus

'voor de omvorming van het economisch systeem naar een verantwoorde, duurzame kringloopeconomie'.¹¹⁹ In dit verband pleitte GroenLinks voor de introductie van de 'groentax', een ecologische belasting op producten die het milieu schaden. Dit voorstel was ongeveer het enige echt nieuwe in het program.

Ook de kandidatenlijst waarmee GroenLinks de Tweede-Kamerverkiezingen inging, zag er nogal voorspelbaar uit. Zij bestond zoals hierboven reeds aangegeven voornamelijk uit oude gezichten. De eerste drie plaatsen waren toebedeeld aan de fractievoorzitter van de PPR in de Tweede Kamer, Beckers; haar collega van de PSP, Van Es; en de oud-fractievoorzitter van de CPN, Brouwer. De drie 'tweede' kandidaten van de partijen waren ook allen oude bekenden: het zittende kamerlid Lankhorst voor de PPR, en de beide voormalige kamerleden Ernsting voor de CPN en Wilbert Willems voor de PSP. De nagestreefde vernieuwing moest dan ook komen van de 'onafhankelijken'. Nadat de oud-voorzitter van de Vereniging Milieudefensie Cramer opnieuw voor de eer had bedankt, werd de Rotterdamse vakbondsleider Rosenmöller bereid gevonden de vierde plaats in te nemen. De juriste Ellin Robles, actief in de zwarte vrouwenbeweging, bezette als tweede onafhankelijke kandidaat de negende positie. Als lijstduwers fungeerden de schrijfster Astrid Roemer en de choreograaf Van Dantzig. De eerste kandidaat van de EVP - op nummer elf - was partijvoorzitter Ofman.

In de aanloop naar de verkiezingen kwam GroenLinks in aanvaring met De Groenen. Vooral van de kant van de PPR was men beducht voor de concurrentie van deze zijde. 'De tijd is kort om de naam te lanceren, waarbij we zeker moeten oppassen dat Roel van Duijn met de naam Groenen er niet met onze stemmen van doorgaat,' zo meenden de radicale parlementariërs.¹²⁰ De Groenen vonden eigenlijk dat GroenLinks slechts in schijn 'groen' was en geen aanspraak op deze term kon maken. Zij vielen vooral over het feit dat de nieuwe formatie de economische groei niet afzweerde.¹²¹ GroenLinks was voorstander van groei zonder milieuvervuiling, of voor groei die bijdroeg aan het herstel van het milieu. Volgens De Groenen was dit geheel en al onmogelijk. Zij bepleitten economische krimp als panacee. Hun program borduurde voort op dat van de Federatieve Groenen. Het doel van de partij was de verwezenlijking van een 'duurzame, groene samenleving'.¹²²

Niet alleen politiek, ook juridisch bonden De Groenen de strijd aan tegen GroenLinks. Zij tekenden beroep aan tegen de registratie van deze benaming bij de Kiesraad. Volgens lijsttrekker Van Duijn zou zijn partij bij de kamerverkiezingen verwarring duchten als gevolg van het toekennen van de aanduiding GroenLinks. 'Het belang van onze kiezers en onze partij wordt geschaad door de aanwezigheid van een andere lijst met het woord "groen" in de naam.' GroenLinks verweerde zich door te stellen dat het begrip 'groen' - evenals termen als 'democratisch' of 'socialistisch' - niet te monopoliseren viel. De Raad van State stelde GroenLinks ten slotte in het gelijk.¹²³

TELEURSTELLEND UITSLAG

Onder het motto 'GroenLinks komt eraan' *startte de nieuwe formatie* op 12 augustus de verkiezingscampagne met een treinreis van Roodeschool naar Groenlo. Hoewel zoals vermeld het vernieuwende karakter van GroenLinks nogal tegenviel, waren de verwachtingen voor de Tweede-Kamerverkiezingen hooggespannen. '11 zetels. Dat zou een goed resultaat zijn. De Groen Linkse politiek heeft zo'n opsteker nodig.... Die 11 zetels kunnen er komen'. De 'kampanjekrant' van GroenLinks deed het niet voor minder.¹²⁴ Het optimisme stelde enerzijds op de uitslag van de in juni gehouden Europese verkiezingen toen Regenboog zoals reeds vermeld 7% van de stemmen had gehaald (tegen 5,6% in 1984). Omgerekend zou dit stemmenpercentage inderdaad goed zijn voor elf kamerzetels.¹²⁵ Anderzijds waren ook de opiniepeilingen voor GroenLinks uiterst hoopvol. Mede op basis van deze cijfers kon GroenLinks een plaats afdwingen in het debat tussen de lijsttrekkers van de grote partijen, dat traditioneel aan de vooravond van de kamerverkiezingen voor de televisie werd uitgezonden.

Na het tellen van de stemmen bleek dat GroenLinks luchtkastelen had gebouwd. Niet elf, maar slechts zes zetels waren voor de nieuwkomer weggelegd. Vergeleken met het totaal van de CPN, PSP, PPR en EVP in 1986 was GroenLinks er drie zetels op vooruitgegaan, maar procentueel viel de groei van 3,3% naar 4,1% zeer tegen - zeker met de 7% bij de Europese verkiezingen in het achterhoofd. Vooral het electoraat van de PPR had GroenLinks laten vallen. Slechts 44% van de radicale kiezers van 1986 had drie jaar later op GroenLinks gestemd. De kiezers van de PSP waren het meest trouw: 69% volgde hun partij naar GroenLinks. Van het CPN-electoraat stemde 56% op GroenLinks.¹²⁶ Kennelijk waren ook nogal wat EVP-kiezers afgehaakt, want Ofman kreeg slechts 7.656 voorkeurstemmen - ruim 14.000 minder dan de EVP in 1986 had behaald. Een schrale troost was dat de radicaal-linkse concurrenten niet hadden weten te profiteren: de SAP, het VCN en de SP bleven met respectievelijk 0,0%, 0,1% en 0,4% steken op hun scores van 1986. De Groenen gingen wel vooruit: van 0,2% naar 0,4%. Geen van hen won hiermee een zetel.

Bij de samenwerkende partijen was de teleurstelling over de uitslag groot. In het algemeen werd de PvdA als boosdoener aangewezen. De sociaal-democraten waren met het CDA in een electorale wedloop verwickeld met als inzet de vraag welke van de twee partijen de grootste zou worden - en dus hoogstwaarschijnlijk de premier mocht leveren. Nogal wat potentiële kiezers van GroenLinks lieten zich in deze race overhalen om toch op de PvdA te stemmen.¹²⁷ Daarnaast stak men ook de hand in eigen boezem. De campagnecommissie kraakte achteraf in haar evaluatie enkele harde noten over GroenLinks zelf: 'de pariteit werd belangrijker gevonden dan de kwaliteit'. Het samenwerkingsverband had meer willen zijn dan een optelsom van de deelnemende partijen, maar hiervan was volgens de commissie weinig terecht gekomen. De evenredige vertegenwoordiging van de bloedgroepen op de kandidatenlijst en in allerlei commissies betekende de dood in de pot. Van politieke vernieuwing was amper sprake, zo oordeelde de commissie:

'aan de top van de lijst stonden (op Paul na) de gewone klein-linkse gezichten die (hoe kan het ook) nauwelijks iets anders lieten horen of zien dan wat zij de afgelopen jaren hadden gepraktiseerd'.¹²⁸

NOTEN

1. Het initiatief tot het blad was al genomen in het voorjaar van 1986 door een aantal personen die verbonden waren aan de wetenschappelijke bureaus van CPN, PSP en PPR; zie 'Redactioneel', in: *De Helling*, 1 (1987), 1 (okt.), 3.
2. Met ingang van 1 mei 1987 werd *De Rode Draad* een gezamenlijke uitgave van de PSP-Landelijke Werkgroep Parlementair Werk en het PPR-Raads- en Statenwerk. Zie 'Redactioneel', in: *De Rode Draad*, mei 1987, nr. 50, 2.
3. Interview met L. Platvoet door J. van der Knoop, 11 oktober 1991. Verder is voor dit hoofdstuk geput uit de interviews van Van der Knoop met R. Beckers (7 november 1991), W. de Boer (29 oktober 1991), S. Boerlage (18 oktober 1991), H. Branderhorst (15 november 1991), I. Brouwer (6 november 1991), M. Ernsting (17 oktober 1991), K.W. van der Hoek (24 oktober 1991), G. Lameris (3 oktober 1991), B. van Ojik (18 oktober 1991) en B. Thio (17 oktober 1991). De teksten en opnames van deze interviews bevinden zich in de geluidscollectie van het DNPP.
4. H. Goedkoop, 'Nieuwe lente voor klein links?', in: *Haagse Post*, 3 december 1988, 7. Zie ook H. van Egdom, 'Boos en toch vrolijk. De paradox van de nieuwe beeldvorming', in: *Radikalenkrant*, 16 mei 1988, nr. 6, 3.
5. 'Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1998, 40.
6. 'Groen licht: op weg naar een ecologische democratie', in: *Radicale Notities*, 6 (1988), 3, 2.
7. Malou van Hintum, 'Partijraad woedend over "Groen licht"', in: *Radikalenkrant*, 23 november 1988, 1.
8. 'Een kwestie van beschaving'. Pleidooi voor een ecologische democratie. PPR-beleidsdocument 1989-1993, z.pl. 1990.
9. Zie het interview met Broersma van Malou van Hintum, "'De PPR heeft een nieuwe lijsttrekker nodig'", in: *Radikalenkrant*, 14 februari 1989, nr. 2, 5.
10. 'Bram van Ojik voorgedragen als voorzitter', in: *Radikalenkrant*, 7 maart 1988, 3.
11. Zie Brouwer, *Tussentijds*, 207-209 en 253-254.
12. Zie het interview met M. Ernsting.
13. 'Rapportage van de consultatie over samenwerking ter linkerzijde en de rol van de CPN daarin', in: *CPN-Ledenkrant*, maart 1989, nr. 2, 3.
14. 'Voor een maakbaar socialisme', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 2 (feb.), 7-18, in het bijzonder 14.
15. Zie het interview met S. Boerlage.

16. Zie het stuk van J. Lagendijk voor het partijbestuur van de PSP betreffende de 'Opstelling PSP in GPO [Groen Progressief Overleg] van 30 augustus a.s. m.b.t. programma, kandidatenlijst en naam samenwerkingslijst Euroverkiezingen', 10 augustus 1988, in: IISG, PSP-archief, nr. 867; zie verder J. Lagendijk, 'Totstandkoming Eurolijst hordenloop', in: *Bevrijding*, 32 (1988), 13 (19 sep.), 3.
17. Zie J. Dirx, 'Groen Progressief Akkoord wordt Regenboog', in: *Radikalenkrant*, 24 oktober 1988, nr. 11, 1; en M. van Hintum, 'Regenboog vooral symbool voor de toekomst', in: *Radikalenkrant*, 23 november 1988, nr. 12, 3.
18. Zie bijvoorbeeld het interview met Verbeek van H. van Egdom, 'Verbeek vindt lijsttrekkerschap Regenboog vooral een last', in: *Radikalenkrant*, 28 april 1989, nr. 5, 3; en Verbeek, *Groen logboek*, 115-116.
19. Zie M. van Hintum, 'Onafhankelijke vrouw niet gevonden', in: *Radikalenkrant*, 14 februari 1989, nr. 2, 1. Zie ook Verbeek, *Groen logboek*, 118.
20. Zie 'Kandidaten Europese lijst: lijsttrekker of team?', in: *Straatsburg Times*, 2 (1988), 17 (sep.), 3. Zie ook E. Meijer, 'Te stellen eisen m.b.t. Europese Verkiezingen', stuk opgesteld voor het partijbestuur, 8 augustus 1988; in: IISG, PSP-archief, nr. 867.
21. Brief aan het Partijbestuur van de PSP van B. van der Lek, 3 augustus 1988, in: IISG, PSP-archief, nr. 867; zie ook het hierboven reeds aangehaalde stuk van Lagendijk voor het partijbestuur van de PSP betreffende de 'Opstelling PSP in GPO', 10 augustus 1988.
22. Zie Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 36-40.
23. 'Besluitenlijst zeventiende vergadering PPR-partijbestuur', 4 maart 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
24. 'Besluitenlijst D.B. - GPA/Regenboog', 21 maart 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
25. De Europese Groenen-fractie bestond uit: Regenboog (Nederland), Agalev en *Ecolo* (België), *Die Grünen* (BRD), *Les Verts* (Frankrijk), *Euskadido Eskerra* (Baskenland; Spanje), *Os Verdes* (Portugal), en *Listi Verdi*, *Arcobaleno*, *Lista Antiprohibitionista* en *Democrazia Proletaria* (alle uit Italië).
26. Zie H. Pieron, 'Springen op de Utrechtse heuvelrug', in: *GRAS*, 3 (1988), 3 (juni/juli), 14-15.
27. Zie Ter Haar, 'Geschiedenis van De Groenen', 9.
28. 'Notitie krachtenbundeling', opgesteld door het partijbestuur PPR d.d. 9 februari 1989, in: collectie-Van Ojik.
29. H. Branderhorst, H. Dassen, T. van Leeuwen en M. Mazeland, 'De PSP en de kamerverkiezingen: laat de leden beslissen', in: *Bevrijding*, 32 (1988), 11 (8 aug.), 5. Partijvoorzitter Boerlage, die inmiddels op de hoogte was gesteld van het plan, was overvallen door de publicatie van dit artikel omdat het partijbestuur het plan nog niet geheel had besproken. Hoofdredacteur Platvoet van *Bevrijding* beriep zich echter op de redactionele onafhankelijkheid van het partijorgaan.
30. L. Platvoet, 'PSP-congres: theekrans noch koffietafel', in: *Bevrijding*, 32 (1988), 17 (12 dec.), 3.
31. L. Platvoet, 'Uitslag PSP-referendum', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 3 (mrt.), 2.

32. 'Open brief aan CPN, PPR en PSP', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 4 (apr.), 4-5.
33. Dit deel is gebaseerd op Lagendijk, 'FC Sittardia geeft voorzet tot GroenLinks'; en Platvoet, 'Dooronderhandelen'. Zie verder ook Van den Berg, 'De afnemende massa van klein-links'.
34. Interviews met I. Brouwer en B. Thio.
35. Zie het interview met H. Branderhorst. Zie verder het artikel van Branderhorst, Dassen, Van Leeuwen en Mazeland, 'De PSP en de kamerverkiezingen'.
36. Lagendijk, 'FC Sittardia', 5.
37. Interviews met W. de Boer, B. van Ojik en L. Platvoet.
38. Interviews met S. Boerlage, H. Branderhorst en M. Ernsting.
39. Interview met I. Brouwer.
40. 'Inzet bij de komende gesprekken met PPR/PSP', opgesteld door het partijbestuur van de CPN, 13 maart 1989. Voor het concept zie de stukken ten behoeve van het dagelijks bestuur van de CPN van 27 februari en 6 maart 1989, in: IISG, CPN-archief, nrs. 348 en 308.
41. Zie Vuurboom, 'Wim de Boer en de VVD', 7-8.
42. 'Motie n.a.v. notitie *Krachtenbundeling*, aangenomen door de partijraad op 25 februari 1989', in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
43. Zie de interviews met W. de Boer, K.W. van der Hoek en B. van Ojik.
44. 'Verslag van de 18e fractievergadering' van de PPR, 7 maart 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
45. 'Vertrouwelijke' brief aan het partijbestuur van Ria [Beckers], 9 maart 1989, in: collectie-Van Ojik. Zie ook het interview met R. Beckers.
46. Zie Van Egdom, 'Verbeek vindt lijsttrekkerschap Regenboog vooral een last'.
47. Interview met M. Ernsting.
48. Dat Boerlage voorstander van samenwerking was geworden, had onder andere te maken met de positie van het Tweede-Kamerlid van de PSP, Andrée van Es. Na een paar aanvaringen met Van Es meende Boerlage dat deze moest worden ingetoomd. 'Zo'n kamerlid wordt toch een beetje de koningin. Het is beter dat zo'n fractie groter is.' Zie het interview met S. Boerlage.
49. 'Inzet bij de komende gesprekken met PPR/PSP', opgesteld door het partijbestuur van de CPN, 13 maart 1989. Zie ook de stukken ten behoeve van het dagelijks bestuur van de CPN van 27 februari 1989, in: IISG, CPN-archief nr. 348.
50. 'Verslag Links Overleg van 2 maart 1989', in: collectie-Van Ojik. Nog vóórdat de uitslag van het referendum bekend was, verwachtte de PSP-top al dat in mogelijke onderhandelingen de PPR een derde zetel zou opeisen, ten koste van de tweede voor de CPN. 'Voor de CPN zal dat onaantvaardbaar zijn - schatten wij in - en wij willen ons verbinden de CPN in dat geval te steunen bij haar eis voor de 3e plaats op de lijst'; zie H. Branderhorst, 'Eerste ontwerp PB-stuk strategie (mogelijke) onderhandelingen gemeenschappelijke lijst', 19 januari 1989, in: IISG, PSP-archief, nr. 867.

51. Zie: 'Voorstel voor een lijstvolgorde ten behoeve van de onderhandelingen van 15 maart 1989', van L. Platvoet. Zie verder het verslag van de zitting van het partijbestuur van de PSP d.d. 1 april 1989; IISG, PSP-archief, nr. 876.
52. *Statistiek der verkiezingen 1986. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 21 mei*, Den Haag, 1987.
53. Zie hierboven reeds aangehaalde 'vertrouwelijke' brief aan het partijbestuur van Beckers, 9 maart 1989. Dit ging PPR-voorzitter Van Ojik te ver. 'Overigens is er weinig reden om, zoals Ria in haar brief voorstelt, EVP en CPN gelijk te behandelen. Bij de Tweede Kamer (1986) kreeg de CPN bijna drie keer zoveel stemmen als de EVP, bij de Provinciale Staten was het verschil nog veel groter.' Zie de 'vertrouwelijke' brief aan 'Partijbestuur, R. Beckers, B. de Gaay Fortman, P. Lankhorst en H. Verbeek', van B. van Ojik, 16 maart 1989, in: collectie-Van Ojik.
54. 'Overleg gemeenschappelijk optreden tweede kamer verkiezingen. Verslag vergadering 22 maart', in: DNPP, collectie-Van der Hoek. Het partijbestuur van de PSP hield er rekening mee dat deze volgorde voor de CPN niet te verteren zou zijn. Mochten de communisten om deze reden afhaken, dan zou de PSP in de eerste plaats de onderhandelingen met de PPR om tot één lijst te komen, voortzetten. Zie het verslag van de zitting van het partijbestuur van de PSP d.d. 1 april 1989; IISG, PSP-archief, nr. 876.
55. Zie 'Verslag overleg wijze van deelname tweede kamerverkiezingen - vergadering van 5 april 1989'. Zie ook het verslag van de besprekingen tussen CPN, PSP en PPR ten behoeve van de partijraad van de PPR, opgesteld door het partijbestuur, d.d. 2 mei 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek; en Vuurboom, 'Wim de Boer en de VVD', 9.
56. Zie de interviews met M. Ernsting en I. Brouwer.
57. Zie het interview met R. Beckers.
58. 'Vergadering van 5 april 1989. Verslag overleg wijze van deelname tweede kamerverkiezingen', in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
59. Zie bijvoorbeeld de interviews met I. Brouwer, B. van Ojik en L. Platvoet; en de verantwoording van het partijbestuur van de PPR aan de partijraad, 2 mei 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
60. F. van Empel en J. Jansen, 'Je bent groen en je wilt macht', in: *Elsevier*, 8 april 1989, 22-24.
61. 'Verslag van de 21e fractievergadering' van de PPR, 11 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
62. 'Vertrouwelijk gedeelte besluitenlijst partijbestuur (ongecorrigeerd)' over 'verkennde besprekingen met CPN en PSP', 1 april 1989, in: collectie-Van Ojik.
63. Verslag 'Besprekingen PPR, CPN en PSP. Vergadering dd 12 april 1989', in: collectie-Van Ojik.
64. Zie het interview met L. Platvoet. Zie ook 'Onderhandelingen gemeenschappelijke lijst: de posities worden betrokken', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 5 (mei), 6-7. Volgens de peilingen stond de PSP op vier zetels (2,7%); de PPR op drie (2,1%); en de CPN op één zetel (1,1%).
65. Interview met I. Brouwer.

66. 'Vergadering van 5 april 1989. Verslag overleg wijze van deelname tweede kamerverkiezingen', in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
67. 'Vertrouwelijk gedeelte besluitenlijst partijbestuur (ongecorrigeerd)' over 'verkennde besprekingen met CPN en PSP', 1 april 1989; in: collectie-Van Ojik. Zie ook de vertrouwelijke notitie aan het 'partijbestuur en aanverwanten' voor de vergadering van 1 april van J. van Keulen, 24 maart 1989, in: idem.
68. 'Besluiten van het 31ste CPN-congres, gehouden op 7, 8 en 9 april 1989', in: *CPN-Ledenkrant*, april 1989, nr. 3, 4.
69. 'Verslag van de 21e fractievergadering' van de PPR, 11 april 1989; in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
70. R. Zwaap, 'Het moeizame pad van de klein-linkse samenwerking: "wij weigeren te praten met de strop om onze nek"', in: *De Groene Amsterdammer*, 19 april 1989, 3.
71. Verslag 'Besprekingen PPR, CPN en PSP. Vergadering dd 12 april 1989', in: collectie-Van Ojik.
72. Dit was weliswaar de intentie van de PPR, zo deelde de PPR-partijvoorzitter Van Ojik in de brief mee, maar hij vond het 'noodzakelijk dat er over de intenties tussen de partners volledige overeenstemming bestaat'. Zie de brief 'aan de delegaties van CPN en PSP van delegatie PPR', ondertekend door B. van Ojik, 13 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
73. M. van Hintum, 'Ria Beckers gaat met vertrouwen de verkiezingen in', in: *Radikalenkrant*, 27 juni 1989, nr. 8, 5.
74. 'Notulen partijbestuursvergadering 18 april 1989'; IISG, PSP-archief, nr. 867.
75. 'Reactie PSP-partijbestuur n.a.v. de vraag met welke intentie de PSP deelneemt aan de onderhandelingen voor een gemeenschappelijke lijst', 18 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
76. 'Aan de delegaties van PPR en PSP' van de CPN-delegatie (ondertekend door B. Thio), 17 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
77. Zie verslag 'Besprekingen PPR, CPN en PSP', 19 april 1989', in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
78. 'Concept-intentieverklaring CPN, PPR, PSP m.b.t onderhandelingen gemeenschappelijke lijst Tweede Kamerverkiezingen 1990', 20 april 1989, in: collectie-Van Ojik.
79. Zie de 'besluitenlijst twintigste vergadering partijbestuur PPR', 25 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
80. 'Officiële verklaring van het PPR-partijbestuur', 25 april 1989. Zie ook 'PPR breekt met CPN en PSP', in: *Radikalenkrant*, 28 april 1989, nr. 5, 1.
81. Brief aan het partijbestuur van B. van Ojik, 26 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek. Zie over deze aangelegenheid ook Vuurboom, 'Wim de Boer en de VVD', 11-12.
82. 'Vertrouwelijk' verslag vergadering PPR-partijbestuur, 29 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
83. Zie de interviews met B. van Ojik en I. Brouwer. Zie ook J. Dirx, 'Bram van Ojik niet herkiesbaar als partijvoorzitter', in: *Radikale Notities*, 7 (1989), nr. 2, 5-6.

84. Zie de interviews met R. Beckers, K.W. van der Hoek en B. van Ojik.
85. Interview met W. de Boer.
86. Zie 'notulen partijbestuur' d.d. 29 april 1989; IISG, PSP-archief, nr. 867.
87. Zie 'Dooronderhandelen', 7; en de interviews met W. de Boer en L. Platvoet.
88. Platvoet, 'Dooronderhandelen', 7; zie ook 'notulen partijbestuur' d.d. 29 april 1989; IISG, PSP-archief, nr. 867.
89. 'Het rood-groen akkoord komt eraan. Speciale bijeenkomst lokale samenwerkingsverbanden', persbericht, 27 april 1989.
90. Brief aan het partijbestuur van B. van Ojik, 26 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
91. 'Aan de ondertekenaars van de oproep aan PPR, PSP en CPN om te komen tot een gemeenschappelijke lijst', z.d. [eind april 1989], in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
92. Motie partijraad PPR van W. de Boer c.s., verstuurd 27 april 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
93. 'Notulen PPR-extra-partijraad van 6 mei 1989', in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
94. Zie de interviews met B. van Ojik en K.W. van der Hoek; en Vuurboom, 'Wim de Boer en de VVD', 12.
95. Zie de brief van R. Beckers, 'Beste PPR-leden', in: *Radikalenkrant*, 19 mei 1989, nr. 6, 2. Partijsecretaris Vuurboom zag een 'regisserende hand' in de gang van zaken; op de partijraad waren volgens hem 'opvallend veel pro-samenwerkers aanwezig'; zie idem, 'Wim de Boer en de VVD', 12.
96. Zie het interview met W. de Boer.
97. Besluitenlijst vergadering PPR-partijbestuur 8 mei 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
98. Zie het interview met W. de Boer.
99. Verslag partijbestuursvergadering PPR, 22 mei 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
100. Lagendijk, 'FC Sittardia', 5.
101. Platvoet, 'Dooronderhandelen', 8.
102. Zie Lagendijk, 'FC Sittardia', 5.
103. Zie Platvoet, 'Dooronderhandelen', 9.
104. Zie het interview met I. Brouwer.
105. Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 40-43.
106. H. van Egdom, 'Grote tevredenheid op partijraad, in: *Radikalenkrant*, 30 mei 1989, nr. 7, 7.
107. 'Notulen PPR-partijraad', 20 mei 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek. Ook volgens Vuurboom staat het vast 'dat de breuk door de PPR bij de andere partijen een schokeffect heeft veroorzaakt en daarmee heeft bijgedragen aan de later toch bereikte overeenstemming'. Zie idem, 'Wim de Boer en de VVD', 11.

108. J. Dirx, 'Bram van Ojik niet herkiesbaar als partijvoorzitter', in: *Radikale Notities*, 1989, nr. 2, 6.
109. Verslag partijbestuursvergadering PPR, 22 mei 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
110. Zie haar 'open brief' in: *Radikalenkrant*, 27 juni 1989, nr. 8, 7.
111. 'Partijbestuur CPN akkoord met Groen Links', in: *CPN-Ledenkrant*, mei/juni 1989, nr. 4, 1.
112. 'Rapportage van de inventarisatiecommissie kandidaten Tweede Kamerverkiezingen t.b.v. het dagelijks bestuur', 19 december 1988, in: IISG, CPN-archief, nr. 348.
113. Zie de besluiten van de partijbestuursvergadering van de CPN van 21 mei 1989, in: CPN-archief, nr. 348; IISG.
114. 'Toelichting & verantwoording partijbestuur bij het akkoord van CPN, PPR, PSP en EVP', in: *Kongreskrant*, 29 mei 1989, nr. 1, 2.
115. Zie het verslag van de zitting van het partijbestuur van de PSP, 16 mei 1989; IISG, PSP-archief, nr. 867.
116. Zie R. van Santen, 'PSP-congres kiest voor Groen Links', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 9 (aug.), 3-4.
117. I. Miesen en T. Reininga, 'Radikaal Linkse Politiek: naar een Links Forum', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 9 (aug.), 6-7; zie ook H. van Egdom, 'Links Forum: de nieuwe fundi's', in: *Radikalenkrant*, 1989, nr. 11 (10 okt.), 3.
118. Nieboer en Lucardie, "Aanschuiven tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 162-163.
119. *Verder kijken. Het verkiezingsprogramma van Groen Links*, Amsterdam, z.j. [1989], 8.
120. 'Verslag van de 26e fractievergadering' van de PPR, 17 mei 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
121. Zie 'Verslag bespreking Groenen en Groen Links dd 15 december 1989', in: IISG, PSP-archief, nr. 868.
122. *Zie Liever leven: naar een groene visie. Programma '89 De Groenen*, Amsterdam, z.j. [1989].
123. Zie de brieven van De Groenen en van Groen Links aan de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State, 3 respectievelijk 12 juli 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek. Zie verder ook *NRC-Handelsblad*, 19 juli 1989.
124. 'Groen Links komt er aan', in: *Kampanjekrant Groen Links*, 8 augustus 1989, 1.
125. Zie onder meer H. Schoen, 'Groen Links vierde partij', in: *Straatsburg Times*, 3 (1989), 23 (juli), 1.
126. Zie L. Platvoet, 'Tweede Kamerverkiezingen. Is er een weg terug?' in: *Bevrijding*, 33 (1989), 11 (okt.), 2-4. Van de EVP-kiezers in 1986 stemde drie jaar later slechts 33% op GroenLinks.
127. Dit was ook het gevoel van het Voorlopig Groen Links Bestuur; zie 'Besluitenlijst Voorlopig Groen Links Bestuur', 12 september 1989, in: IISG, PSP-archief, nr. 867.
128. J. Dirx, 'Campagne-commissie Groen Links komt met keiharde evaluatie', in: *Radikaal Magazine*, december 1989, 18. Lijsttrekker Beckers moest het met name ontgelden.

Hoofdstuk 4

DE TOTSTANDKOMING VAN GROENLINKS, 1989-1990

Wie gedacht had dat de tegenvallende verkiezingsuitslag van GroenLinks in september 1989 de samenwerking tussen CPN, PPR, PSP en EVP zou bemoeilijken, kwam bedrogen uit. De uitslag deed er in feite niet zoveel toe. De partijen hadden in het Groen Links Akkoord afgesproken om in de komende parlementaire zittingsperiode te bekijken 'of en zo ja in welke vorm, de nieuwe politieke formatie verder gestalte moet krijgen'. Deze uitspraak wekte de indruk alsof de organisatorische uitbouw van GroenLinks in principe nog altijd een open zaak was, waartoe de partijen al dan niet konden besluiten op grond van bijvoorbeeld hun beoordeling van de samenwerking binnen de GroenLinkse Tweede-Kamerfractie. In de praktijk bleek van een vrije keus evenwel eigenlijk geen sprake meer te zijn. De eenmaal op gang gekomen samenwerking ging werken als een fuik: CPN, PSP, PPR en EVP zaten na de verkiezingen in een net waaruit geen terugkeer meer mogelijk bleek.

De PSP had dit al voorzien. Toen tijdens de onderhandelingen in april de PPR de harde garantie eiste van de andere twee dat zij bereid waren om hun zelfstandig voortbestaan op te offeren aan de politieke vernieuwing, wezen de PSP-vertegenwoordigers op de belangrijke rol van de 'autonome dynamiek' in het samenwerkingsproces.¹ Zelfs de electorale tegenvaller deed daar niets aan af, zoals PPR-penningmeester Van Keulen later opmerkte: 'De trein van Groen Links is niet meer te stoppen. Die rolt gewoon door.'² Geen partij kon hieraan straffeloos ontsnappen. 'In dit proces zijn we tot elkaar veroordeeld. Uittreden uit Groen Links staat gelijk aan politieke zelfmoord,' zo stelde PPR-voorzitter Van Ojik.³

ORGANISATORISCHE UITBOUW GROENLINKS

Langzaam maar zeker drong dit tot de betrokkenen door - voor zover deze al niet stilletjes hun hoop hierop hadden gevestigd of, vanuit het perspectief van de tegenstanders gezien, de bui reeds lang hadden zien hangen. Het begon met het inzicht dat het niet doelmatig was om naast het apparaat van GroenLinks nog de complete eigen partijorganisatie op de been te houden. Al snel moest een deel van het kader aan de nieuwe formatie worden afgestaan, wat ten koste ging van het partijwerk. Verder bleek dat het in stand houden van het eigen apparaat ook financieel teveel in de papieren liep. Samenvoeging van delen van de partijorgani-

saties zou dus aanzienlijke besparingen opleveren. Bovendien kregen de wetenschappelijke bureaus van PPR en PSP na de verkiezingen geen overheidssubsidies meer (de CPN en de EVP waren deze in 1986 al kwijtgeraakt). Geld om deze instellingen zelf te onderhouden, hadden de partijen niet. Het lag dus voor de hand om deze ineen te schuiven in één GroenLinks wetenschappelijk bureau, dat wél aanspraak kon maken op een overheidsbijdrage. Hetzelfde gold voor de verschillende scholings- en vormingsinstituten: ook deze gingen samen. Commissies in de partijen die over de partijpolitieke uitzendingen voor radio en televisie gingen moesten eveneens de koppen bij elkaar steken, omdat de afzonderlijke partijen hun recht op zendtijd verloren. Verder werd het - niet-gesubsidieerde - raads- en Statenwerk samengevoegd, mede met het oog op de komende gemeenteraadsverkiezingen in 1990. De jongerenorganisaties besloten om voorlopig zelfstandig te blijven, maar gingen aan het einde van 1990 over tot de vorming van 'Dwars', de GroenLinkse jongerenorganisatie. De emancipatiemedewerksters van CPN, PSP en PPR werkten aan de vorming van een Groen Links Vrouwenburo, terwijl de penningmeesters plannen opstelden voor de samenvoeging van de partijsecretariaten.⁴ In februari 1990 moest het eerste nummer verschijnen van de GroenLinkse ledenkrant, die de bestaande periodieken voor de leden zou vervangen. De bedoeling was om zo het 'wij-gevoel' van de nieuwe formatie te stimuleren.

Naast de integratie van de neveninstellingen en partijapparaten gingen ook de Eerste-Kamerfracties tot gezamenlijk optreden over. Men kwam overeen om voortaan met één woordvoerder op te treden, ook bij zeer belangrijke aangelegenheden zoals de regeringsverklaring. In februari 1990 werd officieel één GroenLinkse senaatsfractie gevormd. De ineenschuiving van allerlei partij-instanties vond overigens niet alleen op landelijk niveau plaats: met name in de gemeenten waar klein links al lang samenwerkte, smolten in rap tempo de verschillende afdelingen samen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1990 kwamen de partijen vrijwel overal met GroenLinkse lijsten uit. De verkiezingen verliepen zeer succesvol: het aantal raadszetels dat in 1986 door (combinaties van) CPN, PPR, PSP en EVP was behaald, nam met bijna de helft toe (van 254 naar 385). Ook ten opzichte van de kamerverkiezingen van 1989 boekte GroenLinks winst. Het gunstige resultaat vormde weer een stimulans voor verdere samenwerking.

STRUCTUUR VAN GROENLINKS

Het organisatorische integratieproces ging gepaard met het ontwerpen van een democratische structuur voor GroenLinks. Na de totstandkoming van het Groen Links Akkoord was het Tussentijds Overleg Orgaan Samenwerking ingesteld, dat al snel uitgroeide tot het voorlopige Groen Links Bestuur. Dit gremium coördineerde naast de GroenLinkse verkiezingscampagne ook de verdere organisatorische ineenschuiving van de partijen. Twee vertegenwoordigers van de besturen van de deelnemende partijen hadden erin zitting, alsmede een afvaardiging van de

Vereniging Groen Links (VGL). De VGL was in juni 1989 opgericht. De bedoeling ervan was om diegenen die zich bij - de formeel nog niet bestaande partij - GroenLinks wilden aansluiten, onderdak te bieden. Deze nieuwkomers wilden doorgaans 'rechtstreeks' lid zijn van de nieuwe politieke formatie en niet via het lidmaatschap van één van de oude, bestaande partijen. De Vereniging wenste zich uitdrukkelijk niet te beschouwen als de vijfde partij binnen het samenwerkingsverband. Eind 1989 telde zij ongeveer duizend leden.⁵

Velen beschouwden de GroenLinkse structuur in deze begintijd als ondoorzichtig en weinig democratisch. Steeds meer besluiten werden in GroenLinks verband genomen, terwijl er geen ledenvertegenwoordiging was waaraan verantwoording moest worden afgelegd. In de herfst van 1989 bogen de partijen zich over dit probleem. Men wilde een soort partijraad introduceren, die GroenLinks een democratische basis moest verschaffen. Over de bevoegdheden die deze raad moest krijgen, werd flink gesteggeld. Met name de CPN wilde niet teveel zeggenschap delegeren.⁶ Uiteindelijk werd men het eens over de instelling van een Groen Linkse Raad. De partijen, inclusief de VGL, waren hierin naar rato van hun ledental vertegenwoordigd. Tot de taken van de Raad behoorde de controle op de fracties in Eerste en Tweede Kamer en in het Europees Parlement, en op het Groen Links Bestuur. Ook kreeg de raad de opdracht om het verdere samenwerkingsproces te stimuleren. Hier reikten zijn bevoegdheden overigens niet ver: elk raadsbesluit dat op dit vlak werd genomen, moest ter goedkeuring worden voorgelegd aan de deelnemende partijen en de VGL.

De partijen hadden in deze nieuwe opzet van GroenLinks zo dus nog altijd het laatste woord: zij behielden hun greep op het tempo en de richting van de samenwerking. Toch vormde deze structuur bepaald geen sta-in-de-weg voor verdere integratie. Het voordeel van de vorming van een parallelle GroenLinkse organisatie naast die van de CPN, PPR, EVP en PSP was dat de kwestie van de opheffing van de eigen partijen voorlopig omzeild werd. Buiten het gemeenschappelijke verband hielden de partijen alle ruimte voor hun eigen activiteiten (alhoewel zij hiervoor steeds minder mensen en middelen beschikbaar hadden). Een confronterende beslissing op korte termijn kon zo worden vermeden. De leden van de 'oude' partijen konden geleidelijk wennen aan het idee van opheffing en werden als het ware psychologisch langzaam over de drempel geholpen.

In deze opzet kwam de formule van het dubbellidmaatschap bij uitstek van pas. Door de introductie hiervan in de zomer van 1990 werden alle leden van PSP, PPR, CPN en EVP lid van GroenLinks, tenzij men expliciet te kennen gaf dit niet te willen. Het integratieproces ging hiermee weer een stapje verder, zonder dat het de autonomie van de betrokken partijen formeel aantastte. Het dubbellidmaatschap sloot tevens goed aan bij de alom gevoelde noodzaak van de opbouw van een meer democratische structuur, waarin alle leden invloed konden uitoefenen door onder meer de directe verkiezing van de organen van GroenLinks.

FEDERATIE OF FUSIE?

Tegen deze achtergrond van toenemende integratie van de oude partijen en de vorming van nieuwe structuren voor GroenLinks begon men zich binnen de partijen steeds meer te bezinnen op de vraag hoe het verder moest. Was fusie (en dus opheffing) aan de orde, of bleef het bij een federatie van zelfstandige partijen?

voorhoede: PPR en PSP

Bij de PPR leek op het eerste gezicht de bereidheid om de eigen partijorganisatie op korte termijn op te heffen, het grootst. Achter de schermen evenwel liepen de meningen hierover in de partijtop sterk uiteen. Uitgerekend diegenen die de CPN en PSP tot spoed hadden gemaand en van deze partijen de notoire intentieverklaring hadden verlangd, riepen nu op om niet te hard van stapel te lopen. Op een discussiebijeenkomst van de PPR in juni over GroenLinks drong bijvoorbeeld Beckers op voorzichtigheid aan. 'Is een federatie in '90 niet veel te vroeg?', zo luidde haar retorische vraag.⁷ In de herfst trapte Van der Hoek op de rem. Met het oog op de pluriformiteit gaf hij de voorkeur aan een vergaand federatief model waarbij de partijonderdelen die zich met inhoudelijk werk bezig hielden, intact bleven. 'Z.i. betekent een fusie op korte termijn de dood in de pot.' Van der Hoek, die in het voorjaar nog had aangedrongen op fusiebereidheid bij CPN en PSP, vreesde ook voor het inboeten van het 'radicale' element: 'Fusie betekent één organisatie en verlies aan eigen invloed op b.v. de samenstelling van de Kamerlijst.' Zijn compaan Broersma was het hiermee grotendeels eens: 'De akkoordpartijen hebben elk hun eigen cultuur. Van de gewenste politieke vernieuwing komt niets terecht als je alleen het bestaande door elkaar klutst.'⁸

Het 'remmende' deel van de partijleiding kreeg hier en daar in de PPR steun. Uit verontrusting over de GroenLinkse koers kwam eind 1989 een tiental PPR-leden bijeen. In plaats van de oriëntatie op klein links wilden zij dat de PPR toenadering tot PvdA en D66 zocht. De verontruste leden kondigden de vorming van een 'Rechts Forum' aan, naar analogie van het hierboven reeds genoemde 'Links Forum'. Van deze club zou overigens later weinig meer worden vernomen.⁹ Het tij was ook niet meer te keren: op de partijraad van december 1989 had partijvoorzitter Van Ojik veel bijval geogst voor zijn voorstel om het integratieproces van GroenLinks binnen een jaar af te ronden, zodat de PPR op 1 januari 1991 kon worden opgeheven.¹⁰ Het partijcongres dat een paar maanden later bijeenkwam, nam deze woorden ter harte. Het besloot dat de PPR binnen een jaar van het politieke toneel moest zijn verdwenen. De feitelijke opheffing was nu een formaliteit. Zonder problemen werd dit besluit op het laatste PPR-congres op 16 februari 1991 in Amsterdam aangenomen.

Evenals de PPR zag ook de PSP al snel na de totstandkoming van GroenLinks de eindigheid van haar bestaan onder ogen. De afgevaardigden op het partijcongres

van november 1989 droegen in overgrote meerderheid het partijbestuur op om initiatieven te nemen 'om op zo kort mogelijke termijn te komen tot de omvorming van het Groen Linkse samenwerkingsverband tot één partij'.¹¹ Het Eerste-Kamerlid Vogt, die Boerlage opvolgde als partijvoorzitter, zei na zijn verkiezing te hopen dat hij de laatste voorzitter van de PSP zou zijn. 'Ik ben er voor om de partij te termineren. Maar voordat ik de euthanasie toepas, wil ik zeker zijn van een wedergeboorte van de PSP in Groen Links.'¹²

Vervolgens ging het wat het partijbestuur van de PSP betreft gezwind richting fusie. De voortvarendheid waarmee het de zaken aanpakte, schoot sommigen in het verkeerde keelgat. In het voorjaar van 1990 tekende de partijraad protest aan tegen het uitblijven van een evaluatierapport over GroenLinks. De partijraad schreef het partijbestuur de indruk te hebben dat de 'voorbereidingen voor de opheffing van de PSP te veel het idee vestigen dat niets meer het einde van de PSP in de weg staat, zodat interne besluitvorming hierover minder zwaar weegt dan allerlei andere zaken die gedaan moeten worden. Iedereen lijkt in zijn hoofd al meer met GL bezig te zijn, dan met de PSP'.¹³

In de herfst van 1990 stelde het partijbestuur een uitgebreide historische verantwoording vast van het besluit tot opheffing. 'Voor de PSP is de partij middel tot doel, en zijn de naam en de eigen organisatie niet heilig', zo schreef het bestuur. Het meende dat het politiek eigene van de PSP binnen GroenLinks voldoende tot zijn recht kwam, ofschoon erkend werd dat enkele traditioneel socialistische eisen (nog) niet in het GroenLinkse verhaal voorkwamen. Deze desiderata speelden binnen de partij echter op dat moment al een minder grote rol, zoals bleek uit de discussie over 'Voor een maakbaar socialisme' (zie hoofdstuk 3). Bovendien was de crisis in het reëel bestaande socialisme eind 1989 aan de PSP niet onopgemerkt voorbijgegaan. 'De recente ontwikkelingen in Oost-Europa, die niet meer "meegenomen" konden worden in de actualisering van PSP-analyses, zouden waarschijnlijk tot een verdere nuancering van het socialisme-begrip hebben geleid,' aldus het partijbestuur. Al met al meende het dat GroenLinks goede perspectieven bood 'om radikaal-linkse meningsvorming uit te laten monden in politieke machtsvorming die noodzakelijk is om deze wereld te veranderen'.¹⁴

Het partijcongres dacht er op 27 januari 1991 net zo over. Op de 34-ste verjaardag van de PSP besloten de afgevaardigden om de partij op te heffen. Een voorstel van die strekking werd met 87% van de stemmen aangenomen. Het betekende echter niet dat de PSP geheel van het politieke toneel verdween. Aan het einde van het jaar werd de komst van een nieuwe PSP aangekondigd. Tot de initiatiefnemers behoorde Van der Spek. Op 3 oktober 1992 werd de PSP'92 opgericht. De nieuwkomer telde waarschijnlijk zo'n 300 leden.¹⁵ Met als hoofddoelstellingen 'socialisme en ontwapening' wierp de PSP'92 zich op als de ideologische erfopvolger van de PSP. Electoraal succes was voor haar niet weggelegd: bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 vergaarde ze amper 8.000 stemmen (krap 0,1%); in 1998 nam ze niet meer deel aan de kamerverkiezingen.

acherblijvers: EVP en CPN

De EVP en de CPN, de twee partijen die al in 1986 uit de Kamer waren verdwenen, liepen minder hard van stapel bij de vorming van een nieuwe politieke formatie. Vooral de CPN - de oudste van het viertal - moest de nodige sentimenten wegslikken voordat zij tot het einde van haar organisatie kon besluiten.

Ook de jongste partij van het kwartet had zo haar bezwaren. Eind 1989 besloot het congres van de EVP dat de partij geleidelijk op moest gaan in GroenLinks, mits haar ideeën duidelijk terug te vinden zouden zijn in de nieuwe partij. De EVP miste vooralsnog de ideologische onderbouwing van GroenLinks, waarbij het haar vooral om de erkenning van het evangelie als een inspiratiebron ging. Voorlopig hield men nog een slag om de arm: het partijcongres zou in het najaar van 1990 moeten beoordelen of de samenwerking wel aan de gestelde eisen voldeed. De gestaag slinkende achterban zag evenwel al in dat er weinig keus was. In het voorjaar van 1990 bleek uit een peiling maar liefst 92% van de ondervraagde leden voorstander van doorgaan met GroenLinks. Slechts een kleine minderheid wenste de partij op te heffen en een even kleine groep verkoos een zelfstandig bestaan buiten GroenLinks.¹⁶

In de loop van 1990 nam de druk op de EVP om zich op te heffen toe, vooral van de kant van de PPR en de PSP. De zetels die zeven EVP-ers onder de banier van GroenLinks bij de gemeenteraadsverkiezingen behaalden deed de behoefte aan zelfstandigheid verder afnemen: in de nieuwe formatie kwamen de EVP-ers kennelijk ook tot hun recht. Voor de keuze gesteld tussen 'afhaken of inspielen' besloot het congres eind 1990 de EVP op te heffen, indien in een referendum driekwart van de leden daarmee zou instemmen. Dat aantal werd ruim gehaald: van de 425 leden die aan de raadpleging deelnamen, stemden bijna vierhonderd (dus meer dan 90%) voor opheffing.¹⁷ Op 9 maart 1991, tien jaar na de oprichting, werd in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam de EVP opgeheven. Inmiddels was het 'Evangelisch Radikaal Forum' opgericht, dat zich binnen GroenLinks zou moeten bezinnen op de politieke betekenis van het evangelie. Later werd besloten de benaming te veranderen in het minder pretentieuze 'Platform voor Evangelie en Politiek, verbonden met Groen Links'.¹⁸

Hekkensluiter in de rij van zich opheffende partijen was de CPN. Haar leiding ging zeer behoedzaam te werk. Eind 1989 kondigde het partijbestuur aan dat de partij in de komende jaren zou moeten beslissen 'welke dingen zij in de Groen Linkse samenwerking wil onderbrengen'. Veel belang werd daarbij gehecht aan 'een analytische werkwijze van marxistische herkomst' en 'de noodzaak van een socialistische maatschappij'.¹⁹ Drieste stappen stelde het bestuur niet voor. De partijleiding verzekerde de leden dat zij op gezette tijden zouden worden geraadpleegd over de voortgaande integratie. Deze voorzichtige aanpak sloot aan bij de terughoudende opstelling van de partijconferentie, die in december 1989 bijeenkwam. Hoewel de afgevaardigden zich konden vinden in de instelling van de Groen Linkse Raad, wilden zij zich - in tegenstelling tot PSP en PPR - niet uit-

spreeken vóór een spoedige opheffing van de eigen partij: de CPN diende voorlopig te blijven voortbestaan. Vice-voorzitter Ernsting toonde zich geïrriteerd over de oproep van Van Ojik om de fusie binnen een jaar in kannen en kruiken te hebben. Hij schatte dat het nog wel tot 1993 kon duren voordat de CPN *überhaupt* toe was aan de vraag of de partij moest worden opgeheven.²⁰

Deze voorspelling van Ernsting pakte evenwel totaal anders uit. Belangrijke oorzaak hiervoor vormden de gebeurtenissen in Oost-Europa. De val van de Berlijnse muur en de successievelijke ineenstorting van de staatssocialistische regimes in de DDR, Tsjechoslowakije en Roemenië aan het einde van 1989 dreeven de CPN vooruit op het pad van samengaan. De partijtop verklaarde dat deze ontwikkelingen voor de CPN geen consequenties hadden, omdat de partij al in 1984 in haar nieuwe beginselprogramma officieel afstand had genomen van het één-partijstelsel.²¹ In de praktijk bleek dat men hiermee moeilijk kon volstaan, hetgeen ook de partijtop beseftte.²² Weliswaar had de CPN zich in de jaren tachtig in een aantal opzichten gedistantieerd van de praktijk van het reëel bestaande socialisme, maar tegelijk had zij vastgehouden aan het idee dat de Oost-Europese samenlevingen op één of andere - rudimentaire - wijze toch socialistisch waren. De partij was dan ook diep getroffen door het politieke en morele failliet van het staatssocialisme.²³ In het algemeen sprak uit de reacties desillusie en ontgoocheling. Brouwer schreef begin 1990: 'Hoezo socialisme? De Oktoberrevolutie van 1917 heeft zojuist een waardige opvolger gevonden in de revolutie van 1989 die de regerende communistische partijen één voor één wegjoeg'.²⁴

Onder deze omstandigheden was het niet vreemd dat de fusiebereidheid binnen de CPN toenam. Nu de term 'communisme' zo in diskrediet was geraakt, waren de vooruitzichten voor een zelfstandig voortbestaan van een zich communistisch noemende partij in Nederland - hoe anders deze ideologisch ook wezen mocht - niet best. 'In Europa lijkt het bestaan van communistische partijen iets typisch te zijn voor de 20e eeuw, maar een ongeschikte vorm van organisatie voor in de 21e eeuw', zo werd met enig leedwezen in de boezem van het partijbestuur opgemerkt.²⁵ Het alternatief lag natuurlijk voor de hand. 'Op de langere termijn zal de CPN opgaan in Groen Links', zo deelde het partijbestuur aan de vooravond van het partijcongres in de zomer van 1990 mee. Zo duidelijk had het dit nog niet eerder gesteld. Uiterlijk in het najaar van 1991 zou hierover moeten worden beslist, maar op 15 juni van dat jaar was het al zo ver. Het buitengewone congres dat op die dag in Amersfoort bijeen kwam, besloot om de CPN eind 1991 te ontbinden. De omslag in het denken over de partij had zich binnen anderhalf jaar voltrokken. Aan het bestaan van de oudste partij in het Nederlandse politieke bestel kwam een einde.

Met de opheffing van de CPN verdween niet het communisme uit de Nederlandse politiek. Enkele dissidente afdelingen en leden van de CPN die niets van GroenLinks moesten hebben, sloten zich in november 1992 met het VCN aan een tot de Nieuwe Communistische Partij van Nederland - NCPN. De nieuwe partij telde bij haar oprichting hooguit 500 leden. De orthodoxe, marxistisch-leninistische NCPN slaagde er niet in om haar geïsoleerde, marginale positie in het

politieke bestel te verlaten. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 haalde ze nog geen 12.000 stemmen (0,1% van het totaal); in 1998 zelfs nog iets minder.

OFFICIËLE OPRICHTING GROENLINKS

Nog voordat de CPN, PPR, PSP en EVP van het toneel waren verdwenen, had GroenLinks zich officieel als partij geconstitueerd. Op 24 november 1990 vond in Den Haag de oprichting plaats. De besluitvorming op dit eerste congres vond plaats volgens het principe *'one man, one vote'*. Elk geregistreerd lid van GroenLinks was stemgerechtigd. Op basis van dit systeem wees het congres de kandidaten voor de Eerste Kamer aan en koos het een partijbestuur. Als eerste voorzitter van de partij rolde de milieu-activiste Marijke Vos uit de bus, in 1989 één van de onafhankelijke, partijloze kandidaten op de lijst voor de Tweede Kamer.

Verder stelde het congres de statuten en huishoudelijke reglementen vast. Met dit laatste kwam meteen een einde aan het beginsel van *'directe democratie'*: besloten werd dat een GroenLinks congres voortaan moest worden samengesteld uit de afgevaardigden van de afdelingen. Het *'ledencongres'*, waarbij in beginsel ieder lid stemrecht had, legde het zo dus af tegen het afgevaardigdencongres, waarbij het stemrecht uitsluitend berustte bij afgevaardigden van de afdelingen.

Aan een beginselprogramma werd nog niet begonnen. Eerder in 1990 was een manifest verschenen dat hiervoor de basis moest vormen. Het stuk, *'Het begin van de toekomst'* geheten, bleek weinig overtuigend; het is wel getypeerd als een *'ongaar samenraapsel van tegenstrijdige denkbeelden: communisme, evangelisch christendom, libertair socialisme, feminisme, ecologisme en pacifisme'*.²⁶ Een gedegen maatschappijvisie ontbrak erin en de ontvouwde staatsopvatting had liberale trekjes. De staat had zich slechts *'voorwaardescheppend'* en *'stimulerend'* met de samenleving te bemoeien; overheidsplanning kwam niet meer in het stuk voor. Het manifest viel niet goed binnen GroenLinks. Besloten werd om het geheel te herschrijven.

In het manifest werd ook uitgesproken dat de *'mens er voor de natuur (is), de natuur is er niet voor de mens'*.²⁷ Met deze stelling stelde de nieuwe partij zich in feite op hetzelfde standpunt als De Groenen. Deze partij liep niet over van enthousiasme bij de definitieve vestiging van GroenLinks. De verhoudingen waren bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 al behoorlijk verstoord geraakt. Niettemin kwam er eind 1991 voorzichtig overleg op gang over mogelijke samenwerking. Binnen De Groenen was de weerstand hiertegen echter behoorlijk groot, waardoor de gesprekken uiteindelijk op niets uitliepen.

WAARDERING VAN DE FUSIE IN RETROSPECTIEF

Dertien jaar na *'1977'* waren CPN, PPR en PSP dan toch eindelijk tot elkaar gekomen. Zoals hierboven beschreven, hadden de actieve leden van de betrokken

partijen ogenschijnlijk betrekkelijk weinig invloed kunnen uitoefenen op de fusie en de wijze waarop deze haar beslag kreeg. Tot op zekere hoogte hebben zij eerder al wél de richting aangewezen met de vorming van de vele lokale en provinciale electorale samenwerkingsverbanden in de jaren tachtig.

Met de enquête die is gehouden op het congres van GroenLinks van 13 en 14 december 1991, is getracht achteraf alsnog de houding van het middenkader tegenover de samenwerking in kaart te brengen en wel vóór het begin van de besprekingen in het voorjaar van 1989.²⁸ De uitkomsten dienen voorzichtig te worden geïnterpreteerd. Op tweeërlei wijze kan immers een positieve vertekening van deze houding plaatsvinden. Zo zal men zich volgens de 'cognitieve dissonantie'-theorie van de psycholoog Festinger niet graag achteraf in negatieve zin uitspreken over een eenmaal gemaakte keuze. Daarnaast is het niet onwaarschijnlijk dat een deel van diegenen die tegen de fusie waren, ofwel in 1991 allang was afgehaakt, ofwel geen congresafgevaardigde wilde worden. De groep tegenstanders zal dus ondervertegenwoordigd zijn in de respons.

SAMENWERKINGSCOMBINATIES

In tabel 1 is weergegeven in welke combinaties de oud-leden van PSP, CPN en PPR wilden samenwerken. Respondenten afkomstig uit EVP en VGL zijn hier buiten beschouwing gebleven; de groep ex-EVP-ers is te klein en de houding van verreweg de meeste leden die - al dan niet via de VGL - na het Groen Links Akkoord (mei 1989) lid werden mag positief worden verondersteld. Nadrukkelijk zij opgemerkt dat 'samenwerken' nog geen fuseren impliceert.

Tabel 1: *Samenwerkingspreferenties oud-leden PPR, PSP en CPN, begin 1989 (in %)*

Voorkeur voor	PPR	PSP	CPN	Totaal
Geen samenwerking	12	12	3	10
PPR-PSP-CPN-EVP	65	39	48	52
PPR-PSP-CPN	11	39	37	27
PPR-PSP-EVP	7	-	-	3
PPR-CPN-EVP	1	-	-	-
PSP-CPN	-	4	12	4
PPR-EVP	2	-	-	1
PPR-PSP	3	5	-	3
	101% (N=112)	99% (N=92)	100% (N=67)	100% (N=271)

Opvallend in tabel 1 zijn de geringe reserves over een brede samenwerking. Meer dan de helft van de ondervraagde oud-leden van CPN, PPR en PSP was aan het begin van 1989 voor een vorm van samenwerking tussen de vier klein-linkse partijen. Niettemin valt bij de PSP en CPN een zekere weerstand te constateren jegens de EVP. Bijna 40% van de respondenten afkomstig uit deze twee partijen wilde de EVP er liever niet bij hebben. Bij de PPR daarentegen was er juist sprake van een voorkeur voor een combinatie waaraan de EVP ook deelnam.

Samenwerken op landelijk niveau kan op vele manieren. Zo kan men bereid zijn gezamenlijke buitenparlementaire activiteiten te paren aan een lijstverbinding en een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma op hoofdpunten voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Een stapje verder is het deelnemen aan de vorming van een nieuwe politieke formatie met een gemeenschappelijke kandidatenlijst, maar met behoud van de eigen partij. Het sluitstuk van de samenwerkingsopties is de volledige fusie met opheffing van de eigen partij.

Tabel 2: *Samenwerkingspreferenties oud-leden PPR, PSP en CPN naar combinaties en opties, begin 1989 (in % van het totaal)*

Voorkeur voor	Geen samenwerking	Buiten-parlementair/lijstverbinding	Geen lijst met behoud eigen partij	Volledige fusie	Totaal
Geen samenwerking	9	-	-	-	9
PPR+PSP+CPN+EVP	-	8	10	34	52
PPR+PSP+CPN	-	6	6	15	27
Anders	-	2	3	7	12
	9	16	19	56	100%

N=266

Wanneer deze wijzen van samenwerken worden gekruist met de in tabel 1 gegeven voorkeuren van de gewenste (combinaties van) partners, dan ontstaat het patroon dat is weergegeven in tabel 2. Hierin zijn de aantallen weergegeven als percentage van de totale respons. Zo blijkt dat 34% van het totaal aantal respondenten aan het begin van 1989 voorstander was van een volledige fusie waaraan alle vier de partijen mee zouden doen. Indien aangenomen wordt dat het meedoen van de EVP aan de fusie geen breekpunt zou zijn geweest voor diegenen die liever zonder de EVP wilden samengaan, dan was bijna de helft (49%) van de uit de PPR, PSP en CPN ondervraagde congresafgevaardigden tesamen vóór een volledige fusie.

Het Groen Links Akkoord voorzag echter zoals gezien nog niet in een fusie. Het ging niet verder dan samenwerking op basis van een gemeenschappelijke

kandidatenlijst en een gezamenlijk program. Bijna twee derden van de respondenten (65%) waren het destijds eens met deze lijn. Verder kan voorzichtig vastgesteld worden dat de weinig voor samenwerking geporteerde stromingen binnen de drie partijen van destijds ofwel zeer gering in aantal waren, of voor een groot deel zijn afgehaakt als (actief) lid in de periode 1989-1991.

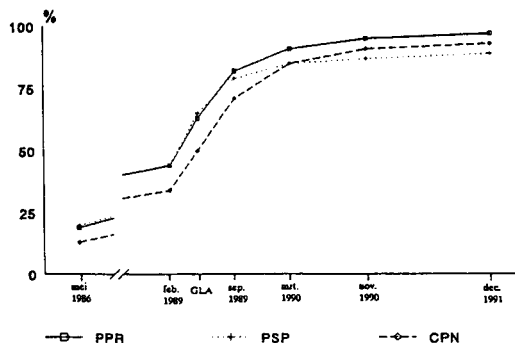
HISTORISCH VERLOOP FUSIE-ADHESIE

Aan de hand van de uitkomsten van de enquête is het mogelijk om de instemming van de ondervraagde congresgangers met de fusie in de tijd te volgen. Hoe snel heeft zich een dergelijke ommezwaai in het kader voltrokken? Volgde men massaal het enthousiasme binnen de partijbesturen na het Groen Links Akkoord of ging men moeizaam en met een zekere vertraging door de bocht? In figuur 1 is de groeiende adhesie weergegeven. De lijnen verbinden de punten die op verschillende meetmomenten de *cumulatieve* percentuele instemming met de fusie (inclusief het opheffen van de eigen partij) weergeven.

Elk punt op deze 'partijlijn' geeft dus aan, hoeveel procent van de uit die partij afkomstige GroenLinkse congresgangers zich op een bepaald tijdstip met de fusie kon verenigen. Op de horizontale as is het tijdsverloop weergegeven en zijn enkele data vermeld die voor het ontstaan van GroenLinks een bijzondere betekenis hebben. Hoewel het gezien de vraagstelling duidelijk is dat de lijnen moeten stijgen, is de preciese vorm die de stijging *tussen* de meetmomenten aanneemt, onbekend.

De oordeelvorming binnen de drie partijen ten aanzien van het fusieproces vertoont een opvallend hoge mate van paralleliteit, zo toont figuur 1. Weliswaar leek er bij de CPN aanvankelijk wat meer aarzeling te bestaan, maar de verschillen zijn niet indrukwekkend - temeer daar reeds na de Tweede-Kamerverkiezingen van september 1989 de 'harde kern' van tegenstanders kleiner is dan bij de PSP. De toename van de instemming verliep bovendien zeer geleidelijk. Reeds na het Groen Links Akkoord bestond er onder de respondenten uit de drie partijen een ruime meerderheid die bereid was de eigen partij op te heffen. Al met al lijkt het er op dat de middenkaders niet 'aan de leiband' van de partijbesturen de fusie werden binnengeleid, maar dat het fusieproces met de instemming van een meerderheid in de partijen is verlopen - afgaande op de antwoorden van de respondenten.

Figuur 1: *Tijdsverloop van de cumulatieve instemming met een volledige fusie door oud-leden van PPR, PSP en CPN*



21 mei 1986	:	Tweede-Kamerverkiezingen
februari-maart 1989	:	uitslag PSP-referendum over samenwerking; open brief 200 bekende Nederlanders; start onderhandelingen tussen PPR, PSP en CPN
19 mei 1989	:	Groen Links Akkoord
6 september 1989	:	Tweede-Kamerverkiezingen
21 maart 1990	:	gemeenteraadsverkiezingen
24 november 1990	:	oprichtingscongres van GroenLinks

MOTIEVEN VOOR FUSIE

Nu de mate waarin men instemde met de fusie in kaart is gebracht, rijst de vraag wat de meest gangbare motieven voor fusie waren. De congresgangers werd gevraagd in hoeverre ze het in 1989 met twaalf voorgelegde argumenten ten gunste van een volledige fusie eens waren geweest:

- 85% gaf als motief op de hoop dat door een fusie meer linkse en groene kiezers aangetrokken zouden worden;
- 84% meende dat door de persoonlijke contacten tussen partijleden door samenwerking in de politiek en in de sociale bewegingen veel wantrouwen was verdwenen;
- 82% meende dat de bestaande politieke samenwerking op lokaal, provinciaal en Europees niveau de scheiding op landelijk niveau ongeloofwaardig maakte.

Slechts twee van de twaalf argumenten kregen geen meerderheid. Zo vond slechts 40% dat zonder een fusie 'mijn partij electoraal niet meer zou overleven' en dacht 43% dat zonder fusie 'mijn partij te weinig kaderleden zou overhouden om goed te kunnen functioneren'. Ten aanzien van de laatste twee argumenten bestonden er overigens wezenlijke verschillen tussen de drie bloedgroepen. De PPR en de PSP koesterden weinig angst alleen niet te zullen overleven (respectievelijk

28% en 30% mee eens), de voormalige CPN-ers des te meer (76%).²⁹ In het geval van de CPN was daarvoor ook meer reden, gezien het feit dat deze partij in 1986 uit de Tweede Kamer was verdwenen. Bovendien beloofden de ontwikkelingen in het Oostblok weinig goeds voor het communisme. Ook voor de mogelijkheid van een tekort aan kaderleden was de CPN - evenals trouwens de PSP - beducht. Samenvattend was de argumentatie bij de voormalige 'communistiche' partijgangers voor de fusie beduidend negatiever gekleurd dan die van de gewezen radikalen.

AARZELAARS

De motieven van degenen die het langst tegen de fusie waren, zijn meer in detail bestudeerd. Deze groep bestond uit zestig congresgangers afkomstig uit PPR, PSP en CPN, die na de totstandkoming van het Groen Links Akkoord een fusie afwezen. Zoals te verwachten viel, waren deze aarzelaars het in mindere mate eens met alle argumenten ten gunste van een volledige fusie.³⁰ Vier argumenten kregen zeer weinig bijval, zoals de twee negatieve motieven, die uitgaan van de kleine overlevingskansen zonder fusie. De aarzelaars waren - in doorsnee - niet bang dat hun partijen apart niet zouden overleven. Nog lager scoorden echter de twee argumenten inzake ideologische verschillen tussen de partijen. Slechts 20% geloofde dat deze verschillen nagenoeg verdwenen waren (tegen 73% van degenen die bij de totstandkoming van het Akkoord voorstander van fusie waren), en 31% meende dat door fusie een ideologische vernieuwing tot stand zou komen (tegen 83% van de 'vroege' voorstanders). Voorzover er sprake was van enige weerstand tegen het fusieproces, lijkt deze vooral ideologisch te zijn gemotiveerd.

MOTIVATIESCORE

Het lijkt aannemelijk dat het *aantal* argumenten waar een persoon het mee eens is, een indicatie vormt van de mate waarin deze gemotiveerd was voor de fusie.³¹ Is de somscore van het aantal argumenten dat men onderschrijft een valide maat, dan zou men normaliter mogen verwachten dat zij die eerder met de fusie instemden, ook met meer argumenten zullen instemmen. Dit is inderdaad (gemiddeld) het geval. In tabel 3 is het gemiddeld aantal onderschreven argumenten berekend voor acht groepen respondenten die zich op verschillende tijdstippen tot de fusie 'bekeerden'.³²

Tabel 3: *Gemiddeld aantal onderschreven argumenten voor groepen respondenten op verschillende momenten in het fusieproces*

Periode waarin men instemde met de fusie	Aantal respondenten	Gemiddeld aantal argumenten pro-fusie
Vóór 1986	44	8,6
1986 - februari 1989	56	8,0
maart 1989 - 19 mei 1989	48	7,2
19 mei 1989 - 6 september 1989	39	6,6
6 september 1989 - 21 maart 1990	24	6,5
21 maart 1990 - 24 november 1990	10	6,1
Nà 24 november 1990	5	5,8
Nog steeds niet blij met fusie (december 1991)	13	3,8

N=239

De relatie tussen de genoemde somscore (in het vervolg 'motivatie-score'; MS) en de 'vertraging' waarmee men met de fusie instemde, is ook weer te geven in een correlatie-coëfficiënt, indien men de in tabel 3 genoemde groepen ordent van 1 tot 8. Deze correlatie is $-0,46$.³³ De correlatie tussen de MS en de vorm waarin men wilde samenwerken (lopend van geen enkele vorm tot volledige fusie) blijkt zelfs nog hoger te zijn: $0,50$.³⁴ De motivatie-score lijkt dus een redelijke indicatie te geven van de fusie-motivatie. Per partij is de MS niet gelijk. Voor de oud-PPR-leden lag de gemiddelde MS op 7. De MS van de PSP lag lager: 6,8. Tegen de verwachting in scoorde de CPN het hoogst: 8,0.³⁵ Nadere beschouwing van de verschillen tussen de CPN en de andere partijen wat betreft de fusie-argumentatie leert dat die in hoofdzaak gelegen zijn in de eerder geconstateerde angst niet te overleven. Verder scoorde de CPN beduidend hoger op electorale argumenten en de opvatting dat de scheiding langzamerhand ongeloofwaardig was geworden.

SLOT

Het lijkt erop dat de electorale samenwerking die de partijtoppen in het voorjaar van 1989 uit de hoge hoed toverden, kon rekenen op veel bijval bij de actieve achterban. Voordat de onderhandelingen begonnen, was driekwart van de oud-leden voor samenwerking van het trio, al dan niet met de EVP erbij. Iets minder dan de helft opteerde toen al voor fusie (waarbij het meedoen van de EVP voor een deel wat moeilijk lag). Ten overvloede zij hier de eerdere opmerkingen over een mogelijke positieve vertekening van de steekproef in herinnering gebracht.

Na de totstandkoming van het Groen Links Akkoord zag men zowel aan de top van de partij, als ook in de lagere echelons de onvermijdelijkheid van de fusie in. In alle voorzichtigheid mag dan ook geconcludeerd worden dat de totstandkoming van GroenLinks niet alleen als electoraal samenwerkingsverband maar ook als nieuwe politieke partij geen 'overval' op de achterban was, maar meer de uitdrukking vormde van een wens die op veel aanhang in de partijen kon rekenen.

NOTEN

1. Zie verslag 'Besprekingen PPR, CPN en PSP', 19 april 1989', in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
2. J. van Keulen, 'De trein van Groen Links rolt voort', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 12 (nov.), 9.
3. *Trouw*, 18 december 1989.
4. Zie L. Platvoet, 'Duizend bloemen bloeien: Groen Links werkt samen verder', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 10 (sep.), 14.
5. Zie het verslag van het eerste congres van de Vereniging Groen Links op 28 oktober 1989: M. van Hintum, "We moeten vooral een katalysator zijn", in: *de Vergezicht* (voorheen de *Straatsburg Times*), 3 (1989), november, 2.
6. Zie 'Kanttekeningen bij het ontwerp-reglement van de Groen-Linkse Raad, voor het DB van 21 september 1989', in: IISG, CPN-archief, nr. 348.
7. Zie het verslag van de 'diskussiebijeenkomst PPR en Groen Links', 19 juni 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
8. Verslag vergadering partijbestuur PPR, 11 oktober 1989, in: DNPP, collectie-Van der Hoek.
9. M. van Hintum, 'Rechts Forum in oprichting', in: *Radikaal Magazine* (speciale uitgave van *Radikale Notities* en *Radikalenkrant*), december 1990, 2-3.
10. 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 46.
11. 'Intentieverklaring Groen Links', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 13 (dec.), 2.
12. *De Volkskrant*, 27 november 1989.
13. Brief aan het partijbestuur van het partijraadsbestuur van de PSP, 21 mei 1990; in: IISG, PSP-archief, nr. 868B.
14. 'Het middel verandert, de inspiratie blijft. Verantwoording partijbestuur opheffingsbesluit', in: *Bevrijding*, 34 (1991), 1 (jan.), 26-27.
15. *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 september 1992.
16. *Evangelie en Politiek*, 1 (1990) nr. 1, 6.
17. *Evangelie en Politiek*, 2 (1991) nr. 1, 1.
18. Zie Nieboer en Lucardie, "Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 163-164; en Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 43-49.

19. 'Wat willen wij met Groen Links?' Discussiestuk van het partijbestuur; in: *CPN-Ledenkrant*, november 1989, nr. 6, 3.
20. *Trouw*, 18 december 1989.
21. 'Ontwikkelingen in Europa'; verklaring dagelijks bestuur CPN, 14 december 1989; in: *CPN-Ledenkrant*, februari 1990, nr. 1, 3.
22. 'Bekeken wordt op welke wijze we èn overeind kunnen houden waar we als CPN altijd voor gestaan hebben èn scherp kunnen afwijzen wat nu in Oost-Europa boven tafel komt. Gebleken is dat er veel behoefte in de partij is aan standpunten van de partijleiding hieromtrent.' Zie 'Besluiten dagelijks bestuur 18 januari 1990', in: IISG, CPN-archief, nr. 306.
23. Zie hiervoor Voerman, 'Perestrojka avant-la-lettre'; en 'Discussienota over de wijze van voortbestaan van de CPN', in: *CPN-Ledenkrant*, maart 1991 (congreseditie), 3-6.
24. I. Brouwer, 'Het socialisme als poldermodel?', in: *Politiek en Cultuur*, 50 (1990), 1 (feb.), 19.
25. 'Weergave van bespreking Groen Links Manifest in partijbestuur van de CPN op 17 mei 1990', in: IISG, CPN-archief, nr. 306.
26. Lucardie, 'Erwtensop zonder worst', 314.
27. *Het begin van de toekomst. Over uitgangspunten en idealen van Groenlinkse politiek*, Amsterdam, 1990, 8.
28. De uitkomsten hiervan werden reeds eerder gepubliceerd; zie J. van der Knoop e.a., 'De ideologische vormgevers van Groen Links'. De hiernavolgende analyse is van de hand van J. van der Knoop.
29. Het verschil blijkt significant op 0,0001 (Chi-Square test op basis van een kruistabel). Zie ook Voerman, "Away with all your Superstitions!": The End of Communism in the Netherlands'.
30. Toch onderschreef een meerderheid van de aarzelaars nog acht van de twaalf argumenten.
31. Eén argument is in de somscore achterwege gelaten. Deze luidde: 'Toen er eenmaal een Groen Linkse fractie opereerde, was er gewoon geen andere keus meer dan te fuseren'. Dit argument kon pas ontstaan na het Groen Links Akkoord. Daarnaast kan het zelfs als een negatieve houding tegenover de fusie worden opgevat.
32. De verschillen tussen de groepen blijken significant verschillend in een variantie-analyse (F-toets; Sig=0,0000).
33. N=239; P<0,001.
34. N=236; P<0,001.
35. De verschillen blijken significant in een variantie-analyse. F-toets; Sig=0,0077.

Hoofdstuk 5

PORTRET VAN EEN PARTIJ (I): SOCIALE ACHTERGRONDEN EN POLITIEKE OPVATTINGEN

GroenLinks wijkt nogal af van haar Europese zusterpartijen door haar bijzondere ontstaansgeschiedenis, zoals beschreven in de vorige hoofdstukken. De partij kwam niet voort uit de milieubeweging, maar uit een viertal van huis uit zeer verschillende politieke partijen. Naar verwachting zou de nieuwe formatie dan een nogal heterogene partij moeten zijn, wat betreft de achtergronden en opvattingen van haar leden. In dit hoofdstuk worden de uitkomsten gepresenteerd van het onderzoek dat daarnaar is verricht. Daarbij ging de belangstelling vooral uit naar de actieve kaderleden die deelnamen aan het hoogste besluitvormende orgaan van de partij, het congres.

Het onderzoek vond in vier fasen plaats. Eerst werd een enquête gehouden op het oprichtingscongres in 1990, dat open stond voor alle leden. Van de 760 uitgedeelde vragenlijsten werden er 482 teruggestuurd: een respons van 63%.¹ In de tweede fase werden de deelnemers geënquêteerd aan de opheffingscongressen van CPN, PPR en PSP en de laatste bijeenkomst van de EVP, alle gehouden in de eerste helft van 1991. De respons varieerde hier tussen 55% bij de EVP en 61% bij de PSP. In hetzelfde jaar werden - als derde fase - nog iets uitgebreidere vragenlijsten uitgedeeld onder de afgevaardigden op het GroenLinks congres van 13 en 14 december in Amsterdam, waarvan 68% ingevuld terugkwam.² Ten slotte vond in juni 1992 een schriftelijke enquête plaats onder een willekeurige steekproef van 1.300 partijleden, waarvan 633 (49%) de vragenlijst retourneerden.³ De vrij hoge respons was ongetwijfeld mede te danken aan de steun van het partijbestuur. Voor zover na te gaan - op grond van regionale afkomst en partijherkomst - lijken de gegevens redelijk representatief.

Met de uitkomsten van dit onderzoek zal in de komende twee hoofdstukken een portret geschetst worden van het GroenLinkse lid - de activisten op de congressen en de gewone leden in de afdelingen. In dit hoofdstuk gaan we na, wat voor mensen het zijn en wat voor politieke idealen ze koesteren. In het volgende hoofdstuk beschrijven we hoe ze die idealen hopen te realiseren en wat ze van hun partij vinden. De leidraad vormt de vraag naar de homogeniteit van GroenLinks; anders gezegd: voor zover er verschillen zijn, worden die bepaald door de oorsprong van de partij, de verschillende bloedgroepen, of door andere, nieuwe ontwikkelingen? Daarnaast gaan we echter ook na of de in hoofdstuk 1 geschetste verwachtingen en verklaringen voor groene partijen in GroenLinks bevestigd worden. Zijn GroenLinkse leden inderdaad milieubewust? Koesteren ze

vooral postmaterialistische waarden? Zijn het voornamelijk gefrustreerde, werkloze of onderbetaalde academici van de 'verloren generatie' of ideologisch gedeprimeerde 'baby-boomers', dan wel 'logocraten' in de sociaal-culturele sector? De meeste theorieën hebben betrekking op kiezers van groene partijen, maar zouden *a fortiori* van toepassing moeten zijn op gewone leden en kaderleden. Juist groene partijen volgen een 'logic of constituency representation', zoals Kitschelt het noemt: ze trachten de opvattingen en belangen van hun achterban te weerspiegelen, ook als dat ten koste zou gaan van electorale winst.⁴ Poguntke stelde vast dat de kiezers en kaderleden van de Duitse Groenen inderdaad erg op elkaar lijken.⁵ We zullen nagaan of dat ook voor GroenLinks geldt.

CONGRESGANGERS EN GEWONE LEDEN

feministische mannen?

Politiek is nog steeds grotendeels een mannenzaak in Nederland. GroenLinks en haar voorgangers hebben echter meer dan andere partijen de deelname van vrouwen bevorderd. De laatste fractievoorzitters van de vier moederpartijen en de eerste van GroenLinks in de Tweede Kamer waren vrouwen, zoals hiervoor reeds vermeld: Ina Brouwer (CPN), Cathy Ubels (EVP), Andrée van Es (PSP) en Ria Beckers (PPR en GL). De partijen beschouwden het feminisme als een inspiratiebron en de vrouwen beweging als een belangrijke bondgenoot.⁶ Op grond hiervan mag men verwachten dat veel vrouwen zich bij GroenLinks zouden aansluiten. Vergeleken met andere partijen is dat ook wel zo, maar van gelijkheid in aantallen mannen en vrouwen is ook bij GroenLinks nog lang geen sprake. In 1992 behoorde een derde van de ondervraagde leden tot het vrouwelijke geslacht. Alleen de PvdA telde iets meer vrouwelijke leden, namelijk 38%, volgens een onderzoek uit 1986.⁷

Wanneer vrouwen eenmaal lid waren geworden, kwamen ze ook naar congressen, in bijna dezelfde verhouding als mannen (zie tabel 1). Tussen de 'bloedgroepen' (leden afkomstig uit CPN, PPR, PSP respectievelijk EVP) bestonden geen significante verschillen op dit punt - dat wil zeggen: de verschillen die we vonden waren zo klein, dat we ze als toevallig beschouwen - met uitzondering van de EVP waar vrouwen ondervertegenwoordigd bleken.

Genoten vrouwen inderdaad gelijke kansen binnen GroenLinks? Over het algemeen wel, indien men de percentages mannen en vrouwen in verschillende partijfuncties en vertegenwoordigende functies vergelijkt (zie tabel 2). In afdelingsbesturen bleken naar verhouding mannen vaker dan vrouwen een functie te vervullen, in gemeenteraden, Provinciale Staten en het landelijke partijbestuur waren vrouwen echter vaker te vinden dan mannen. De verschillen zijn weliswaar significant, maar meestal niet groot. Al met al lijkt er dus binnen de partij weinig discriminatie tussen de seksen plaats te vinden - positieve evenmin als negatieve. Positieve discriminatie in de vorm van quoterings van minstens de helft van alle

functies voor vrouwen werd overigens al door het oprichtingscongres in 1990 afgewezen, tot teleurstelling van het Vrouwenoverleg van GroenLinks.

Tabel 1: *Het aandeel van vrouwen onder congresgangers van GroenLinks (1990 en 1991), CPN, EVP, PSP en PPR (1991) en onder GroenLinks leden (1992), in percentages*

Partij	GL congres 1990	opheffings- congressen	GL congres 1991	GL leden (1992)
CPN	33	30	35	30
PSP	31	20	30	38
PPR	37	32	27	33
EVP	15	19	0	13
Nieuwe leden	33	-	45	38
Totaal	33	-	31	34

N.B.

Op het GL-congres van 1991 waren slechts 5 afgevaardigden uit de EVP onder de respondenten

Tabel 2: *Percentage mannen en vrouwen die een functie in de partij of volksvertegenwoordiging vervullen (van de congresgangers in 1990 en 1991)*

Functie	Congres 1991: mannen	Congres 1991: vrouwen	Congres 1991: mannen	Congres 1991: vrouwen
Afdelingsbestuur	31	19	43	37
Gemeenteraad	15	18	23	28
Lokale werkgroep	22	29	47	39
Provinciaal bestuur	5	2	5	4
Provinciale Staten	2	2	1	4
GroenLinkse Raad	-	-	15	8
Landelijke werkgroep	-	-	14	13
Partijbestuur	7	12	1	3
Tweede Kamer of Europees Parlement	1	1	3	1

In de periode van de enquête was de vrouwenbeweging, evenals de meeste andere sociale bewegingen, over haar hoogtepunt heen. Toch meldde een groot deel van de vrouwelijke respondenten - 38% in 1990 en zelfs 43% in 1991 - in deze beweging op de een of andere manier actief te zijn.

vergrijzende 'geboortegolvers'?

Groene partijen worden, zoals in hoofdstuk 1 geschetst, vaak geassocieerd met een bepaalde generatie, de geboortegolf van de jaren 1945-1955. De Nederlandse socioloog Becker rekent hier ook de in de oorlog geboren bij en noemt de hele categorie de protest-generatie.⁸ Deze generatie groeide op in de toenemende welvaart van de jaren vijftig en nam die al gauw als vanzelfsprekend aan. In de jaren zestig liep zij storm tegen orde en gezag, en in het bijzonder tegen het heersende materialisme van de ouderen, die nog niet gewend waren aan de welvaart. In de jaren tachtig worden de wilde haren langzamerhand grijs en nemen de vaak sektarische trekken van de activisten af, maar zijn de postmaterialistische idealen nog niet verdwenen. Juist deze generatie zou daarom het voortouw hebben genomen in een partij als GroenLinks. De voor de oorlog geboren ouderen zouden meer moeite hebben om hun oude partijen los te laten, terwijl jongeren minder radicaal en vaak ook minder politiek betrokken lijken te zijn.

Op gespannen voet met deze generatietheorie staat echter de relatieve deprivatie-theorie van Alber en Bürklin. Deze politicologen zoeken de voortrekkers van groene partijen bij werkloze of onderbetaalde academici van de 'verloren generatie', geboren tussen 1955 en 1970, die daarom te laat op de arbeidsmarkt verschenen om te profiteren van de welvaartsgolf.⁹ Die welvaartsgroei nam immers sterk af in de jaren zeventig. De toen afgestudeerde academici vergeleken hun positie natuurlijk met die van de voorafgaande generatie en raakten zodoende ontevreden en verongelijkt. Ze konden hun onvrede moeilijk kwijt in de door de vorige generatie beheerste sociaal-democratische of conservatieve partijen en zochten dus naar een nieuw kanaal: de groene partij.

Beide theorieën wijzen een bepaalde generatie aan als kern van de groene partij. De partij zal samen met deze kerngeneratie vergrijzen en moeite hebben nieuwe, jonge leden te rekruteren. Een derde, veel oudere theorie - haast meer een cliché - voorspelt dat leden van radicale partijen vooral tot de jongste, ongebonden leeftijdscategorie zullen behoren, onafhankelijk van andere omstandigheden. Wanneer de radicalen ouder worden, een gezin vormen en een vaste baan krijgen, verliezen ze hun idealen en aanvaarden de gevestigde orde. Een groene of andere radicale partij zal dus nooit vergrijzen.¹⁰

Geen theorie kan met onze data zonder meer weerlegd worden, maar de eerste krijgt iets meer steun dan de tweede en derde (zie tabel 3). De jongste generatie blijkt bij GroenLinks weliswaar beter vertegenwoordigd dan bij de meeste andere partijen, maar ondervertegenwoordigd ten opzichte van alle Nederlandse kiezers. Dertigers en vooral veertigers waren wel oververtegenwoordigd bij GroenLinks

- in mindere mate ook bij D66 - en maakten samen een ruime meerderheid van leden en congresafgevaardigden uit. Beperken we ons tot de protest-generatie van Becker (tussen 1940 en 1955 geboren, dus in 1992 tussen 37 en 52 jaar oud), dan kunnen we daartoe 43% van de ondervraagde leden en 46% van de onderzochte congresafgevaardigden rekenen.

Tabel 3: *De leeftijd van GroenLinks leden (1992) en congresafgevaardigden (1991) vergeleken met die van leden van CDA, D66, PvdA en VVD (1986) en Nederlandse kiezers (1986)*

Leeftijd	GL afg.	GL leden	PvdA leden	D66 leden	CDA leden	VVD leden	Ned. kiezers
30 of jonger	16	10	6	16	3	9	25
31 - 40	37	34	34	32	11	15	26
41 - 50	31	30	15	27	18	22	15
ouder dan 50	16	25	45	26	67	54	34
Totaal	100%	99%	100%	101%	99%	100%	100%

Door afronding bedragen de totalen niet altijd 100%

Bron:

M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 118.

Tussen de bloedgroepen bestonden significante leeftijdsverschillen. Paradoxaal genoeg bleken de oudste partijen, de CPN en de PSP de jongste leden te leveren. Alleen de groep nieuwe leden was gemiddeld nog jonger dan de uit de PSP afkomstige groep. De protest-generatie bleek vooral in PSP en CPN nogal overheersend in aantal - ze had daar dan ook in de jaren zeventig en tachtig voor verjonging en vernieuwing gezorgd. De EVP had niet de tijd gekregen voor een dergelijke vernieuwing en werd nog ten dele geleid door de oprichters. Voor de PPR geldt deze verklaring echter nauwelijks; de oprichters speelden anno 1990 nog slechts een zeer bescheiden rol. Niettemin waren ze blijkbaar in grotere getale lid geworden van GroenLinks dan hun communistische of pacifistisch-socialistische leeftijdsgenoten, die zich wellicht (nog) minder thuis voelden in de nieuwe partij.

een academisch proletariaat?

De al genoemde theorie van Alber en Bürklin voorspelt niet alleen de leeftijdssamenstelling maar ook de sociaal-economische achtergrond van groene activisten en partijleden. Die zouden vooral academici zijn zonder betaald werk of althans zonder de baan waar zij na hun studie op gehoopt hadden. Nu leidt relatieve

deprivatie - een lager inkomensniveau en vaak ook een lagere status dan verwacht - volgens vele waarnemers vaker tot onvrede en politiek protest dan absolute armoede.¹¹ De onderbetaalde maar niet echt arme academici beschikken bovendien over de verbale en organisatorische vaardigheden die vereist zijn voor politiek protest; en over tijd, voor zover ze geen volledige baan hebben. Zij zouden dus onder het actieve kader van de groene protestpartijen sterk oververtegenwoordigd moeten zijn. Waarom hun protest een groene kleur krijgt, maken Alber en Bürklin niet erg duidelijk. Gesuggereerd wordt dat de overheid volgens de groene partijen meer banen moeten scheppen, vooral ter bescherming van het milieu - banen die dan toe zouden kunnen vallen aan hun werkloze kaderleden.

Een andere verwachting valt af te leiden uit de theorieën van Cotgrove en Duff, Eckersley, Goul Andersen en Lucardie.¹² Zij zoeken de groene partijgangers vooral in de sociaal-culturele sector, waar men zich bezig houdt met kennis- en informatieoverdracht, menselijke verhoudingen, kunst, wetenschap en godsdienst; kortom, immateriële zaken die weinig te maken hebben met productie of distributie van materiële en milieuvervuilende dingen. De sociaal-culturele werkers kunnen daarom gemakkelijker de belangen van de natuur verdedigen tegenover industrie, transport en landbouw: voor hen is natuur om in te recreëren en niet een grondstof voor verwerking. Naast de kwaliteit van het milieu liggen ook andere postmaterialistische waarden als democratisering en zelfontplooiing de sociaal-culturele werkers na aan het hart. Lucardie doopt de sociaal-culturele werkers 'logocraten', omdat zij in hun beroepspraktijk vooral verbale en analytische vaardigheden (Grieks *logos*) gebruiken om invloed uit te oefenen op cliënten, studenten of besluitvormers die zij van advies dienen. Zij hebben dus een zeker belang bij democratisering van organisaties, omdat dan overtuiging van anderen meer invloed biedt dan formele gezagsposities of technische vaardigheden - waar bureaucraten respectievelijk technocraten invloed mee uitoefenen.¹³ Aangezien GroenLinks evenals haar voorgangers de samenleving radicaal wil democratiseren, zouden daar ook logocraten een overheersende rol kunnen spelen.

Onze data kunnen beide theorieën maar gedeeltelijk weerleggen. De leden van GroenLinks bleken inderdaad over het algemeen hoog opgeleid, niet alleen vergeleken met de doorsnee kiezer maar ook met leden van andere partijen (zie tabel 4). De congresafgevaardigden van 1991 hadden nog iets vaker dan de gewone leden een universitaire of hogere beroepsopleiding genoten, maar dat gold ook voor andere partijen. Ruim een kwart had een opleiding in de sociaal-culturele sfeer gevolgd (sociale wetenschappen of sociaal-cultureel werk). Daarnaast had 9% een lerarenopleiding gevolgd of onderwijskunde gestudeerd. Ze waren zelden werkloos (7%), maar wel vaak werkzaam in deeltijd (35%); slechts een minderheid (39%) had een volledige baan. Toch lag het inkomen over het algemeen niet erg laag: weliswaar ontving 16% niet veel meer dan bijstandsniveau, de helft verdiende per maand 3000 gulden of meer. Ter vergelijking: 42% van de Nederlandse kiezers had in 1989 een inkomen van 3000 gulden of meer voor zijn of haar huishouden - wat uiteraard gemiddeld meer zal zijn dan een

individueel inkomen. Het lijkt dus niet onwaarschijnlijk dat de keuze voor deeltijd werk vrijwillig gemaakt is, al valt dat met deze data niet te bewijzen (zie hierover ook hoofdstuk 4).

Tabel 4: *Opleidingsniveau van GroenLinks afgevaardigden (1991) en leden (1992) vergeleken met leden van CDA, D66, PvdA, VVD en Nederlandse kiezers (1986)*

Opleidingsniveau	GL afg.	GL leden	PvdA leden	D66 leden	CDA leden	VVD leden	Ned. kiezers
Lager of middelbaar	14	22	59	27	68	49	81
Hoger (HBO of Universiteit)	86	78	41	73	32	51	19
Totaal (%)	100	100	100	100	100	100	100

Bron:

M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 122.

De theorie van Alber en Bürklin wordt hiermee weliswaar niet volledig weerlegd, maar bepaald niet plausibel gemaakt. De verwachtingen van Cotgrove en Duff, Eckersley, Goul Andersen en Lucardie lijken eerder bevestigd te worden. Ook al is het niet zo dat de sociaal-cultureel opgeleiden GroenLinks overheersten in numerieke zin, ze waren wel duidelijk oververtegenwoordigd. In functionele zin overigens niet: sociale wetenschappers bleken niet oververtegenwoordigd onder partijbestuurders, partijraadsleden, kamerleden of andere landelijke functionarissen op het congres van 1991, maar eerder ondervertegenwoordigd - ten opzichte van hun aandeel onder gewone leden. Alleen onder gemeenteraadsleden vonden we meer sociale wetenschappers dan gemiddeld (35% in plaats van 27%).

De opleiding zegt veel, maar niet alles over het beroep. De beroepen die de respondenten opgaven werden geclassificeerd volgens het schema van Lucardie, in (1) leidinggevende beroepen; (2) bemiddelende beroepen, waarbij werknemers veel autonomie genieten; (3) uitvoerende beroepen, zonder veel autonomie.¹⁴ De middenklasse (2) viel weer uiteen in drie categorieën: (a) bureaucraten, die regels (al dan niet formeel-juridisch) handhaven, interpreteren en administreren; (b) technocraten, die technische kennis toepassen en ontwikkelen; (c) logocraten, die zich met menselijke relaties en problemen bezig houden. Niet alle beroepen konden in dit schema ondergebracht worden - soms was de informatie van de respondent te summier, bijvoorbeeld 'ambtenaar'. Van de GroenLinks-afgevaardigden op het congres in 1991 die wel een classificeerbaar beroep opgaven, bleek het grootste deel een bemiddelend beroep uit te oefenen en iets minder dan de helft hetzij een

leidinggevend hetzij een uitvoerend beroep te hebben (zie tabel 5). Indien we hierbij de respondenten betrekken die in 1991 geen, maar daarvoor ooit wel, een beroep uitoefenden, wijzigt dit beeld zich nauwelijks. Binnen de 'middenklasse' waren zoals verwacht de logocraten het talrijkst en kwamen bureaucraten nauwelijks voor. Bij congresafgevaardigden van de PvdA in 1978 bleek dat ook het geval, terwijl bij congresgangers van CDA, D66 en VVD in 1978 of 1979 technocraten even talrijk waren.¹⁵

Tabel 5: *Beroepsklasse congresgangers GroenLinks (1991), CPN, PSP, PPR en EVP (alle ook 1991)*

Beroepsklasse	CPN	PSP	PPR	EVP	GL
Leidinggevend	17	22	21	9	19
Bureaucraten	0	2	4	2	1
Technocraten	5	15	10	12	13
Logocraten	31	29	34	28	25
Uitvoerend	17	12	14	11	12
Geen beroep	30	20	17	39	28
Totaal (%)	100	100	100	101	98

Totaal niet altijd 100% ten gevolge van afronding

Merkwaardig genoeg was het aandeel van de logocraten groter onder de congresgangers van de in 1991 opgeheven partijen (zie ook tabel 5). Vooral bij CPN en PPR vormden ze een grote groep. Daarnaast kende de CPN relatief de meeste congresgangers met een uitvoerend beroep - ongetwijfeld een erfenis uit haar meer proletarische geschiedenis (zie ook hoofdstuk 2). De PSP telde relatief de meeste technocraten onder haar kaderleden - wellicht nog een erfenis van haar utopisch-socialistische verleden? Juist abstracte denkers als ingenieurs en wis- of natuurkundigen voelen zich wellicht aangetrokken tot het utopisch socialisme, dat een abstracte blauwdruk voor de samenleving ontwerpt. Ook het pacifisme van de PSP trok een - bescheiden maar belangrijk - aantal natuurkundigen en andere beta's, die zich dank zij hun wetenschappelijke kennis beter de gevaren van atoombomben en ander modern wapentuig voor konden stellen dan doorsnee burgers. Overigens blijven dit verklaringen achteraf met een nogal speculatief karakter. Het hoge aantal EVP-ers zonder beroep valt eenvoudiger te verklaren: een groot deel had de pensioengerechtigde leeftijd al bereikt.

Sociaal-economisch gezien verschilt GroenLinks weinig van groene partijen elders in West-Europa, voor zover die hun leden of congresgangers hebben laten onderzoeken. Hoog-opgeleide mannen en (in mindere mate) vrouwen met een redelijk betaalde baan in de sfeer van onderwijs, sociaal-cultureel werk of andere

(semi-)overheid bleken sterk oververtegenwoordigd bij het Vlaamse Agalev en Waalse *Ecolo*,¹⁶ de Duitse *Grünen*,¹⁷ de Franse *Les Verts*,¹⁸ en de Britse *Green Party*.¹⁹ Van de Deense Socialistisk Folkeparti (SF) kan overigens vrijwel hetzelfde gezegd worden.²⁰

randstedelingen in het groen?

De leden van GroenLinks wonen voornamelijk in steden: 40% in grote steden (meer dan 100.000 inwoners) en 27% in kleinere steden (50-100.000). De randstad is oververtegenwoordigd, zoals verwacht. Dat geldt nog iets meer voor congresgangers: 47% van de in 1991 ondervraagden woonde in grote steden en 59% in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht, beduidend meer dan doorsnee Nederlanders (44% van de Nederlandse kiezers woonde in 1989 in deze drie provincies). Op het 'open' congres in 1990 waren de randstedelingen nog iets talrijker (62% uit de drie verstedelijkte provincies), wat dan ook werd aangevoerd als argument voor terugkeer naar een afgevaardigdencongres. Zeeuwen ontbraken vrijwel op de congressen. Het Noorden was met 11% redelijk vertegenwoordigd, evenals Gelderland, Flevoland en Overijssel (21%), maar Brabant, Limburg en Zeeland kwamen er wat bekaaid af met 11%. Van de Nederlandse kiezers woonde immers (in 1989) ook 11% in Groningen, Friesland en Drenthe, 20% in het midden en maar liefst 25% in de drie zuidelijke provincies.²¹

Het ligt voor de hand de zwakte van GroenLinks in het Zuiden in verband te brengen met haar onkerkelijke karakter. De PPR kwam weliswaar voort uit de katholieke familie en had aanvankelijk wel aanhang in Brabant en Limburg, maar verloor die grotendeels toen zij in rap tempo verwereldlijkte. De radicale bloedgroep bleek echter nog steeds de minst 'randstedelijke'. CPN en PSP waren van huis uit randstadspartijen zonder veel kerkelijke aanhang - ook al speelden protestantse pacifisten een belangrijke rol bij de oprichting van de PSP.²² De EVP was overwegend protestants, maar toch ook sterk geconcentreerd in de randstad, waar het radicale christendom meer aanhang vond dan in de vanouds behoudende kerkgemeenten op het platteland.

gelovigen zonder kerk en EVP-ers

Tot nog toe bleek GroenLinks een tamelijk homogene partij, wanneer men de sociale achtergronden van de leden beziet. Tussen de bloedgroepen waren zelden significante verschillen waar te nemen. Dit beeld verandert wanneer we de religieuze of kerkelijke achtergronden vergelijken. Een ruime meerderheid van de leden en congresafgevaardigden van GroenLinks was onkerkelijk, iets meer dan de gemiddelde Nederlandse kiezer (daarvan was in 1989 43% en in 1994 51% onkerkelijk), maar niet meer dan bij D66 of PvdA in de jaren tachtig. De bloedgroepen verraadden echter hun historische afkomst niet. De door radicale katholieken opgerichte PPR had al spoedig radicale protestanten en pas later onkerkelijken aangetrokken; ook de deelnemers aan haar opheffingscongres waren voor een

belangrijk deel katholiek (20%) of protestant (29% nederlands-hervormd of gereformeerd), terwijl onkerkelijken nog steeds een minderheid vormden (zij het een grote: 42%). De ontkerkelijking was bij de veel jongere EVP nog veel minder ver gevorderd: slechts 2% van de deelnemers aan haar laatste bijeenkomst was geen kerklid, 79% behoorde tot de nederlands-hervormde of gereformeerde kerk. Bij de van huis uit onkerkelijke CPN was maar 5% lid van enige kerk. De PSP, opgericht door pacifistische protestanten en onkerkelijke socialisten, telde nog slechts 16% kerkelijke deelnemers op haar opheffingscongres, waarvan 6% katholiek was. De verschillen tussen de bloedgroepen bleken bij de leden iets minder geprononceerd dan bij de deelnemers aan opheffings- en oprichtingscongressen, maar gingen steeds in dezelfde richting.

De EVP-ers weken niet alleen op godsdienstig gebied af van de andere bloedgroepen. Ze waren gemiddeld ouder en behoorden vaker tot de 'stille generatie' (geboren tussen 1930 en 1940) dan tot de protest-generatie (1940-1955). Mede daardoor hadden de EVP-ers minder vaak een universitaire opleiding genoten dan andere bloedgroepen (30% respectievelijk 40%). Onder de 'evangelische' academici bevonden zich minder sociale wetenschappers. Ondervertegenwoordigd bij de 'evangelische' GroenLinkse leden waren ook ambtenaren (6%, bij andere bloedgroepen 30% of meer), terwijl werknemers in de particuliere sector en vrije beroepen waren oververtegenwoordigd. Over het algemeen waren ze minder dan anderen actief in vakbonden en sociale bewegingen, afgezien van vredes- en milieubeweging. Wel waren ze vaker betrokken bij de kerk of andere godsdienstige organisaties - maar liefst 50%, bij de PPR-groep 20% en bij congresgangers uit CPN en PSP slechts 2%. Een meerderheid van de evangelische GroenLinkse leden was al bij de oprichting lid geworden van de EVP (54%) en een groot deel was daarvoor lid van een andere christelijke partij geweest, met name de ARP. Vrouwen waren bij de EVP nog sterker ondervertegenwoordigd dan bij de rest van GroenLinks: wellicht ook een erfenis uit het confessionele verleden, en/of een gevolg van de generatieverschillen.

Samenvattend kan men dus de typische EVP-er in GroenLinks beschrijven als een man van middelbare leeftijd, werkzaam in een bedrijf, gereformeerd en regelmatig kerkganger, waarschijnlijk bovendien betrokken bij ideële organisaties met een christelijke achtergrond. In de jaren zestig was hij niet actief op straat of in de universiteit actie aan het voeren, maar leefde wel mee met vernieuwing in zijn kerk en in de theologie. In de jaren zeventig zag hij met lede ogen de ARP haar 'evangelische radicaliteit' verliezen en opgaan in het CDA. In dat CDA kon hij zich niet thuisvoelen.

Of de doorsnee EVP-er zich wel thuis voelt in een door jongere, onkerkelijke academici gedomineerd GroenLinks is zeer de vraag - op de congressen van 1990 en 1991 vond hij nauwelijks nog mensen uit eigen kring (twintig respectievelijk vijf personen, volgens onze gegevens). Voor zover de EVP-ers al lid waren van GroenLinks, besteedden ze relatief weinig tijd aan de nieuwe partij en bekleedden weinig kaderfuncties. De meesten (55%) vonden dan ook dat hun bloedgroep te

weinig invloed uitoefende binnen GroenLinks. Bij andere bloedgroepen waren dat er veel minder: 27% van de CPN-ers, 15% van PSP-ers en 2% van PPR-ers achtten de invloed van hun bloedgroepen te gering. Niettemin bleken de EVP-ers tevreden met de fusie en met het optreden van GroenLinks, meer dan andere bloedgroepen. Wellicht hadden levenservaring en levensbeschouwing hun veel bescheidenheid bijgebracht.

Afgezien van de EVP-bloedgroep blijken de bloedgroepen van GroenLinks voor de fusie al tamelijk ver naar elkaar toegegroeid op sociaal-demografisch gebied. Of dat op ideologisch gebied ook zo was, moge hieronder duidelijk worden.

DE IDEOLOGIE VAN GROENLINKS: VAN ROOD NAAR GROEN?

In hoofdstuk 2 werd duidelijk dat groene denkbeelden in alle moederpartijen van GroenLinks waren doorgedrongen: in de jaren zeventig al in de PPR en PSP, na 1980 in de EVP en ten slotte ook in bescheiden mate binnen de CPN. Binnen de PSP en nog sterker binnen de CPN bleef het ecologisme echter ondergeschikt aan 'rode', socialistische denkbeelden; het kapitalisme bleef vijand nummer één, milieuproblemen kwamen op de tweede plaats. De communisten achtten nog in 1991, op hun opheffingscongres, volgens onze enquête armoede in de Derde Wereld het belangrijkste politieke probleem, milieuvervuiling het op één na belangrijkste, daarna kwam werkloosheid. Voor de pacifistisch-socialisten waren anno 1991 milieu en armoede in de Derde Wereld vrijwel even belangrijk, daarna kwam ontwapening. De radicalen kozen toen duidelijk voor het milieu als belangrijkste probleem, op afstand gevolgd door armoede in de Derde Wereld. De EVP-ers leken in hun rangschikking van politieke problemen nog het meest op PSP-ers.

De naam 'GroenLinks' suggereert al een compromis tussen 'rood' en 'groen'. Het verkiezingsprogramma van 1989 bracht geen rangorde aan in de problemen en eisen. Met hulp van het begrip 'mensenrechten' werd getracht de verschillende opvattingen te verenigen. Mensen hebben recht op veiligheid en vrijheid, op werk en inkomen, maar ook op een schoon milieu.²³ Sociaal-economische kwesties kregen even veel ruimte in het programma als milieuzaken: beide zeven bladzijden. Economische groei werd toegejuicht, mits in het kader van een 'duurzame economie', dat wil zeggen: zonder verdergaande verslechtering van het milieu. Vervuillende producten zouden ofwel verboden ofwel zwaar belast moeten worden (ecotax of groentax). Dergelijke belastingen zouden met name het gebruik van auto en vliegtuig moeten ontmoedigen. Een belasting op kunstmest zou bovendien geld moeten opbrengen voor subsidie aan ecologische landbouw.

Een verkiezingsprogramma biedt door de nadruk op actuele kwesties en concrete eisen maar een beperkt inzicht in de ideologie van een partij. Die ideologie wordt doorgaans nader uitgewerkt in een beginselprogramma. In het fusieproces werden beginselen over het algemeen buiten de discussie gehouden. Ook daarna bleek de animo voor beginseldiscussies gering - wellicht waren de

kaderleden de langdurige en verdeeldheid zaaiende ideologische debatten in hun oude partijen moe? In opdracht van het partijbestuur schreef een werkgroep in 1990 het manifest 'Het begin van de toekomst', dat zoals in hoofdstuk 4 reeds vermeld echter op veel kritiek stuitte binnen de partij. In 1991 werd een geheel nieuwe tekst geschreven, die als 'Program van Uitgangspunten' door het congres in december met enkele wijzigingen werd vastgesteld. Hierin formuleerde GroenLinks haar belangrijkste doeleinden. Op de eerste plaats stond democratie, waarin individuele vrijheid en gelijke rechten vervat waren. Op de tweede plaats kwam 'herstel van het ecologisch evenwicht', daarna 'een rechtvaardige verdeling van macht, kennis, eigendom, werk en inkomen' in Nederland en de wereld.²⁴ Ecologische politiek diende de grenzen van economische politiek te bepalen in plaats van andersom. In de nagestreefde duurzame economie zouden alleen 'schone' sectoren mogen groeien, terwijl de vervuilende sectoren moesten inkrimpen of helemaal verdwijnen. Hoe die economie geordend moest worden, bleef enigszins duister. Een meerderheid op het congres wees - na heftige discussie en tegen de zin van het partijbestuur - de markteconomie af, zonder echter een plan-economie te wensen. Een mengvorm van planning en markt leek de enige oplossing. De socialistische linkervleugel van de partij bleek dus iets sterker dan de 'liberale' rechtervleugel, maar moest toch een compromis sluiten.²⁵

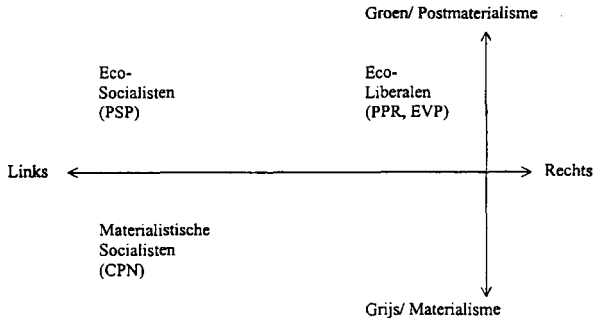
Deze twee vleugels moet men zich niet voorstellen als georganiseerde facties. Er bestond weliswaar een informeel Links Netwerk, maar dat betekende niet veel meer dan overleg tussen kaderleden van een aantal afdelingen aan de vooravond van een congres om bepaalde 'linkse' amendementen te steunen. Een deel van de linkervleugel was betrokken bij het Links Forum, dat een eigen blad uitgaf en regelmatig discussiebijeenkomsten hield. Deze al in 1989 opgerichte groep trok vooral leden uit de PSP aan, die lang niet allemaal lid van GroenLinks waren geworden.²⁶ Op de rechtervleugel werd wel even de oprichting van een Libertair Forum overwogen, maar nooit doorgezet. Het vooral door oud-EVP-ers opgerichte platform De Linker Wang kan zeker niet als bolwerk van de rechtervleugel beschouwd worden. Haar eerste voorzitter, Ab Harrewijn, was lid van de CPN geweest en stond eerder links dan rechts in de partij.

De tegenstelling tussen links en rechts binnen de partij werd gedeeltelijk doorkruist door de tegenstelling 'groen' versus 'grijs' (dat wil zeggen: voorrang gevend aan economische groei boven milieu); of, in de termen van Inglehart, tussen postmaterialistisch en materialistisch (zie ook hoofdstuk 1). De rechtervleugel koos weliswaar duidelijk voor het milieu, maar de linkervleugel niet massaal voor economische groei. Binnen de linkervleugel zou men milieugerichte 'eco-socialisten' kunnen onderscheiden van meer op economische groei gerichte 'materialistische' socialisten. Laatstgenoemde groep zou naar verwachting vooral bestaan uit oud-CPN-leden, terwijl de 'eco-socialisten' vaker uit de PSP afkomstig zullen zijn. Aan de rechterkant stonden tegenover de 'eco-liberalen' echter geen 'materialistische liberalen' - laatstgenoemde categorie kwam bij GroenLinks niet voor.

De verschillende tendensen binnen GroenLinks kunnen schematisch weergegeven worden, waarbij de verschillen uiteraard groter schijnen dan ze zijn: 'rechts'

in GroenLinks staat in het Nederlandse partijenspectrum natuurlijk niet rechts maar links van het midden, terwijl ook het 'materialisme' van de oud-CPN-ers waarschijnlijk niet zo grijs is als dat van orthodoxe communisten (bijvoorbeeld in de NCPN) of VVD-ers (zie figuur 1).

Figuur 1: *Politieke tendensen binnen GroenLinks*



De congresafgevaardigden konden niet eenvoudig ingedeeld worden in 'eco-liberaal', 'eco-socialistisch' en 'materialistisch-socialistisch', ook niet op grond van hun antwoorden op een aantal vragen over verschillende ideologische kwesties die we hen hadden voorgelegd. Zowel een factoranalyse als een Mokken-schaalanalyse van die antwoorden leverden wel twee factoren respectievelijk schalen op, die men grofweg kan interpreteren als 'rood' socialisme en 'groen' ecologisme of liever 'environmentalisme' (zie de bijlage).²⁷ Het gaat ons dan ook iets te ver, op grond van deze gegevens het bestaan van stromingen binnen GroenLinks totaal te ontkennen, zoals Van Poelgeest doet.²⁸ Met Sterken zouden we liever van 'potentiële stromingen' willen spreken.²⁹

Ook daarbij passen enkele kanttekeningen. In de eerste plaats bevat de socialisme-schaal niet alleen klassieke items als socialisatie van de grond en de grote bedrijven, nivellering van inkomens en arbeiderszelfbestuur, maar ook invoering van een basisinkomen, geweldloos verzet en afscheid van de NAVO. Het betreft hier dus geen orthodox marxisme en evenmin sociaal-democratisch reformisme, maar een libertair en pacifistisch 'New Left' socialisme zoals de PSP dat jarenlang belichaamde. Zoals hiervoor al is geschetst, kwamen vergelijkbare opvattingen echter bij de linkervleugel van de PPR en bij de vernieuwers in de CPN voor. Geen wonder dat deze ideologie nog tamelijk consistent bij kaderleden van GroenLinks te vinden is, zij het vooral op de linkervleugel. De rechtervleugel kan daar (nog?) geen consistent 'eco-liberalisme' tegenover zetten, al zijn er wel aanzetten gegeven, onder meer door Paul Basset.³⁰

In de tweede plaats was het ecologisme bij GroenLinks anno 1991 nog geen consistente ideologie, voor zover we kunnen nagaan. Centraal in deze ideologie staat de natuur (ecocentrisme). De mens acht zich ondergeschikt aan in plaats van meester over de natuur, zoals bij anthropocentrische ideologieën als liberalisme en socialisme.³¹ Een uitspraak in deze richting kreeg instemming van een kwart van de congresgangers in 1991, maar viel merkwaardig genoeg buiten de groene schaal (ze lokte bovendien veel kritiek en veel antwoord-weigeringen uit). De groene schaal bevatte minder abstracte uitspraken over milieubeleid, ecotax, openbaar vervoer en autogebruik. Men zou deze schaal ook 'licht groen' of 'environmentalistisch' kunnen noemen, ter onderscheiding van 'donker groen' ecologisme als ideologie. De GroenLinkse kaderleden zou men in 1991 eveneens 'licht groen' kunnen noemen; ze droegen het milieu een warm hart toe, maar beschouwden het niet als kern van een nieuwe ecologistische of ecocentrische ideologie.

De bezorgdheid over het milieu onder het middenkader bleek ook uit antwoorden op andere vragen. De congresgangers konden zichzelf en hun partij plaatsen op een milieubezorgdheid-schaal van 1= zeer bezorgd tot 10= niet bezorgd. Een duidelijke meerderheid (57%) gaf zichzelf de waarden 1 of 2, slechts enkelen (3%) een waarde tussen 5 en 10. Hoewel de meerderheid GroenLinks als meest milieubezorgde partij beschouwde, vond men de eigen partij toch niet groen genoeg: 67% wilde meer nadruk op 'groen' leggen. Daarbij stond 'groen' in de ogen van de meeste respondenten niet haaks op 'links': 80% wenste meer nadruk op 'links' te leggen. Hieruit volgt al dat een meerderheid (55% in feite, om precies te zijn) een (nog) groenere en linksere koers voorstond.

Voorts beschouwden vrijwel alle ondervraagden milieuvervuiling als één van de drie belangrijkste problemen in Nederland. In 1990 vond zelfs een meerderheid het probleem nummer één, een jaar later altijd nog bijna een derde (zie tabel 6). De verschuiving tussen november 1990 en december 1991 valt overigens lastig te verklaren. Men zou de oorzaak kunnen zoeken in de veranderde samenstelling van de congressen: het open oprichtingscongres zou meer milieubezorgde nieuwe leden kunnen trekken, terwijl op het afgevaardigdencongres de 'gestaalde kaders' weer de boventoon voerden. Tot op zekere hoogte was dat inderdaad het geval: de 'congrestitijgers' die zowel in 1990 als in 1991 het congres bij hadden gewoond, gaven vaker voorrang aan armoede in de Derde Wereld en minder vaak aan milieuvervuiling dan de overige congresgangers. Daarnaast kunnen sommige respondenten die aan beide enquêtes hebben deelgenomen, tussen 1990 en 1991 hun prioriteiten enigszins hebben gewijzigd.

Tabel 6: *De belangrijkste politieke problemen in de ogen van GroenLinkse congresgangers (1991 en 1990)*
(Percentage respondenten dat een probleem als het meest belangrijke beschouwde)

Problemen	1991	1990
Armoede in Derde Wereld	46	22
Milieuvervuiling	32	59
Democratisering	4	9
Werkloosheid	3	13
Bewapening/wapenwedloop	4	
Inkomensverdeling	4	
Gelijke rechten mannen en vrouwen	1	
Misdaad	1	
Onderwijs	0	
Totaal	100%	103%

N.B.

In 1990 kregen de respondenten de bovenste vier problemen voorgelegd en konden ze zelf andere invullen - wat maar weinigen deden. In 1991 werden negen problemen genoemd.

Uit de ordening van problemen kan men afleiden welke waarden GroenLinkse leden aanhangen. Het reeds eerder gemaakte onderscheid tussen materialisme en postmaterialisme kan hier geoperationaliseerd worden - zij het niet op de manier van Inglehart en de zijnen. Naast milieuvervuiling zou men armoede in de Derde Wereld, democratisering, ontwapening en gelijke rechten voor mannen en vrouwen postmaterialistisch kunnen noemen; materialisten zullen voorrang geven aan werkloosheid, inkomensverdeling en misdaadbestrijding. Deze indeling is aanvechtbaar: aan tal van problemen kan men zowel materialistische als postmaterialistische aspecten waarnemen. Zo kan een man met een goedbetaalde baan werkloosheid, inkomensverdeling en gelijke rechten voor vrouwen veel belang toekennen uit solidariteit met anderen in plaats van materieel eigenbelang. Aan de andere kant kan een milieutechnoloog of ontwikkelingswerker uit eigen belang voorrang geven aan milieu of Derde Wereld-problemen. Aanhangers van Inglehart zullen deze voorbeelden als te gezocht van de hand wijzen. De talrijke toepassingen van zijn theorie verlenen die toch een zekere validiteit. Wanneer we ondanks alle twijfel de problemen op de omschreven wijze indelen, blijkt een overgrote meerderheid van het GroenLinks middenkader postmaterialistische problemen belangrijker te vinden dan materialistische. Zelfs als we 'materialistisch' zo ruim opvatten dat onderwijs en gelijke rechten voor mannen en

vrouwen daaronder vallen - omdat onderwijzers respectievelijk vrouwen hierbij materiële belangen zouden kunnen hebben - dan nog kunnen we niet meer dan 8% van de congresgangers in 1991 en 13% in 1990 'materialistisch' noemen. In 1990 hebben we overigens daarnaast Inglehart's eigen schaal van vier uitspraken aan de respondenten voorgelegd. Bijna driekwart van hen (74%) stemde in met de twee postmaterialistische items - vrijheid van meningsuiting en inspraak in de politiek - en slechts 1% koos voor de twee materialistische items, inflatiebestrijding en handhaving van recht en orde; de resterende 25% koos een combinatie van beide categorieën.

Oud-CPN-ers bleken in strijd met onze verwachting niet significant materialistischer dan oud-leden van PSP of PPR. Hun ordening van politieke problemen verschilde wel enigszins, zoals verwacht: de ex-communisten hechtten iets minder belang aan milieuvervuiling en iets meer aan werkloosheid dan ex-pacifisten en ex-radicalen, maar de verschillen bleken niet erg groot.

bloedgroepen

Hiermee raken we een gevoelig punt bij GroenLinks: de verschillen tussen de 'bloedgroepen' uit CPN, EVP, PPR en PSP. Aan de wieg van de nieuwe partij stond immers meer dan één boze fee die haar een ongelukkige toekomst van factiestrijd, afsplitsingen en intern gekonkel voorspelde.³² De moederpartijen hadden tenslotte elkaar al decennia lang fel bestreden op ideologische gronden - feller dan de moederpartijen van het CDA, die niettemin ook nog geruime tijd na de fusie van zich lieten spreken.³³

Inderdaad bleken de ondervraagde congresgangers in 1990 en 1991 nog duidelijk communistische, evangelische, radicale en pacifistisch-socialistische opvattingen te huldigen. De vier bloedgroepen scoorden significant verschillend op de 'rode' en op de 'groene' schaal, zoals te verwachten viel. GroenLinkse leden uit CPN en PSP waren 'roder' dan hun partijgenoten uit EVP en PPR. De ex-PSP-ers gingen daarin vaak nog iets verder, met name in het socialiseren van grote bedrijven. De pacifistische uitspraken kregen ook de meeste instemming van oud-PSP-ers, terwijl oud-PPR-leden het verste gingen in de bereidheid om alle vervoer te beperken ten behoeve van het milieu. Gewezen CPN-ers wensten weliswaar een krachtig milieubeleid, maar gunden de kleine man toch zijn auto nog.

Een kwantitatieve en eenvoudige manier om verschillen in politieke opvattingen te meten, is respondenten te vragen zichzelf te plaatsen op een links-rechts-schaal. Hoewel de termen 'links' en 'rechts' voor velerlei interpretatie vatbaar zijn, worden ze nog steeds met succes in politicologisch onderzoek gebruikt om politieke standpunten te bepalen.³⁴ De uit de CPN afkomstige GroenLinkse leden plaatsten zich iets verder naar links op de links-rechtsschaal dan partijgenoten uit PSP, die weer links stonden van PPR en EVP. Nieuwe leden plaatsten zich gemiddeld tussen PSP en PPR in, maar dichter bij laatstgenoemde. Deze verschil-

len waren niet erg groot - tussen 2,2 (CPN) en 2,9 (PPR) op een schaal van 1 (= uiterst links) tot 10 (= uiterst rechts); maar ze bleken wel significant.

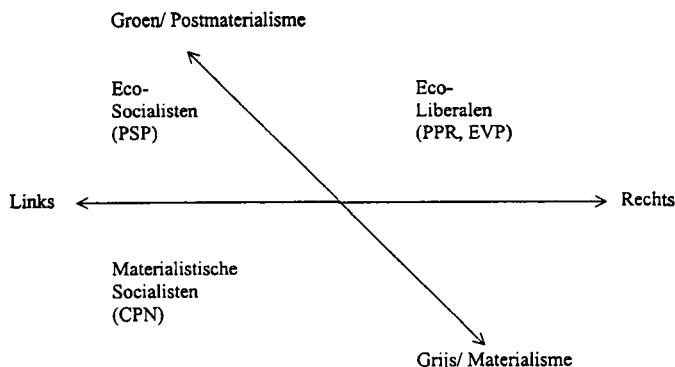
De vraag is wat dit precies betekent. Politicologen verschillen hierover van mening, zoals in hoofdstuk 1 al werd aangeduid. Oorspronkelijk stond 'links' voor een democratische regeringsvorm en politieke gelijkheid, terwijl 'rechts' een aristocratische monarchie verdedigde.³⁵ In Nederland stond 'rechts' in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw niet zozeer voor een aristocratische als wel voor een christelijke staat die christelijk onderwijs verzorgde, terwijl 'links' kerk en staat streng wilde scheiden. Later viel meer nadruk op sociaal-economische kwesties en betekende 'links': voorstander van staatsinterventie ten behoeve van sociaal-economische gelijkheid, terwijl 'rechts' de vrije markt verdedigde. Volgens Inglehart zouden we nu een derde semantische verschuiving meemaken, waarbij 'links' gaat samenvallen met postmaterialistische waarden als zelfontplooiing en milieu, en 'rechts' met verdediging van materialistische waarden, met name economische en sociale stabiliteit.³⁶ Bij de GroenLinkse congresgangers vonden we een sterke correlatie tussen hun links-rechtspositie en hun score op de 'rode' schaal, die voornamelijk sociaal-economische kwesties betreft ($r=0.49$). Hun links-rechtspositie correleerde echter ook met hun score op de 'groene schaal', zij het zwakker ($r=0.20$); en met hun positie op de milieubezorgdheid-schaal ($r=0.26$). We kunnen hieruit opmaken dat voor het GroenLinkse middenkader de term 'links' nog het meest met sociaal-economische gelijkheid te maken heeft, maar ook milieubezorgdheid en andere postmaterialistische waarden impliceert.

Deze conclusie zal de kaderleden zelf weinig verrassen, aangezien ze zowel 'groen' als 'links' willen heten. Ze hebben ook altijd ontkend dat die twee begrippen op gespannen voet met elkaar staan.³⁷ Zonder sociaal-economisch linkse politiek zou een krachtig milieubeleid onvoldoende steun in de bevolking genieten, redeneren zij. Groen en links vallen echter niet helemaal samen, zoals ook Marijke Vos - partijvoorzitter van 1990 tot 1994, vervolgens lid van de Tweede Kamer - toegaf.³⁸ Zo kan prijsverhoging van vervuilende producten als benzine de maatschappelijke ongelijkheid vergroten indien de 'kleine man' daardoor zijn auto moet opgeven en de rijke niet. Zoals hiervoor al opgemerkt, zaaide juist deze kwestie enige verdeeldheid onder onze respondenten en liet oude verschillen tussen bloedgroepen zien: oud-communisten kozen voor de 'kleine man in de auto', oud-radicalen voor de verhoging van de benzineprijs.

De verschillen tussen de bloedgroepen moeten echter niet overdreven worden. De hierboven geschetste figuur 1 blijkt bij nader onderzoek niet helemaal juist: de postmaterialisme/materialisme of groen/grijze as staat niet loodrecht op de horizontale links-rechts-as, maar schuin (zie figuur 2). Postmaterialisme en groene politiek worden in Nederland - evenals in andere West-Europese landen - sterk geassocieerd met 'links'.³⁹ Dit verklaart mede de frustratie van De Groenen en de Partij voor Milieu en Recht, die volhouden dat 'groen' niets met links of rechts te maken heeft, respectievelijk dat 'groen' juist 'rechts' moet zijn, zonder veel kiezers te overtuigen.

De gewone leden verschilden ideologisch weinig van de congresgangers. Ook hun reacties op de ideologische uitspraken konden in twee schalen worden geordend, die op één uitzondering na dezelfde items bevatten. De leden waren ongeveer even 'groen' of 'environmentalistisch' als hun afgevaardigden op het congres; af en toe iets minder 'rood' (socialistisch) maar weer iets pacifistischer dan de congresgangers. Het grootste verschil betrof het basisinkomen: 64% van de congresgangers en maar liefst 83% van de gewone leden wilde dat binnen tien jaar ingevoerd zien. Tegengestelde standpunten kwamen niet voor, maar de meerderheid voor of tegen een bepaalde uitspraak was bij de congresgangers soms iets groter of kleiner dan bij de gewone leden. Deze verschillen bleken slechts in vijf gevallen statistisch significant. Het betrof uitspraken over gewelddoos verzet en afschaffing van het Nederlandse leger, bureaucratie, de keuze voor milieu boven werkgelegenheid en zoals al vermeld, het basisinkomen. In vier van die gevallen namen de leden radicalere standpunten in dan het middenkader; in slechts één geval, de vrees voor bureaucratie, was dat andersom.⁴⁰

Figuur 2: *Politieke tendensen binnen GroenLinks opnieuw bezien*



ideologische verschillen tussen top en basis?

Daarmee lijkt de zogenaamde 'Wet van May' weerlegd, die onder meer inhoudt dat het middenkader van een partij radicalere opvattingen aanhangt dan gewone leden en kiezers.⁴¹ De Australische politicoloog May verwacht dat het middenkader van een partij vooral ideologisch gedreven mensen aantrekt, die elkaar versterken in hun radicalisme. Anders dan de partijtop - en vooral de volksvertegenwoordigers - hoeven de kaderleden geen verantwoording af te leggen aan de doorgaans minder ideologisch geschoolde en dus meer gematigde gewone leden en kiezers. De partijtop is weliswaar minstens even ideologisch geschoold als het middenkader, maar moet meer rekening houden met het electoraat. Bovendien kan interactie met vertegenwoordigers van andere partijen een matigende invloed uitoefenen op de partijtop. Een partijbestuur zal daar minder gevoelig voor zijn

dan een parlementaire fractie, die in haar werk voortdurend geconfronteerd wordt met andere meningen en wellicht ook met enige spanning tussen ideologie en praktijk.

De al eerder genoemde Duitse politicoloog Kitschelt heeft de theorie van May op een aantal punten aangepast en verfijnd.⁴² Volgens hem treden de verwachte verschillen in politieke opvattingen alleen op binnen partijen die aan bepaalde voorwaarden voldoen, zoals een bescheiden plaats in het partijstelsel en een partijorganisatie waar de partijtop niet het middenkader zelf kan selecteren en manipuleren, zodat de toegang tot dat middenkader open blijft. Onder deze voorwaarden zullen radicale 'ideologen' de meeste kaderfuncties innemen en zelfs het partijbestuur kunnen overheersen. Zijn de voorwaarden echter niet of onvolledig vervuld, dan zullen de 'pragmatici' en 'lobbyisten', dat wil zeggen partijleden die meer in bestuur en belangenbehartiging dan in ideologie geïnteresseerd zijn, de overhand houden. In België bleek Agalev, de Vlaamse groene partij, meer aan de voorwaarden te voldoen dan zijn Waalse tegenhanger *Ecolo*.

De meeste voorwaarden van Kitschelt lijken ook bij GroenLinks vervuld te zijn. Desondanks worden zijn verwachtingen evenmin als die van May bevestigd door onze gegevens. We hebben ze voor alle zekerheid nog op een andere, meer verfijnde manier getoetst, door de gemiddelde positie op de links-rechtsschaal van de verschillende partijgeledingen binnen de onderzochte congresgangers te vergelijken. Ook Kitschelt legde deze schaal aan zijn Belgische respondenten voor.⁴³ Evenals hij moesten wij ons tevreden stellen met parlementariërs, partijbestuurders, afdelingsbestuurders, gemeenteraadsleden en gewone leden die het congres in 1990 of 1991 bijwoonden; in het ledenonderzoek van 1992 werd de vraag naar plaatsing op de links-rechtsschaal niet gesteld.⁴⁴

Tussen de onderscheiden geledingen van GroenLinks bleek geen enkel significant verschil in politieke plaatsbepaling te bestaan, in 1990 evenmin als in 1991 (zie tabel 7).⁴⁵ Sterker nog: ook de kiezers van GroenLinks onderscheidden zich nauwelijks van partijleden of parlementariërs in hun positionering op de links-rechtsschaal.⁴⁶

Vergeleken met andere partijen lijkt GroenLinks een ideologisch homogene partij, althans in verticaal opzicht. De Leidse politicoloog Hillebrand vond bij CDA, PvdA en VVD namelijk wel significante verschillen in politieke plaatsbepaling tussen verschillende geledingen.⁴⁷ De Wet van May bleek bij de PvdA bevestigd te worden: kiezers en (kandidaat-)parlementariërs namen gematigder, minder linkse posities in dan gewone partijleden, afdelingssecretarissen en partijbestuurders. Bij de andere grote partijen, CDA en VVD, nam Hillebrand zelfs nog iets grotere verschillen waar tussen de geledingen, maar niet in de door May voorspelde richting. Kiezers en leden van die partijen plaatsten zichzelf verder naar rechts dan afdelingssecretarissen en partijbestuurders, terwijl (kandidaat-)parlementariërs de meest gematigde oftewel minst rechtse positie innamen.⁴⁸

Tabel 7: *Links-rechts zelfplaatsing congresafgevaardigden GroenLinks (1991) vergeleken met kiezers GroenLinks (1989)*

	Positie links-rechts schaal	Standaard deviatie	Absoluut aantal
Parlementsleden	2,8	1,2	13
Partijbestuurders	2,6	0,9	56
Afdelingsbestuurders	2,5	0,9	100
Gemeenteraadsleden	2,7	0,9	71
Gewone congresgangers	2,6	1,1	112
Kiezers	2,6	1,4	70

Per partij worden achtereenvolgens gegeven: de gemiddelde positie van de respondenten op de links-rechtsschaal (1= meest links, 10= meest rechts), de standaarddeviatie van de posities en het absoluut aantal respondenten in deze categorie

Bron:

Nationaal Kiezersonderzoek 1989 en GroenLinks onderzoek

NOTEN

1. Zie Lucardie, Van Schuur en Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990'.
2. Zie J. van der Knoop e.a., 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991'.
3. Zie Lucardie, Voerman en Van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen'.
4. Kitschelt, *The Logics of Party Formation*, 1-8.
5. Poguntke, *Alternative Politics*, 98-101.
6. Zie Brinkman, Freriks en Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen', 179-183; Bosdriesz, 'Wat feminisering vermag. Feminisme in de PSP'; De Haan, 'PPR Vrouwen. Hoe nodig in de PPR?'; De Jong, 'De EVP en het feminisme'; Walvisch, 'Maak het feministische manifest. Feminisme in de CPN'; en Van de Velde, 'Tegen het systeem van heteroseksualiteit. De Pacifistisch Socialistische Partij'; en *idem*, 'Bevrijding van mensen door vrouwen. De Politieke Partij Radikalen'.
7. Zielonka-Goei en Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden', 121.
8. Becker, *Generaties en hun kansen*, 71-91.
9. Alber, 'Modernization, Cleavage Structures and the Rise of the Green Parties and Lists in Europe'; en Bürklin, *Grüne Politik*.

10. Feuer, *The conflict of generations*.
11. Gurr, *Why Men Rebel*.
12. Zie Cotgrove en Duff, 'Environmentalism, Middle Class Radicalism and Politics'; Eckersley, 'Green Politics and the New Class: Selfishness or Virtue?'; J. Goul Andersen, 'Environmentalism, New Politics and Industrialism: Some Theoretical Perspectives'; en Lucardie, 'Individualisering, beambtendom en populisme. Politieke partijen in de greep van het post-modernisme'.
13. Lucardie, *op.cit.*, 187.
14. Zie Lucardie, 'Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische sociologie'.
15. *Ibidem*, 192.
16. Kitschelt en Hellemans, *Beyond the European Left*, 93-108.
17. Poguntke, *Alternative Politics*, 84-92.
18. Bennahmias en Roche, *Des Verts de toutes les couleurs*, 113-123.
19. Rüdig, Bennie en Franklin, *Green Party Members*, 16-28.
20. Logue, *Socialism and Abundance*, 210-211.
21. *Nationaal Kiezersonderzoek 1989*, 12.
22. Van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*, 32, 82-85.
23. Zie *Verder kijken. Het verkiezingsprogramma van Groen Links*, Amsterdam, z.j. [1989].
24. *Program van Uitgangspunten*, Amsterdam, 1992, 5.
25. Lucardie, 'De groene tinten van Groen Links'; en H. Galesloot, 'Basis manifest bleef overeind. Prioriteit voor milieu naast verbetering positie minima', in: *Groen Links*, 3 (1992), 1, 7.
26. I. Miesen en Tj. Reininga, 'Tegen de stroom. Oprichtingsvergadering Links Forum', in: *Bevrijding*, 23 (1989), 11, 10-11.
27. 'Environmentalism' duidt in de Engelstalige literatuur op een algemeen milieubesef, 'ecologism' op een coherente ideologie, met bepaalde opvattingen over natuur en maatschappij. Zie Dobson, *Green Political Thought*, 13-36.
28. M. van Poelgeest, 'Ledenonderzoek nader bekeken: hoezo stromingen?', in: *De Rode Draad*, oktober 1993, 104, 2-4.
29. K. Sterken, 'Kanttekeningen bij "Hoezo stromingen"', in: *De Rode Draad*, december 1993, 106, 15-16.
30. P. Basset, *De contouren van een libertair milieubeleid. Bespiegelingen over duurzame ontwikkeling, sociaal-ecologische emancipatie en instrumenten voor milieubeleid*, Amsterdam, 1992.
31. Zie onder meer: Eckersley, *Environmentalism and Political Theory*; Dobson, *Green Political Thought*; en Simonnet, *L'écologie*.

32. Onder meer A. Grewel in: *De Groene Amsterdammer*, 24 mei 1989; 'EE' in: *NRC-Handelsblad*, 8 juni 1989; G. Komrij, in: *idem*, 23 augustus 1989 en M. Kranenburg, in: *idem*, 9 januari 1990; *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 mei 1989 en 8 december 1989; *De Volkskrant*, 31 augustus 1989 en 20 november 1989.
33. Zie G. Voerman, 'Het CDA als strijdtoneel tussen Rome en Dordt', in: *Trouw*, 6 januari 1994.
34. Pennings en Keman, "'Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek'.
35. Laponce, *Left and Right*.
36. Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*; vergelijk ook Finger en Sciarini, 'Integrating "New Politics" in "Old Politics": The Swiss Party Elite'; en Lauber, 'From Growth Consensus to Fragmentation in Western Europe. Polarization over Redistribution and Ecology'.
37. *Program van Uitgangspunten*, 7; M. Vos, 'Groen en Links: een vruchtbare verbintenis', in: *Politiek en Cultuur*, 51 (1991), 5, 211-217.
38. Vos, *op.cit.*, 213.
39. Zie Becker e.a., *Publieke opinie en milieu*, 106-109, 137-146; en Van Deth, 'De stabiliteit van oude en nieuwe oriëntaties'.
40. De vrees voor bureaucratie, bij leden groter dan bij afgevaardigden, wordt over het algemeen kenmerkend geacht voor liberalen; hij komt echter ook voor bij anarchisten: in die interpretatie zou instemming met deze uitspraak ook radicaal genoemd moeten worden.
41. May, 'Opinion Structure of Political Parties: The Special Law of Curvilinear Disparity'.
42. Kitschelt, 'The Internal Politics of Parties: The Law of Curvilinear Disparity Revisited'.
43. Kitschelt, *op.cit.*, 418-420.
44. Zie ook Van Schuur en Lucardie, 'Groene top en rode basis? De Wet van May toegepast op GroenLinks. Een onderzoeksnotitie'.
45. De kans dat de gevonden verschillen op toeval berusten is 74%, volgens een 'one-way' variantie-analyse.
46. *Nationaal Kiezersonderzoek 1989*, 37.
47. Hillebrand, *De antichambre van het parlement*, 294-327.
48. Hillebrand, *op.cit.*, 300-302.

Hoofdstuk 6

PORTRET VAN EEN PARTIJ (II): STRATEGIE EN PARTIJCULTUUR

De gewone leden en de activisten van GroenLinks koesterden dus grotendeels, maar zeker niet volledig dezelfde idealen, zo zagen we in het vorige hoofdstuk. Nu hoeft over lange-termijn doelstellingen binnen een partij geen volledige eensgezindheid te bestaan, zolang men het eens is over wat er op korte termijn gedaan moet worden. De Duitse sociaal-democratische theoreticus Eduard Bernstein bracht dit al aan het eind van de negentiende eeuw kernachtig onder woorden met de uitspraak 'das, was man gemeinhin Endziel nennt, ist mir nichts, die Bewegung alles'.¹ Gezien de voorgeschiedenis van GroenLinks zou men deze stelling ook op haar kunnen toepassen, met een kleine toevoeging: de sociale beweging is alles, het partijdoel (bijna) niets.

STRATEGIE

CPN, EVP, PPR en PSP hechtten allemaal zeer veel waarde aan de sociale bewegingen die in de jaren zeventig en tachtig opkwamen in de strijd tegen kernenergie, milieuvervuiling, kernbewapening en discriminatie van vrouwen, homo's en migranten.² Deelname aan sociale bewegingen had bovendien toenadering tussen de kaderleden bevorderd en de voordelen van samenwerking duidelijk gemaakt, zoals reeds vermeld. Men zou dus mogen verwachten dat binnen GroenLinks weinig verschil van mening bestond over deelname en steun aan sociale bewegingen. Dat sluit meningsverschillen over strategische kwesties echter niet bij voorbaat uit. Zelfs binnen één partij, de PSP, woedde regelmatig strijd om het gewicht dat sociale bewegingen en buitenparlementaire acties moest hebben ten opzichte van het parlementaire werk (zie hoofdstuk 2). Daarbij gold de PSP als de meest buitenparlementaire van de vier partijen, meer nog dan de CPN, die nog wel bereid was op lokaal of provinciaal niveau bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen. PPR en EVP kenden het parlement relatief het meeste gewicht toe, ook al juichten ook zij (geweldloze) buitenparlementaire actie toe.

Veel van deze strategie-opvattingen vonden we inderdaad terug bij de onderzochte partijactivisten op het GroenLinkscongres van december 1991. Gevraagd welke strategische of korte-termijndoelstellingen zij bijzonder belangrijk achtten, noemde 72% 'het uitdragen van ideeën door de parlementaire fractie'; 64% samenwerking met sociale bewegingen en vakbonden, 61% buitenparlementaire

actie (landelijk of lokaal). De voorkeur voor parlementair werk was bij de oud-radicalen veel duidelijker, terwijl gewezen PSP-ers en CPN-ers vaker het buitenparlementaire werk bijzonder belangrijk vonden. De oud-communisten hechtten relatief meer waarde aan deelname aan lokaal bestuur. Deelname aan een progressieve regeringscoalitie werd echter door geen enkele bloedgroep bijzonder belangrijk geacht. Wanneer de congresgangers moesten aangeven welke strategie zij het belangrijkste vonden, koos 28% voor de verspreiding van ideeën door de parlementaire fractie, 22% voor buitenparlementaire actie (landelijk of lokaal), 12% voor samenwerking met maatschappelijke groeperingen en slechts 6% voor het streven naar een progressieve regeringscoalitie.

sympathie voor progressieve partijen

De geringe belangstelling voor een coalitie met andere progressieve partijen zou op afkeer van die partijen kunnen duiden, maar dat blijkt mee te vallen. Gevraagd om hun waardering voor andere partijen uit te drukken in een cijfer tussen 0 (geen enkele sympathie) en 10 (zeer veel sympathie), gaven de congresgangers in 1990 de PvdA een krappe zes - niet veel, maar wel voldoende dus. D66 kreeg slechts een vijf, partijen rechts van het midden hooguit een drie. Opvallend is de sympathie voor De Groenen: ook een zes. De kleine partijen links van GroenLinks konden op minder waardering rekenen: de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) kreeg een magere vijf, de Socialistische Partij (SP) een vier en het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) een drie. Bij deze orthodoxe afsplitsing van de CPN zou wrok een rol kunnen spelen; maar dan zouden we bij oud-CPN-ers een extra laag cijfer voor hun afgesplitste kameraden verwachten.

Tabel 1: *Sympathie van deelnemers aan het oprichtingscongres van GroenLinks (1990) voor andere partijen*

	CDA	D66	Groenen	GPV	PvdA	SAP	SP	VCN	VVD
CPN-leden	2.7	4.4	4.9	2.3	5.8	4.3	3.4	3.1	2.7
PSP-leden	2.6	4.9	5.6	2.5	5.6	5.7	4.3	3.5	2.7
PPR-leden	3.3	5.3	5.9	3.5	5.8	4.0	4.2	2.7	3.1
EVP-leden	3.6	5.7	6.9	4.4	6.0	3.7	4.4	2.1	2.6
Nieuwe leden	2.8	5.2	6.7	2.5	5.3	5.0	4.5	3.4	2.9
GL totaal	2.9	5.0	5.8	2.8	5.7	4.7	4.1	3.1	2.9

Respondenten kunnen elke partij een cijfer geven tussen 0 (zeer sterke afkeer) en 10 (zeer sterke sympathie)

In feite vinden we bij de oud-communisten niet minder sympathie voor het VCN dan bij andere GroenLinkse leden (zie tabel 1). De geringe waardering voor de

orthodoxe communisten is waarschijnlijk eerder te wijten aan hun verdediging van het Sovjet-systeem. De trotskistische SAP heeft dat systeem altijd verworpen - evenals PSP, PPR en EVP natuurlijk - en zou daarmee iets meer sympathie verdiend kunnen hebben. De SP stond ergens tussen SAP en VCN in wat dit betreft.

Hoe dan ook, de GroenLinkse leden toonden nog minder sympathie voor potentiële revolutionaire bondgenoten ter linker zijde dan voor mogelijke reformistische partners ter rechterzijde. Voor geen van hun burens koesterden ze echter zeer warme gevoelens. Ze stonden dus niet te popelen om nauw samen te werken met welke andere partij dan ook, zou men hieruit kunnen afleiden, maar voelden zich iets meer verwant met gematigde grote partijen in het parlement dan met extreme partijen buiten het parlement. Indien GroenLinks electoraal en organisatorisch zou mislukken, overwoog een kleine minderheid van de oprichters in 1990 aansluiting bij de PvdA (8%) of D66 (1%), slechts 4% zou dan naar De Groenen of een extreem-linkse partij (SAP, SP of NCPN) willen gaan.

buitenparlementaire actie en sociale bewegingen

Buitenparlementaire acties bleven echter zeer belangrijk, in de ogen van alle bloedgroepen, maar ook van de nieuwe leden van GroenLinks. De verschillen tussen de bloedgroepen waren dan wel significant, maar moeten toch niet overschat worden. Cynici zouden nu echter kunnen opmerken dat het GroenLinkse middenkader alleen nog lippendienst bewees aan de activistische idealen. Inderdaad heerste bij een meerderheid (ruim 60%) het gevoel dat de partij te weinig energie stak in buitenparlementaire actie, terwijl men wel tevreden was over de aandacht voor parlementaire werkzaamheden en verkiezingen. Hoe actief waren de kaderleden nu zelf? Bijna iedereen (91%) bekleedde wel een functie binnen de partij, meestal in de afdeling (41%), maar ook vaak op landelijk niveau (26%) of in de gemeenteraad (17%). Gemiddeld besteedden de congresgangers elf uur per week aan partijactiviteiten. Dat lijkt veel. Daarnaast brachten ze echter ook nog gemiddeld vier uur per week door in sociale bewegingen en andere maatschappelijke organisaties. Ongeveer 30% was niet actief maar wel papieren lid van een organisatie; slechts 5% bleek nergens lid van. Nu kan men ook voetballen op zondagmiddag als deelname aan een maatschappelijke organisatie beschouwen, indien dit tenminste in clubverband gedaan wordt. De meeste GroenLinkse congresgangers gaven echter andere organisaties de voorkeur: milieubeweging (13%), vakbond (13%), vredesbeweging (10%), kerk (10%), ondernemingsraad of dienstcommissie (eveneens 10%), of vrouwenbeweging (6%); slechts 6% noemde een sportclub.

Anders dan verwacht bleken de ondervraagden in het verleden nauwelijks actiever geweest te zijn dan op het moment van de enquête. Wel waren de activiteiten soms verschoven: zowel de vredesbeweging als de vrouwenbeweging en de vakbonden trokken nu minder mensen dan vroeger, de milieubeweging juist meer. Dit lag enigszins voor de hand. Vooral de vredesbeweging had in de jaren

tachtig grote massa's op de been gebracht tegen plaatsing van nieuwe kernwapens (zie hoofdstuk 2). Maar liefst 87% van de GroenLinkse congresgangers in 1991 had meegelopen in Amsterdam (1981) of Den Haag (1983)! Na het einde van de Koude Oorlog had de vredesbeweging in de ogen van veel mensen haar bestaansreden echter verloren.

Zoals wél te verwachten viel, verschilden de bloedgroepen enigszins in betrokkenheid bij sociale bewegingen. De congresgangers met een CPN-verleden bleven het activisme van die partij trouw en wijdden gemiddeld iets meer tijd aan partij en bewegingen: twaalf respectievelijk vijf uur. Zij waren niet alleen actiever (geweest) dan anderen in de vakbeweging en in ondernemingsraden en dienstcommissies, maar ook in de vredesbeweging, de vrouwenbeweging en zelfs in de studentenbeweging. Alleen in de milieubeweging lieten ze verstek gaan, terwijl daar juist GroenLinkse leden uit PPR en PSP zeer actief in waren. Een verleden in PPR of EVP droeg ook bij tot activiteiten in kerken of kerkelijke organisaties.

Opnieuw vinden we dus wel significante maar niet dramatische verschillen tussen de bloedgroepen. Om die verschillen scherper in kaart te brengen, werd in 1990 de congresgangers gevraagd hun sympathie voor bepaalde organisaties binnen elke beweging in een cijfer tussen 0 (geen enkele sympathie) en 10 (zeer veel sympathie) uit te drukken. Binnen sommige bewegingen komen politiek radicale organisaties voor naast meer op concrete maatregelen gerichte pressiegroepen: bijvoorbeeld de Vereniging van Dienstweigeraars (VD), AMOK (Anti-Militaristisch Onderzoeks-Kollektief) en de Vereniging Milieudefensie (VMD) naast het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), Greenpeace, in mindere mate de Eerste Nederlandse Fietsersbond (ENFB). Greenpeace voert weliswaar militant actie maar politiseert minder dan Milieudefensie.³ Daarnaast wilden we ook weten hoeveel sympathie de congresgangers voelden voor verschillende vakcentrales: de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV), het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en de Centrale voor Middelbaar en Hoger Personeel (MHP); en voor hun tegenpool, het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO). Een traditioneel linkse partij zou aan de grootste en meest linkse vakcentrale, de FNV, de voorkeur geven boven de minder linkse CNV en MHP; maar ook boven de nieuwe sociale bewegingen.

De drie milieuorganisaties kregen van de GroenLinkse congresgangers echter de meeste waardering: ruim een acht. De waardering was iets hoger bij leden uit EVP en PPR (een negen) en iets lager bij de oud-communisten (krappe acht), maar groot waren de verschillen niet. De ondervraagden maakten nauwelijks onderscheid in waardering tussen de drie organisaties, al kwam Milieudefensie iets hoger uit (bijna een negen) dan de overige. Dit laatste viel ook wel te verwachten van een partij die een stafmedewerker van Milieudefensie, Marijke Vos, in 1990 tot voorzitter gekozen had. De sympathie kwam hier overigens van twee kanten: voor de verkiezingen van 1989 bracht de VMD een nauwelijks verhuuld stemadvies uit op GroenLinks: op een schaal van milieuvriendelijkheid kwam de partij 'hoewel op onderdelen tekortschietend, als beste uit de bus'.⁴ In 1995 koos Milieudefensie het GroenLinkse ex-Tweede-Kamerlid en gewezen PPR-voorzitter

Bram van Ojik tot voorzitter, als opvolger van de voormalige PSP-leider Bram van der Lek. Ook de voorgangers van GroenLinks genoten sympathie van Milieudefensie: bij een ledenonderzoek in 1983 gaf 60% voorkeur aan één van de vier moederpartijen, 27% aan de PvdA en slechts 8% aan alle overige partijen.⁵

Opvallend veel waardering ontvingen voorts de dienstweigeraars (VD), niet alleen van oud-pacifisten en EVP-ers (gemiddeld een ruime acht), maar zelfs van oud-communisten (een ruime zeven). Het IKV kreeg gemiddeld een zeven, maar van de PPR-bloedgroep een acht en van de EVP-ers zelfs een negen. AMOK genoot gemiddeld evenveel sympathie, maar zijn militant antimilitarisme sprak oud-PSP-ers het meest en EVP-ers het minst aan. Ten aanzien van Man-Vrouw-Maatschappij waren de bloedgroepen (nog) minder verdeeld: deze in 1988 opgeheven feministische organisatie kreeg van iedereen een zeven, maar van de CPN-ers een zes.

De zogenaamde nieuwe sociale bewegingen spraken de GroenLinkse leden door de bank genomen iets meer aan dan de 'oude' vakbeweging. Zelfs de oud-communisten toonden iets meer sympathie voor Greenpeace en Milieudefensie dan voor de FNV. Bij andere bloedgroepen was dat verschil nog groter. De FNV genoot van de drie vakcentrales echter de meeste sympathie (gemiddeld een zeven), de MHP de minste (een drie), het CNV zat er tussen in (vijf). Ook ten aanzien van de vakcentrales vinden we de verwachte verschillen tussen de bloedgroepen: EVP-ers waardeerden het CNV (iets) hoger dan de FNV en gaven de MHP een vier in plaats van een drie. De PPR-ers achtten het CNV nog wel een bescheiden zes waard en neigden ook naar een vier voor de MHP. Al met al bleek de sympathie voor de MHP erg laag, ook al behoorden veel GroenLinkse leden tot haar doelgroep, de beambten en ambtenaren van middelbaar en hoger niveau. Alleen de werkgeversorganisatie VNO kreeg een nog lager cijfer: gemiddeld een drie (bij CPN-ers zelfs een twee). GroenLinks deed dus haar naam hier eer aan: in de eerste plaats groen, in de tweede plaats links.

Sympathie voor sociale bewegingen leefde niet alleen bij het middenkader, maar ook bij de gewone leden van GroenLinks. De meeste partijleden waren ook lid van één of meer maatschappelijke organisaties, met name in de vredesbeweging (42%), de milieubeweging (30%), de kerk (23%) of de vakbeweging (20%); slechts 5% verklaarde nergens lid van te zijn. Ook de meeste gewone leden (58% om precies te zijn) vonden samenwerking van hun partij met maatschappelijke groeperingen 'bijzonder belangrijk'.

De politieke top van de partij dacht er niet anders over. Ria Beckers, in 1989 lijsttrekker van de partij, werd na haar vertrek in 1993 actief in de milieubeweging, als voorzitter van de Stichting Biologica (bevordering van biologische landbouw) en vanaf 1994 ook als voorzitter van de overkoepelende Stichting Natuur en Milieu. Ina Brouwer, in 1994 lijsttrekker, pleitte herhaaldelijk voor meer steun aan 'maatschappelijke initiatieven' en voor opbouw van een groen 'maatschappelijk middenveld', een netwerk van mensen in verschillende organisaties die dezelfde groene en linkse richting in wilden slaan.⁶ Zij werd na de teleurstellende verkiezingen in 1994 opgevolgd door Paul Rosenmöller, zelf tot 1989 vakbonds-

leider in de Rotterdamse haven. Als Tweede-Kamerlid bleef hij warm voorstander van buitenparlementaire actie.⁷ Wanneer vakbonden en andere sociale bewegingen gebrek aan strijdbaarheid tonen, zou GroenLinks hen uit moeten dagen.⁸

De waardering voor sociale bewegingen binnen de partijtop duidde overigens niet op revolutionaire afkeer van parlement en regering. Het parlementaire handwerk werd zeer serieus genomen. Men wilde bovendien door de grote partijen ook aangehoord en niet als utopische getuigenispartij of negativistische protestpartij afgedaan worden. De strategie van GroenLinks werd door partijbestuurders Maarten van Poelgeest en Radi Suudi omschreven als 'radicaal reformisme'.⁹ De uitwerking hiervan bleef nog vrij vaag. Men wilde de politieke agenda beïnvloeden en vooral op de grote buurman ter rechterzijde, de PvdA, invloed uitoefenen. Meer dan de gewone leden en congresafgevaardigden wellicht streefde de partijtop naar progressieve samenwerking. Tweede-Kamerkandidaat Van Ojik pleitte in 1991 zelfs voor fusie met PvdA en D66 in een progressieve volkspartij.¹⁰ Rosenmöller achtte fusie voorlopig niet verstandig maar juichte nauwere samenwerking met deze partijen wel zeer toe.¹¹ Die samenwerking zou regeringsdeelname mogelijk kunnen maken. Rosenmöller was daar al in 1989 duidelijk in: 'wij willen regeren'.¹² Ook zijn voorganger Brouwer zag GroenLinks als potentiële regeringspartij en benadrukte haar bereidheid tot samenwerking - volgens critici te veel - in de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994. Ook na de teleurstellende uitslag hield ze aan haar strategie vast en wees een rol als 'luis in de pels' van grote partijen af.¹³ Beckers, de eerste politiek leider van GroenLinks, toonde zich iets voorzichtiger - zij had als partijvoorzitter van de PPR in de jaren zeventig gemerkt hoe moeilijk regeringsdeelname soms te verzoenen viel met radicale beginselen. Niettemin verklaarde zij eveneens: 'We doen nu vooral veel praktische voorstellen. Vroeger bleven we vaak hangen in "nee, nee, nee". En als het om de oplossingen van de problemen ging hielden we algemene blauwdrukverhalen. Nu hebben we de bewuste strategie om mee te doen aan de concrete politieke discussie van het moment'.¹⁴

Met Van Poelgeest en Suudi zou men GroenLinks dan ook een radicale hervormingspartij kunnen noemen, die 'flirt met de macht'. Het bleef vooralsnog echter bij flirten, de jongedame leek nog niet erg willig haar bed met anderen te delen en haar maagdelijkheid op te geven. Erg veel moeite kostte haar dat trouwens niet, want de machthebbers toonden weinig oog voor haar charmes. Aan de vooravond van de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 scheen dat even te veranderen, toen opiniepeilingen forse groei suggereerden en lijsttrekker Brouwer aan het debat met de lijstaanvoerders van de vier grote partijen deel mocht nemen. Na het teleurstellende verlies verdween GroenLinks weer naar de zijlijn. Fractievoorzitter Rosenmöller werd weliswaar door de parlementaire journalisten in 1995 tot politicus van het jaar gekozen en leek soms CDA-leider Enneüs Heerma als oppositieleider te verdringen, maar daarmee kon GroenLinks toch niet aan de rol van permanente oppositiepartij ontsnappen. En eigenlijk wilde het actieve partijkader dat ook niet echt.

'NIEUWE POLITIEK'?

Groene partijen onderscheiden zich niet alleen door hun ideologie van andere, oudere partijen, maar ook door hun strategie, stijl en organisatiemodel. Het zijn veelal open, gedecentraliseerde en losse organisaties die alle belangrijke besluiten door alle leden 'aan de basis', in hun afdelingen of via een referendum per post laten nemen. Directe of participatie-democratie is niet alleen een maatschappelijk en politiek ideaal maar ook een organisatieprincipe. Zelfs niet-leden kunnen soms in partijactiviteiten participeren; de grens tussen partij en verwante sociale bewegingen is vaak vloeiend. En samenwerking met sociale bewegingen is voor alle groene partijen een strategische en ideologische norm. Het maakt deel uit van wat wel - tamelijk losjes - 'New Politics' genoemd wordt. Deze Nieuwe Politiek kenmerkt zich in de eerste plaats door 'postmaterialistische' thema's als milieu, democratisering, ontwapening en vrouwenemancipatie.¹⁵ In de tweede plaats worden deze thema's op onconventionele wijze aan de orde gesteld, door directe actie van politieke partijen en sociale bewegingen. In de derde plaats hoort bij Nieuwe Politiek ook een nieuwe, lossere, netwerkachtige organisatievorm die de participatie van de leden (soms ook niet-leden) zoveel mogelijk bevordert. In de vierde plaats steunt Nieuwe Politiek doorgaans op nieuwe middenklassen en krijgt niet veel steun van de arbeiders- en ondernemersklassen. Soms wordt de Nieuwe Politiek ook spiritueel opgevat, als 'New Age Politics'.¹⁶ Dit lijkt het geval bij De Groenen, de kleine concurrent van GroenLinks.¹⁷ Misschien ook bij de EVP en PPR, maar minder bij GroenLinks, zou men verwachten. Een New Age-aanhanger als Dolf Coppes, begin jaren zeventig voorzitter van de PPR, zou zich niet gauw aansluiten bij GroenLinks.¹⁸

Toch bleek een groot deel (30%) van GroenLinkse kiezers zich wel in New Age sferen thuis te voelen.¹⁹ Afgezien van de spirituele kant, zou de Nieuwe Politiek in elk geval wel bij GroenLinks enige steun moeten kunnen vinden. Wat de ideologie betreft, is dat hierboven reeds aangetoond: GroenLinkse leden waren postmaterialisten die verlangden naar een radicaal milieubeleid, desnoods ten koste van economische belangen, en naar radicale democratisering van bedrijven. Zojuist hebben we gezien dat ze vaak actief betrokken waren bij nieuwe sociale bewegingen en veel belang hechtten aan samenwerking van hun partij met die bewegingen. Blijft over de vraag of ze met hun partijcultuur en organisatievorm de idealen van de Nieuwe Politiek ook in praktijk brengen.

partijorganisatie

De organisatievorm van GroenLinks kijkt op het eerste gezicht weinig af van die van traditionele massa- en volkspartijen. De leden zijn georganiseerd in plaatselijke afdelingen, die vrij veel zelfstandigheid genieten maar toch ondergeschikt blijven aan de landelijke partijleiding. Konden nog alle leden die dat wensten deelnemen aan het oprichtingscongres, datzelfde congres besloot (zoals reeds vermeld in hoofdstuk 4) dat voortaan afdelingen afgevaardigden zouden aanwijzen

voor congressen - zoals dat ook bij CDA, PvdA en VVD geschiedde. In 1995 zou dit besluit overigens gedeeltelijk teruggedraaid worden; maar in de door ons onderzochte periode was dat nog niet geval. Congressen vonden iets vaker plaats bij GroenLinks dan bij PvdA, CDA of VVD. Het congres was het hoogste orgaan en koos niet alleen een partijbestuur maar ook kandidaten voor Eerste en Tweede Kamer, waarbij een kandidatencommissie met haar aanbevelingen wel enige invloed kon uitoefenen. Alleen de lijsttrekker zou niet door het congres maar door alle leden via een referendum aangewezen moeten worden - althans tot 1997, toen het congres zich deze bevoegdheid weer toeëigende. Vaker dan het congres kwam de partijraad bijeen (aanvankelijk 'Groen Linkse Raad' genoemd), die evenals het congres het bestuur ter verantwoording kon roepen. De leden van deze raad werden tot 1996 gekozen door de provinciale vergaderingen, sindsdien door de afdelingen.²⁰

De gewone leden hadden in GroenLinks waarschijnlijk wel iets, maar niet veel meer te zeggen dan in andere partijen. Het huishoudelijk reglement bood de leden de mogelijkheid via een besluitvormend of correctief referendum een besluit te nemen, respectievelijk te vernietigen; maar alleen het congres kon besluiten dat een referendum gehouden zou moeten worden.²¹ In de door ons onderzochte periode vonden geen referenda plaats, afgezien van de schriftelijke stemming over de keuze van een lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen die in 1994 werden gehouden. In D66 en De Groenen hebben leden waarschijnlijk iets meer invloed, in andere partijen nog minder. Leden van GroenLinks kunnen zich in tal van lokale en nationale werkgroepen met politiek bezig houden - ongeveer een derde van de in 1992 geënquêteerde leden deed zoiets.

Al met al is het de vraag of GroenLinks aan alle criteria van Nieuwe Politiek voldoet. Het lijkt ons veeleer een mengeling van Oude en Nieuwe Politiek: veel nieuwe thema's, grote sympathie voor nieuwe sociale bewegingen en buitenparlementaire actie, naast een tamelijk parlementaire en electorale strategie en een nogal traditionele partijorganisatie.

de kiezers: nieuwe middenklassen?

Anders dan CPN, EVP en (aanvankelijk) PPR richtte GroenLinks zich niet expliciet op een bepaalde sociale klasse of andere doelgroep, maar - als een kleine volkspartij - op alle mogelijke rangen en standen, kerken en etnische groepen. Binnen de partij was niet iedereen daar overigens even gelukkig mee. Aan de ene kant zochten de uit de CPN en (soms) PSP afkomstige kaderleden en partijleiders als Brouwer vooral naar kiezers onder 'de mensen die buiten de boot vallen', 'werknemers en uitkeringsgerechtigden'.²² Aan de andere kant verwachtten nieuwe kaderleden en ook wel oud-PPR-ers meer van 'de avant-garde' met een 'redelijk beschermde positie in de samenleving'.²³

De uitkomsten van het Nationaal Kiezersonderzoek in 1989 lijken beide stromingen enigszins te bevestigen. GroenLinks-kiezers waren over het algemeen hoog opgeleid: 41% had enig HBO of universitair onderwijs genoten, vergeleken

met 22% van alle kiezers. Ze kwamen in alle inkomenscategorieën voor, zij het iets meer in huishoudens met een laag inkomen.²⁴ De Rotterdamse sociologen Steijn en De Witte troffen de meeste sympathie voor GroenLinks aan bij twee klassen: enerzijds de hogere klasse van managers en vrije beroepen, anderzijds de laagste klasse van ongeschoolde arbeiders.²⁵ Dit valt historisch natuurlijk wel te verklaren: de PPR vond ook haar aanhang vooral onder hogere ambtenaren en intellectuelen, terwijl de CPN en in mindere mate ook geschoolde en ongeschoolde arbeiders aantrokken. Aan de hand van het onderzoek van Steijn en De Witte en van het Nationaal Kiezersonderzoek valt echter niet goed vast te stellen of de nieuwe middenklasse inderdaad de harde kern van het GroenLinkse electoraat uitmaakt.

Wel is duidelijk dat de kiezers van GroenLinks evenals de partijleden en congresgangers postmaterialistische waarden de voorkeur geven boven materialistische. In 1989 kon volgens de politicologen Van Deth, Leijenaar en Wittebrood 84% van deze kiezers als postmaterialisten beschouwd worden, meer dan van welke andere partij ook.²⁶ Overigens wil dat niet zeggen dat de meerderheid van alle 'postmaterialisten' op GroenLinks stemde; dat deed minder dan 20%, de rest verdeelde hun stemmen over D66, PvdA, CDA en VVD. In 1994 was dat niet veel anders.²⁷

Ook op electoraal gebied kan de vraag dus niet ondubbelzinnig beantwoord worden of GroenLinks de kenmerken van een 'New Politics Party' heeft. De partij draagt hier evenals elders de ballast van het verleden nog met zich mee, in de vorm van een enigszins socialistische ideologie, een overwegend electorale en parlementaire strategie, een traditionele partijorganisatie en een heterogeen electoraat.

PARTIJCULTUUR: EENHEID IN VERSCHIEDENHEID?

Een organisatie heeft bepaalde doelstellingen en een strategie om die te bereiken; maar ook een bepaalde stijl of organisatiecultuur waarmee de strategie uitgevoerd wordt. De term 'organisatiecultuur' wordt vooral door bedrijfskundigen gebruikt om de heersende waarden en normen in een organisatie aan te duiden die - met tal van andere factoren - de productiviteit of doelmatigheid beïnvloeden.²⁸ Zo kunnen organisaties in hun cultuur vooral op proces of op resultaat gericht, professioneel of organisatie-gebonden, open of gesloten, strak of los controlerend, pragmatisch of normatief werken.²⁹

Een politieke partij is ook een organisatie met een bepaalde cultuur. Die cultuur wordt niet uitputtend beschreven met weergave van het partijprogramma; het gaat ook om de manier waarop partijleden het programma hanteren, hoe ze hun organisatie waarderen, wat ze van haar verwachten en hoe ze met elkaar omgaan. Eensgezindheid op dit punt kan van belang zijn voor de effectiviteit van de partij in de verkiezingsstrijd - de 'productiviteit' van een partij zou men immers kunnen meten in stemmen of zetelwinst. Het kan zelfs een voorwaarde

voor overleven zijn, vooral na een fusie. Fusies tussen bedrijven hebben meer kans van slagen wanneer de organisatieculturen niet te ver uiteenlopen;³⁰ voor partijen zou hetzelfde kunnen gelden.

activisten-partij

Partijcultuur is nog een vrijwel onontgonnen terrein in de politieke wetenschap. Over partijorganisatie is wel veel geschreven. In die literatuur worden globaal twee soorten partijorganisatie onderscheiden: aan de ene kant een ideologisch gemotiveerde, sterk op leden gerichte 'activisten-partij' (*Mitgliederpartei, parti de militants*), waar de 'logic of constituency representation' overheerst en beleidsdoelstellingen of idealen belangrijker worden gevonden dan verkiezingswinst; aan de andere kant een pragmatische, meer op kiezers gerichte partij (*Wählerpartei, parti d'électeurs, catch-all party*), waar de 'logic of party competition' domineert.³¹ Het tweede type wordt ook wel een 'electoraal-professionele partij' of een 'moderne kaderpartij' genoemd, omdat zij voornamelijk bestaat uit min of meer professioneel kader: beroepspolitici, zij die dat willen worden, en hun adviseurs.³² In de partijcultuur van een 'activisten-partij' staan ideologie en beginselen voorop, ook als dat leidt tot verlies van kiezers. Een 'kiezerspartij' daarentegen zal de 'haalbaarheid' van haar doelstellingen en steun van zoveel mogelijk kiezers zwaarder laten wegen dan principes en ideologie. In de praktijk komen beide 'ideaal-types' zelden in zuivere vorm voor en zijn nog verschillende varianten denkbaar. Binnen één partij komen bovendien de twee typen ook naast elkaar voor, in de vorm van ideologisch gemotiveerde en pragmatische, op een politieke loopbaan gerichte leden.

Bij het middenkaderonderzoek aan het eind van de jaren zeventig bleken de congresgangers van de vier grote partijen in Nederland moeilijk te kunnen kiezen tussen de twee typen partij. De uitspraak 'Mijn partij moet altijd voor haar doeleinden en principes blijven staan, ook als dit tot stemmenverlies zou leiden' kreeg instemming van meer dan 90% van de ondervraagden bij alle vier de partijen. Bijna evenveel congresgangers achtten een ideologische grondslag nodig voor hun partij - alleen bij D66 was dat minder, zoals te verwachten viel. Dit duidt op een voorkeur voor een ideologische 'activistenpartij'. Daar staat tegenover dat de uitspraak 'Politiek is meer een kwestie van het haalbare dan van het blijven vasthouden aan uitgangspunten' eveneens op instemming konden rekenen van de ondervraagden van CDA, D66 en VVD - al wees ruim een derde van de christendemocraten en van de D66-ers de uitspraak af. Bij de PvdA staakten hier de stemmen. Wel vond een meerderheid van de PvdA-afgevaardigden met hun collega's van CDA en VVD dat hun partij moest proberen 'zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen en de belangen van deze groepen naar buiten te vertegenwoordigen'. De congresgangers van D66 waren het hier verrassend genoeg merendeels niet mee eens; wellicht stootte de verwijzing naar 'groepen' de individualistische D66-ers af?³³

De oprichters van GroenLinks kregen in 1990 dezelfde vier uitspraken voorged. Zoals verwacht gaven zij duidelijker dan de congresgangers van de grote partijen de voorkeur aan een ideologische 'activisten-partij' boven een pragmatische 'kiezers-partij'. Alleen bij de vraag of hun partij de stemmen van zoveel mogelijk groepen moest zien te winnen, aarzelden ze - meer dan de D66-ers! Politiek was in de ogen van de GroenLinkse leden toch een kwestie van principes en niet van haalbaarheid (zie tabel 2). De nadruk op principes bleef echter enigszins vrijblijvend in de partij; een beginselprogramma werd door de meeste congresgangers in 1991 niet bijzonder belangrijk geacht en is er dan ook niet gekomen. Misschien wat verwarrend zou men GroenLinks dus een ideologische kiezers-partij kunnen noemen, waar de 'logic of constituency representation' weliswaar overheerst maar de 'logic of party competition' niet geheel taboe lijkt. Een zekere dubbelzinnigheid bleek ook uit de mening van de meeste congresgangers in 1991 dat ledenwerfacties weliswaar niet zo belangrijk waren, maar dat het bijzonder belangrijk was dat de partij een aantrekkelijk klimaat voor leden zou hebben. Bovendien meende slechts iets meer dan een kwart dat voldoende energie werd gestoken in het scheppen van een dergelijk klimaat. Tegelijkertijd achtte de meerderheid verkiezingscampagnes niet bijzonder belangrijk. De gewone leden deelden de meningen van hun congresafgevaardigden, zij het in andere verhoudingen: zij hechtten (nog) minder belang aan ledenwerving, het scheppen van een aantrekkelijk klimaat en aan verkiezingscampagnes.

De partijcultuur in de vier moederpartijen van GroenLinks verschilde nogal. Die verschillen vonden we terug bij de congresgangers in 1990, zij het vrij zwak (zie tabel 2). Over het algemeen waren de oud-communisten het meest pragmatisch in hun opvattingen - 42% zag politiek als 'kwestie van het haalbare' en 74% wilde de stemmen van zoveel mogelijk groepen winnen en hun belangen behartigen. Dit sloot behoefte aan een ideologische grondslag en een principiële opstelling in hun ogen echter niet uit. Merkwaardig genoeg bleken de uit de EVP togetreden GroenLinkse leden minder principieel dan de CPN-ers en andere bloedgroepen. Wellicht hadden ze naar hun gevoel al zoveel water in de evangelische wijn gedaan bij de overgang naar GroenLinks dat *Prinzipienreiterei* hen niet meer zinvol toescheen. De PPR-bloedgroep voelde minder behoefte aan een ideologische grondslag dan de anderen - logisch: de PPR had altijd geweigerd een beginselprogram op te stellen en wees ook alle 'ismen' af. De PSP-ers bleken zoals voorspeld het meest ideologisch en principieel van allemaal. De nieuwe leden waren bijna even pragmatisch als de CPN-ers, maar streefden minder dan alle andere bloedgroepen naar maximale stemmenwinst en belangenbehartiging.

Tabel 2: *Partijcultuur van GroenLinks en haar bloedgroepen (1990) vergeleken met die van CDA, D66, PvdA en VVD (1978/1979): instemming met vier uitspraken (percentage 'zeer eens' en 'eens')*

	CPN	PSP	PPR	EVP	GL	CDA	D66	PvdA	VVD
Mijn partij moet altijd voor haar doeleinden en principes blijven staan	92	94	94	65	93	96	93	93	94
Mijn partij moet proberen zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen en de belangen van deze groepen naar buiten toe vertegenwoordigen	74	50	50	65	54	60	39	61	81
Politiek is meer een kwestie van het haalbare dan van het blijven vasthouden aan uitgangspunten	42	26	39	45	37	64	71	50	85
Mijn partij heeft een ideologische grondslag nodig voor haar doeleinden en beleid	82	91	70	90	80	89	55	98	87

Bron:

Middel, B.P., en W.H. van Schuur, 'Dutch party delegates: Background Characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch Politics, of Delegates from CDA, D'66, PvdA en VVD', in: *Jaarboek 1980 DNPP*, Groningen, 1981, 82.

De motieven en verwachtingen van de partijleden kunnen ook als uitdrukking van de partijcultuur beschouwd worden. De 'ideologen' zullen ideologische eenheid voorop stellen, maar ook door middel van actie en pressie invloed hopen uit te oefenen op het overheidsbeleid. De 'pragmatici' rekenen meer op verkiezingswinst. Bij de oprichting van GroenLinks speelden beide soorten motieven waarschijnlijk een rol (zie ook hoofdstuk 4). De ondervraagde deelnemers aan het oprichtingscongres noemden als motief het meest: invloed uitoefenen. Een kleine meerderheid verwachtte bovendien ideologische vernieuwing van GroenLinks.

Toch was men sceptisch over de ideologische eenheid; slechts een kwart van de ondervraagden meende dat de onderlinge ideologische verschillen nagenoeg verdwenen waren. Een royale meerderheid, twee derden, rekende op bescheiden verkiezingswinst, een vijfde op meer dan drie zetels en slechts een achtste deel verwachtte verlies of stabilisatie - en de pessimisten kregen gelijk. In 1991 beantwoordden de congresgangers opnieuw vragen over hun motivatie. Het meest genoemde motief bleek de hoop op meer kiezers - 85% verwachtte met GroenLinks meer 'linkse en groene kiezers' te trekken dan met de vier partijen afzonderlijk. Ideologische motieven - 'de ideologische verschillen tussen de partijen waren nagenoeg verdwenen' en 'door een fusie zou er een ideologische vernieuwing tot stand komen' - werden door 52% respectievelijk 71% genoemd. Pragmatische beweegredenen als 'een progressieve meerderheidscoalitie' naderbij brengen, of 'meer financiële en organisatorische mogelijkheden' speelden bij 55% respectievelijk 78% van de ondervraagden een rol. Opnieuw vinden we dus een combinatie van pragmatische en ideologische beweegredenen.

Overigens kwamen ook andere motieven voor, die niet zonder meer als 'pragmatisch' of 'ideologisch' geassocieerd kunnen worden: de angst dat de oude partijen zelfstandig niet zouden overleven, bijvoorbeeld, door gebrek aan kader of aan kiezers. Deze argumenten spraken slechts een minderheid van ruim 40% van de respondenten aan. Een groot deel daarvan kwam uit de CPN: de partij die in 1986 te weinig stemmen had gehaald om in de Tweede Kamer te blijven, en die daarna te maken kreeg van de neergang van het communisme in Oost-Europa (zie hoofdstuk 4).³⁴

Hier vinden we dan ook significante verschillen tussen de bloedgroepen; verder slechts op een punt: de oud-PSP-ers verwachtten minder vaak ideologische vernieuwing van GroenLinks dan oud-leden van PPR en CPN, terwijl de nieuwe leden die vernieuwing in nog sterkere mate verwachtten. Deze tendens kon men ook bij de congresgangers in 1990 waarnemen, zij het in mindere mate. De pacifistisch-socialisten voelden vermoedelijk minder behoefte aan ideologische vernieuwing; hun ideologie bleef tamelijk stabiel en coherent, stelden we hierboven reeds vast, ook al ontkwamen zij in de jaren tachtig evenmin aan een kritisch zelfonderzoek. De ideologie van de PPR stond minder op gespannen voet met de tijdgeest van de jaren tachtig en negentig, maar miste van huis uit coherentie en werd dan ook vaak niet als ideologie herkend.

frequentie partijbijeenkomsten

Een heel andere manier om partijcultuur in kaart te brengen is de vraag hoe vaak een partij bijeenkomsten moet houden. Ideologen en activisten hebben doorgaans meer behoefte aan vergaderingen en discussies dan pragmatici en kiezers-gerichte leden. Een puur electorale partij zou zelfs een slapend bestaan kunnen leiden zonder enige bijeenkomsten buiten verkiezingstijd. Dat is GroenLinks natuurlijk niet. De meeste oprichters verwachtten in 1990 toch minstens een keer per maand in hun woonplaats bijeen te komen.

Tussen de bloedgroepen hadden we eigenlijk duidelijke verschillen verwacht in de frequentie van vergaderingen: bij de activistische CPN een hogere frequentie dan bij de meer electorale PPR en EVP. De ondervraagde leden van de vier partijen op de opheffingscongressen bevestigden dat beeld in grote lijnen. De PSP bleek nog iets actiever dan de CPN: 66% van eerstgenoemde partij en 64% van de laatstgenoemde verklaarden minstens eenmaal per maand in hun woonplaats bijeenkomsten te hebben. Bij de PPR was dat beduidend minder: 46%. De EVP kwam nog minder vaak bijeen - vaak slechts een of twee keer per jaar. Dit hing natuurlijk ook samen met de organisatiedichtheid of -dunheid van de partij: de EVP had anno 1990 in veel plaatsen te weinig leden om regelmatig bijeen te komen.

Dit is echter niet het hele verhaal. Er bleken ook opvallende verschillen te bestaan in de opvattingen over het gewenste aantal bijeenkomsten. De EVP-ers hadden helemaal niet zoveel behoefte aan maandelijks vergaderingen: 45% achtte die wenselijk, 32% wilde wel drie of vier keer per jaar bij elkaar komen en 24% nog minder vaak. De PSP-ers daarentegen vonden hun hoge vergaderfrequentie nog lang niet hoog genoeg: 38% zou meer dan eens per maand bijeen willen komen, 47% vond één keer per maand voldoende en slechts 15% wilde minder vaak vergaderen. De andere twee zaten hier tussen in. Het meest tevreden met hun vergaderritme waren de leden van de PPR, het minst de PSP-ers.

mediavoorkeuren

Weer een ander inzicht in partijcultuur bieden gegevens over de media - dagbladen, weekbladen, omroepen - waaraan de GroenLinkse leden hun politieke informatie ontleenen. Van 'ideologen' kan men verwachten dat ze de voorkeur geven aan gelijkgezinde media, van 'pragmatici' dat ze 'kwaliteit' verkiezen boven ideologische verwantschap. De traditionele beginselpartijen hadden in Nederland tot in de jaren zestig vaak nauwe banden met bepaalde omroepen en bladen, maar die banden zijn met de ontzuiling natuurlijk losser geworden of zelfs verdwenen. Zo is *De Volkskrant* niet meer het dagblad van de katholieke zuil maar juist de krant van linkse activisten geworden.

De grootste groep van de in 1992 geënquêteerde leden van GroenLinks - 47% - bleek ook *De Volkskrant* regelmatig te lezen. Slechts weinigen gaven de voorkeur aan de 'kwaliteitskrant' *NRC-Handelsblad* (13%), of aan het van huis uit protestants-christelijke *Trouw* (15%). Tussen de bloedgroepen bestonden hier significante verschillen: de uit PSP afkomstige leden lazen *De Volkskrant* het meest, die uit de EVP het minst. Laatstgenoemde groep was het dagblad *Trouw* trouw gebleven. De uit de PPR gekomen leden verdeelden hun belangstelling over *Trouw* en *De Volkskrant*. De oud-communisten lazen alle landelijke dagbladen minder - ze misten wellicht toch hun eigen dagblad, de in 1990 voor het laatst verschenen *De Waarheid*? Nieuwe leden toonden relatief meer belangstelling voor *NRC-Handelsblad* dan de anderen, maar lazen vaker nog *De Volkskrant*.

Het gebruik van weekbladen bleek iets meer gespreid. Het van huis uit sociaal-democratisch getinte *Vrij Nederland* trok de meeste lezers uit GroenLinkse kring - en dan vooral nieuwe leden en oud-PSP-ers - gevolgd door de iets radicalere *Groene Amsterdammer* - ook vooral PSP-ers, naast CPN-ers. *Hervormd Nederland* sprak natuurlijk de uit de EVP gekomen GroenLinkse leden het meest aan, maar telde ook lezers uit de PPR. De meer liberale *Haagse Post* - gefuseerd met *De Tijd*, oorspronkelijk een katholiek dagblad, later een gematigd weekblad - werd door nieuwe leden en ex-PPR-leden gelezen. De conservatief-liberale *Elsevier* vond onder GroenLinks nauwelijks aftrek. De verschillen tussen de bloedgroepen waren echter niet significant.

Nog duidelijker is het beeld bij de omroepen (zie tabel 3). Verreweg het meest geliefd is de ooit vrijzinnig-protestantse maar sinds de jaren zestig eerder links-libertaire of 'postmaterialistische' VPRO. Zelfs een meerderheid van de oud-CPN-ers bleek hiervan lid. Alleen de uit de EVP afkomstige GroenLinkse leden bleven trouw aan de protestantse NCRV en meden in meerderheid de VPRO. De VARA trok inderdaad veel communisten; maar minder PSP-ers dan voorspeld. Bij de gewezen PPR-leden bestond nog belangstelling voor KRO en NCRV. Niemand was lid van de TROS en bijna niemand van AVRO, EO en Veronica. Al met al overheerste dus de voorkeur voor een enigszins gelijkgezinde omroep, maar minder de traditioneel linkse VARA dan de 'postmaterialistische' en weinig dogmatische VPRO. De verschillen tussen de bloedgroepen waren hier wel significant: de zuilen lieten nog hun sporen na.

De partijcultuur van GroenLinks is met deze drie verschillende indicatoren natuurlijk maar gedeeltelijk in beeld gebracht. Niettemin is het al een tamelijk complex beeld geworden. De opvattingen over politiek, de gewenste frequentie van bijeenkomsten en de aandacht voor kranten en omroepen suggereren dat GroenLinks geen gesloten, ideologische activisten-partij is maar evenmin een open, pragmatische kiezers-partij. De ondervraagde partijleden lijken in de praktijk tamelijk pragmatisch en kiezers-gericht bezig, maar koesteren wellicht nog heimwee naar de tijd van hun gesloten ideologisch wereldbeeld en buitenparlementair activisme.

Tussen de bloedgroepen vonden we vaak wel significante maar geen extreme verschillen. Eenheid in verscheidenheid, zou men het optimistisch kunnen noemen. Eenheid veronderstelt dan een minimum aan wederzijdse sympathie. Bovendien moeten de partijleden niet het gevoel hebben dat de ene bloedgroep de andere overheerst. Ook daarover hebben we enkele vragen gesteld aan de congressangers in 1990 en 1991.

Tabel 3: *Lidmaatschap omroepverenigingen leden GroenLinks (1992)*
in percentages

	AVRO	EO	KRO	NCRV	VARA	VPRO	Vero- nica	Geen lid
CPN	0	0	2	1	30	54	1	24
PSP	0	0	2	0	13	84	1	10
PPR	0	1	10	11	18	74	1	9
EVP	0	0	19	38	9	25	0	19
Nieuwe leden	2	0	4	2	10	66	1	21
GL totaal	0	0	6	6	16	70	1	14

N.B.

Geen der respondenten was blijkbaar lid van de TROS. Sommigen waren lid van meer dan één omroep, dus bedragen de totalen vaak meer dan 100%.

SYMPATHIE EN VERTROUWEN TUSSEN DE BLOEDGROEPEN

Tijdens het oprichtingscongres werden de GroenLinkse leden gevraagd ook de constituerende partijen een cijfer tussen 0 (zeer onsympathiek) en 10 (zeer sympathiek) te geven. Op die manier konden we in kaart brengen hoe de verschillende bloedgroepen over elkaar dachten. Zoals hierboven reeds vermeld, gaven ze de PvdA en De Groenen gemiddeld een krappe zes en andere partijen een vijf of minder (zie nog eens tabel 1). Voor de cohesie van GroenLinks lijkt het een voorwaarde dat de oprichters elkaar niet lager waardeerden - anders zou de verleiding om over te stappen naar een andere partij immers wel eens te groot kunnen worden.

Die verleiding bleek niet erg groot te zijn. De congresgangers gaven alle moederpartijen gemiddeld meer dan een zes (zie tabel 4). Het minst gewaardeerd werd de EVP: van de eigen (oud-)leden kreeg de EVP ruim een negen, maar van de andere bloedgroepen niet veel meer dan een zes. Andersom was ook de sympathie van de EVP-ers voor de andere moederpartijen niet erg hoog; alleen de uit dezelfde christen-radicalen stroming voortgekomen PPR kreeg een acht, de PSP een zeven en de CPN maar een zes. De Groenen konden op iets meer sympathie van de EVP-ers rekenen dan de communisten - vermoedelijk speelden hier politieke cultuur en ideologische afstand een rol, misschien ook de aandacht van De Groenen voor spiritualiteit in de politiek. Voor GroenLinks als geheel toonden de EVP-ers echter wel veel sympathie - gemiddeld een negen, evenals trouwens de andere bloedgroepen. Derhalve was de kans dat zij de pas opgerichte partij

zouden verlaten voor De Groenen toch niet erg groot. Op de laatste bijeenkomst van de EVP in 1991 bleken slechts drie van de 39 bij GroenLinks aangesloten EVP-ers het lidmaatschap van De Groenen als optie te overwegen voor het geval GroenLinks als partij zou mislukken. Terugkeer tot de EVP leek op dat moment al geen reële mogelijkheid meer. In november 1990, tijdens het oprichtingscongres van GroenLinks, zagen nog slechts 11% van de ondervraagde ex-EVP-ers terugkeer als optie, ook al voelden zij gemiddeld meer sympathie voor hun partij dan enige andere bloedgroep; zij hadden immers in feite al tot opheffing besloten.

Tabel 4: *Sympathie van deelnemers aan het oprichtingscongres van GroenLinks (1990) voor de eigen partij en moederpartij (bloedgroepen)*

	CPN	PSP	PPR	EVP	GL
CPN-leden	8.9	7.1	6.6	6.3	8.5
PSP-leden	7.0	8.9	7.3	6.1	8.7
PPR-leden	6.6	7.9	9.0	6.6	9.1
EVP-leden	6.4	7.2	8.2	9.4	8.9
Nieuwe leden	7.1	7.8	7.5	6.2	9.1
GL totaal	7.3	7.9	7.8	6.5	8.9

De congresgangers op het oprichtingscongres schatten over het algemeen de kans niet erg hoog dat ze GroenLinks weer zouden verruilen voor een andere partij indien de fusie zou mislukken en de verkiezingen erg tegen zouden vallen. Een kleine minderheid (13%) zou in dat geval de moederpartijen weer op willen zoeken - eind 1990 waren die nog niet opgeheven. Vooral de PSP-ers dachten daar serieus aan (24%), meer dan de CPN-ers (19%). Aansluiting bij Groenen, D66 of PvdA leek slechts een kwart van de GroenLinkse leden een aantrekkelijke mogelijkheid bij mislukking van hun nieuwe partij, terwijl meer dan 60% ook na ernstige electorale en andere tegenslagen GroenLinks trouw wilde blijven.

Men leek dus redelijk tevreden over de nieuwe partij en haar samenstellende delen. Ook de invloedverdeling tussen de fusiepartners wekte in 1990 weinig of geen onbehagen. Slechts minderheden mopperden wat - zo vond bijna een kwart van de CPN-ers dat de PPR te veel invloed genoot. In 1991 bleek de tevredenheid over de verdeling van invloed nog steeds groot bij PPR en in mindere mate bij PSP en CPN, maar was een meerderheid van EVP-ers ontevreden hierover, althans op de opheffingscongressen van genoemde partijen - de aanwezigheid van partijleden die de stap naar GroenLinks geweigerd hadden zal hier het aantal ontevreden hebben vergroot. In het volgende hoofdstuk zullen we zien hoe het middenkader van GroenLinks vijf jaar na de oprichting over de invloed van de bloedgroepen dacht.

SLOT

Al met al leek anno 1990 de fusie van de vier partijen in GroenLinks toch een redelijke kans van slagen te hebben, indien we de verschillen in politieke cultuur, in sympathie voor elkaar en voor andere partijen en bewegingen, en in opvattingen over ideologie en strategie in ogenschouw nemen. Weliswaar vonden we op elk genoemd terrein vaak significante verschillen tussen de fuserende partijen, maar die waren zelden erg opzienbarend. De enquêtes op de congressen in 1991 en onder de leden in 1992 bevestigden over het algemeen dit beeld.

Het is wel een beeld met vage contouren en vele schakeringen. Scherpe tegenstellingen ontbraken over het algemeen, maar verschillen waren er wel degelijk. De GroenLinkse leden uit CPN en PSP hadden hun socialistische ideologie, hun buitenparlementaire activisme, hun beginselvastheid en voorkeur voor 'eigen' linkse media aanzienlijk afgezwakt en genuanceerd, maar niet opgegeven. Hun nieuwe partijgenoten uit de EVP hielden evenzeer vast aan hun principes en partijcultuur, maar konden met hun geringe aantal nauwelijks enig gewicht in de schaal leggen. De voormalige PPR-leden genoten wel veel invloed en drukten dan ook een zwaar stempel op de - toch vooral parlementaire en electorale - strategie en partijcultuur van GroenLinks. De nieuwe leden leken zich daarin ook wel te kunnen vinden.

Wat voor partij zou GroenLinks anno 1990 genoemd moeten worden? Een partij van hoog opgeleide, redelijk verdienende mannen en (in mindere mate) vrouwen, vooral dertigers en veertigers, overwegend buitenkerkelijk; vaak actief in sociale bewegingen; milieubewust en 'groen', zij het niet ecocentrisch of ecologistisch; kritisch tegenover het kapitalisme en de markteconomie, maar ook sceptisch ten aanzien van socialistische alternatieven, en dus in de praktijk tamelijk pragmatisch; zonder veel hoop op deelname aan een progressieve regeringscoalitie, maar evenmin nog vertrouwend op een revolutionaire buitenparlementaire beweging; elkaar wel waarderend en vertrouwend, maar zonder veel enthousiasme over de nieuwe partijformatie. Anders gezegd: een radicale maar geenszins revolutionaire oppositiepartij, die vooralsnog weinig kans maakte ooit regeringspartij te worden, gezien haar ideologie en (belangrijker nog) haar strategie en partijcultuur. Echter wel een 'blijvertje'; ondanks interne verschillen en spanningen geen partij die binnen een paar jaar uit elkaar zou spatten. Dat is het beeld dat wij kregen na analyse van enquêtes onder de GroenLinkse congressgangers in 1990 en 1991 en de leden in 1992. In de volgende hoofdstukken zullen we zien of de ontwikkelingen sinds die tijd dat beeld bevestigen of ondermijnen.

NOTEN

1. E. Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899, 169.
2. Brinkman, Freriks en Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen'.
3. Cramer, *De groene golf*, 71-72, 79-81; zie ook Van der Heijden, 'Van kleinschalig utopisme naar postgiro-activisme? De milieubeweging 1970-1990'.
4. Brunt e.a. 'Krabben aan het groen', 3.
5. Van der Loo, Snel en Van Steenbergen, *Een wenkend perspectief?*, 47.
6. Zie I. Brouwer, 'Groen en Links voor mens en milieu', in: P. Basset, H. van den Berg en G. Pas, red., *Groen en Links in de jaren negentig*, Amsterdam, 1991, 62-66; en *idem*, 'Het maatschappelijk middenveld van Groen Links', in: *De Helling*, 5 (1992), 2, 30-32.
7. G. Roethof, '"Het is jammer, maar je plugt het er niet meer in". Groen Links worstelt met imago', in: *De Groene Amsterdammer*, 24 januari 1990, 4-5.
8. M. de Rijk, 'De strohalmen van Paul Rosenmöller', in: *De Groene Amsterdammer*, 17 januari 1996, 6-7.
9. Maarten van Poelgeest en Radi Suudi, 'Groen Links moet leren flirten met de macht', in: *NRC-Handelsblad*, 30 oktober 1992.
10. Bram van Ojik, 'Tien argumenten voor progressieve samenwerking', in: *De Helling*, 4 (1991), 4, 19-20.
11. De Rijk, *op.cit.*
12. T.-J. Meeus en W. Scholten, 'Willen wij regeren? Makkelijke vraag..', in: *De Tijd*, 30 juni 1989, 16.
13. M. de Zwart, '"GroenLinks kan geen luis in de pels zijn"', in: *De Volkskrant*, 7 mei 1994.
14. H. Spiering, 'Pragmatisch Groen Links zoekt nieuwe gezichten', in: *NRC-Handelsblad*, 30 oktober 1992.
15. Zie Poguntke, 'The "New Politics Dimension" in European Green Parties'; *idem*, *Alternative Politics*, 9-41; en Baker, Dalton en Hildebrandt, *Germany Transformed*.
16. H. Stufkens, *Gezichten van de nieuwe tijd. De aquariussamenzwering in Nederland*, Amstelveen, 1984.
17. Zie Parkin, *Green Parties*, 180-183; en H. Westerouen van Meeteren, *Leven in de politiek: een groene kijk op mens en samenleving*, Nijmegen, 1986.
18. Stufkens, *op.cit.*, 56-75.
19. H. Beerends en M. Broere, 'Wint New Age terrein in Groen Links', in: *Groen Links*, 3 (1992), 10, 8-9.
20. *Statuten en huishoudelijk reglement Groen Links*, Amsterdam, 1991; en *Statuten, Huishoudelijk reglement*, Utrecht, 1997.
21. *Ibidem*.

22. M. van Hintum, 'Groen Links en het failliet van het socialisme. Ina Brouwer en Paul Kalma in debat', in: *Groen Links*, 1 (1990), 3, 6-7.
23. Van Poelgeest en Suudi, *op.cit.*
24. *Nationaal Kiezersonderzoek 1989*, 20-21.
25. Steijn en De Witte, *De Januskop van de industriële samenleving*, 256.
26. Van Deth, Leijenaar en Wittebrood, 'Politieke oriëntaties', 61.
27. Van Deth, 'De stabiliteit van oude en nieuwe oriëntaties', 139.
28. Zie onder anderen Peters en Waterman, *In search of excellence*; en Hofstede e.a. 'Measuring organizational cultures. A qualitative and quantitative study across twenty cases'.
29. Zie Sanders en Neuijen, *Bedrijfscultuur: diagnose en beïnvloeding*.
30. Caris, Clarijs en Nierman, *Fuseren in non-profit organisaties*.
31. Zie Kitschelt en Hellemans, *Beyond the European Left*, 12-30; Kitschelt, *The Logics of Party Formation*; en Seiler, *Les partis politiques*, 93-107.
32. Zie Panebianco, *Modelli di partito*, 478-487; en Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 406-412.
33. Zie Lipschits, Middel en Van Schuur, 'Het middenkader van de Partij van de Arbeid'; *idem*, 'Het middenkader van D66'; *idem*, 'Het middenkader van de VVD'; en *idem*, 'Het middenkader van het CDA'.
34. Zie Voerman, '"Away with all your Superstitions!": The End of Communism in the Netherlands', 472-474.

Hoofdstuk 7

GROENLINKS VIJF JAAR NA DE OPRICHTING: EEN VOLWASSEN GROENE PARTIJ?

Teneinde te kunnen bepalen in hoeverre de organisatorische en ideologische homogeniteit van GroenLinks is toegenomen, is vijf jaar na de oprichting van de partij het middenkader opnieuw geënquêteerd. Deze uitkomsten van dit onderzoek vormen een indicatie van de mate waarin de fusie geslaagd is. Alvorens deze enquêteresultaten met die van 1990 en 1991 te vergelijken, wordt hier in vogelvlucht de ontwikkeling van GroenLinks in die vijf jaar geschetst.

VAN GROEN LINKS NAAR GROENLINKS (1990-1995)

Bij de oprichting van de partij in 1990 werd de naam nog niet aan elkaar geschreven; dat gebeurde pas sinds 1993 - symbolisch voor toenemende integratie? Die integratie verliep niet helemaal zonder kleerscheuren. Een aantal leden van de in 1991 opgeheven PSP en CPN wezen de fusie af en weigerden zich bij GroenLinks aan te sluiten. De uit de PPR voortgekomen Europarlementariër Verbeek stapte na een langdurig conflict over de duur van zijn mandaat over naar De Groenen.¹ Ook los hiervan hielden sommige leden GroenLinks binnen een paar jaar voor gezien. Nu waren dit geen forse aderlatingen, maar de nieuwe partij wist het ledenverlies onvoldoende te compenseren met nieuwe leden, zodat zij eind 1995 12.000 leden telde tegen vrijwel 16.000 bij haar oprichting - een achteruitgang van bijna 4.000 leden. In deze periode verloor zij bovendien kiezers. Na de succesvolle gemeenteraadsverkiezingen van 1990, waarbij de nieuwe formatie bijna de helft meer zetels won dan de afzonderlijke partijen in 1986, vielen de Provinciale Statenverkiezingen in 1991 tegen: nu behaalde GroenLinks slechts vier zetels meer dan de vier partijen afzonderlijk in 1987 (36 in plaats van 32; 5,2% in plaats van 4,8% van de stemmen). Het is mogelijk dat deze achteruitgang geweten kan worden aan het verzet tegen de Golfoorlog, waarmee GroenLinks zich onderscheidde en isoleerde van alle andere partijen in Nederland. Intern heeft dit isolement de eenheid wellicht versterkt.

De ideologische eenheid kreeg op het - in hoofdstuk 5 reeds beschreven - congres van december 1991 een grondslag in de vorm van een 'Program van Uitgangspunten'. Op sommige punten stond een socialistisch getinte vleugel tegenover een meer marktgerichte vleugel - soms kritisch 'eco-liberalen' genoemd. Beide bleken overigens tot een compromis bereid. De 'eco-socialisten' toonden

dan ook geen neiging zich aan te sluiten bij de Pacifistisch Socialistische Partij '92 of de Nieuwe Communistische Partij NCPN, die beide formeel in 1992 opgericht werden. Deze partijen bleven klein in omvang - in 1994 schatten ze hun ledental op 200 respectievelijk 625.² Bij Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 haalden ze geen van beide een zetel. De NCPN won wel enkele zetels in de gemeenteraden van Reiderland, Scheemda (Oost-Groningen) en Lemsterland (Friesland). De door de visie van de Russische revolutionaire marxist Trotsky geïnspireerde Socialistische Arbeiderspartij (SAP) kon evenmin veel aantrekkingskracht op de linkervleugel van GroenLinks uitoefenen en bleef ook in 1994 verstoken van zetels op alle niveaus. Veel succesvoller daarentegen was de oorspronkelijk maoïstische Socialistische Partij (SP), die in 1994 126 raadszetels en twee kamerzetels won. Ook zij trok echter verrassend weinig leden van GroenLinks' linkervleugel: slechts incidenteel liep wel eens iemand over. De achterban van beide partijen verschilde nogal: de aanhang van de SP leek minder hoog opgeleid en daarom wellicht minder libertair en 'post-materialistisch' dan die van GroenLinks.³

In 1993 legde Ria Beckers het voorzitterschap van de fractie neer en nam afscheid van de politiek. Zij wilde meer tijd aan haar privé-leven besteden. Haar voormalig partijgenoot Peter Lankhorst nam het voorzitterschap over, maar wilde zich in 1994 eveneens uit de landelijke politiek terugtrekken. Via een referendum in twee ronden konden de partijleden een nieuwe lijsttrekker aanwijzen voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer van mei 1994. Naast vijf individuen stelden zich twee duo's kandidaat. Het ene duo bestond uit het Tweede-Kamerlid Ina Brouwer - fractievoorzitter van de CPN van 1982 tot 1986 - en Mohammed Rabbae, directeur van het Nederlands Centrum voor Buitenlanders en tot voor kort partijloos. Het tweede duo werd gevormd door de Tweede-Kamerleden Leoni Sipkes (uit de PSP afkomstig) en Paul Rosenmöller (in 1989 vakbondsleider en als 'onafhankelijke' kandidaat op de lijst van GroenLinks gekozen). In de eerste ronde won het duo Brouwer-Rabbae 36% van de stemmen, het duo Rosenmöller-Sipkes 34% en de overige kandidaten alle minder dan 20%. In een tweede referendum behaalde het eerstgenoemde tweetal een nipte meerderheid - waarbij massale steun van oud-CPN-ers voor 'hun' Brouwer wellicht de doorslag gaf.⁴ De rest van de kandidatenlijst werd door een partijcongres vastgesteld, waarbij de 'bloedgroepen' slechts een beperkte rol leken te spelen. In de fractie overheersten uiteindelijk de 'onafhankelijken' - Marijke Vos, Paul Rosenmöller en Mohammed Rabbae; één kamerlid kwam uit de PSP voort (Leoni Sipkes) en één uit de CPN (Tara Oedayraj Singh Varma).

De vijf zetels voor GroenLinks bij de kamerverkiezingen in mei 1994 betekenden een zetel verlies en dus een grote teleurstelling. Dit kwam extra hard aan na de (overigens bescheiden) winst die men eerder dat jaar behaald had bij de gemeenteraadsverkiezingen en de veelbelovende cijfers in de opiniepeilingen, die er toe leidden dat Brouwer aan de vooravond van de verkiezingen namens GroenLinks mee mocht doen aan het gebruikelijke lijsttrekkersdebat van de vier grote partijen. Ook in stemmental ging de partij in mei achteruit, vergeleken met

de vorige kamerverkiezingen: van 4,1% in 1989 naar 3,5% in 1994. Men profiteerde dus nauwelijks van het forse verlies van twaalf zetels dat de grote concurrent PvdA leed. Brouwer trok consequenties uit de nederlaag en stond haar zetel in de Tweede Kamer af; Rosenmöller werd tot fractievoorzitter gekozen. Het verlies werd overigens niet alleen aan de lijsttrekkers verweten, maar ook aan de verdeeldheid die de partij in de keuze van een lijstaanvoerder ten toon had gespreid. Ook in de verkiezingscampagne waren fouten gemaakt. Een evaluatiecommissie onder leiding van de partijvoorzitter Marjan Lucas - die Vos opvolgde toen deze haar kamerzetel ging bekleden - kwam tot de conclusie dat GroenLinks teveel de overeenkomsten en te weinig de verschillen met de concurrenten D66 en PvdA had duidelijk gemaakt.⁵

In hetzelfde jaar boekte GroenLinks ook verlies bij de Europese verkiezingen. Eén van de twee zetels ging verloren, mede door concurrentie met De Groenen, die onder aanvoering van de voormalige GroenLinkse Europarlementariër Verbeek weliswaar geen zetel maar wel 2,4% van de stemmen wonnen. De Provinciale Statenverkiezingen van 1995 verliepen evenmin erg voorspoedig, al was er geen sprake van zetelverlies. De vier zetels in de Eerste Kamer bleven behouden, mede dankzij een lijstverbinding met de SP. Gesprekken met De Groenen hadden niet tot samenwerking geleid, behalve in de provincie Zuid-Holland. De Groenen zochten vervolgens samenwerking met het Platform Onafhankelijke Groeperingen (POG) - een bundeling van provinciale partijen - en konden dankzij deze lijstverbinding een lid voor de Eerste Kamer aanwijzen: Bierman werd senator.

In januari 1995 koos het congres van GroenLinks een grotendeels nieuw partijbestuur. Voorzitter werd de bedrijfspastor Ab Harrewijn, voormalig lid van de CPN en van de beweging Christenen voor het Socialisme. Met een deel van deze beweging had hij zich aangesloten bij het Platform voor Evangelie en Politiek, dat in 1991 was opgericht door oud-leden van de EVP. Van de overige bestuursleden hadden nog twee een rol gespeeld in de CPN, twee in de PSP en twee in de PPR.

Voorts besloot de partij in 1995 tot enkele wijzigingen in de eigen organisatie, daartoe geïnspireerd door de Commissie Politieke Vernieuwing onder leiding van de politicoloog Jan-Willem Duyvendak. De commissie had al in 1993 in haar rapport *Duurzame democratie* betoogd dat GroenLinks nog teveel het model van een traditionele massapartij volgde, gericht op de staat in plaats van op de samenleving, en te weinig open in haar organisatie. Het congres nam in 1995 een deel van de aanbevelingen van Duyvendak c.s. over. Herstel van een open ledencongres werd afgewezen, maar wel mochten afdelingen voortaan zoveel afgevaardigden naar een congres sturen als ze wilden. De partijraad - nu niet meer 'GroenLinkse Raad' genoemd - zou uit een tachtigtal afgevaardigden van provinciale afdelingen (zoals de provinciale geleding van de partij heette) bestaan. Daarnaast zou regelmatig een GroenLinks Forum gehouden worden waarop leden en niet-leden actuele onderwerpen konden bespreken. Het eerste forum vond plaats in aansluiting op het partijcongres in november 1995, tegelijk het eerste lustrum van GroenLinks.

HET GROENLINKS-LUSTRUMCONGRES (NOVEMBER 1995)

Het lustrumcongres was een goede gelegenheid om de balans van vijf jaar GroenLinks op te maken en na te gaan of de samensmelting van CPN, EVP, PPR en PSP nog barsten vertoonde. Daartoe werd de deelnemers aan de bijeenkomst gevraagd een enquête in te vullen, vergelijkbaar met die van 1991. De respons was 61%: van de 434 uitgedeelde formulieren kwamen 265 ingevuld terug.⁶ Van de respondenten bleek 71% als afgevaardigde van een afdeling en 21% als belangstellend lid te zijn gekomen; de resterende 8% namen als partijfunctionaris aan het congres deel. Een groot deel van de respondenten had reeds één van de vorige enquêtes ingevuld - 56%, althans volgens eigen zeggen. Ondanks de subtiele verschillen tussen de drie populaties lijkt een vergelijking toch wel verantwoord. Zoals hieronder zal blijken is de continuïteit binnen GroenLinks vrij groot, althans op het niveau van het middenkader dat aan congressen deelneemt.

sociaal-demografische achtergronden

De vernieuwing aan de top van de partij weerspiegelde niet direct een verandering onder het kader. De congresgangers waren in 1995 nog overwegend leden van de oude partijen: 14% was lid van de CPN geweest, 5% van de EVP, 25% van de PPR en 23% van de PSP. Het aandeel van rechtstreekse of nieuwe leden was echter wel duidelijk toegenomen sinds 1991: van 20% tot 33%.⁷ De verhoudingen tussen de vier 'bloedgroepen' waren nauwelijks veranderd, al leken de verschillen in omvang anno 1995 iets kleiner dan in 1991 aangezien de grootste groepen meer waren gekrompen dan de kleine (zie tabel 1).

Tabel 1: *Samenstelling respons congresgangers in 1990, 1991 en 1995*

	Respons 1990	Respons 1991	Respons 1995
Oud-CPN	23	19	14
Oud-EVP	4	1	5
Oud-PPR	30	33	25
Oud-PSP	23	26	23
Nieuwe leden	20	20	33
Totaal %	100%	99%	100%
N=	482	353	265

Het middenkader was enigszins vergrijsd sinds 1991 - in die zin zou men inderdaad van 'ontgroening' kunnen spreken. De gemiddelde leeftijd steeg van 40

naar 42 jaar. Vijftig-plussers maakten toen 16% en nu 26% van de respondenten uit. Veertigers vormden in 1995 de grootste groep (34%, in 1991 31%) in plaats van dertigers (nu 24%, in 1991 38%). Dat de partij zich toch ook in enige verjonging mocht verheugen blijkt uit het stabiele aantal respondenten onder de dertig (16%).

De socioloog Becker zou de respondenten indelen in generaties:⁸

- (1) de vooroorlogse, geboren voor 1930; hier slechts 4%;
- (2) de stille generatie, geboren tussen 1930 en 1940: 10%;
- (3) de protestgeneratie, geboren tussen 1940 en 1955: 45%;
- (4) de verloren generatie, geboren tussen 1955 en 1970: 35%;
- (5) de pragmatische generatie, geboren na 1970: 6%.

De protestgeneratie levert duidelijk het grootste contingent congresgangers, maar net niet de meerderheid. Vat men deze generatie enger op - zoals vaak gebeurt - namelijk als geboren tussen 1945 en 1955, dan bleef ze met 36% van de respondenten krap de grootste, terwijl de stille generatie dan 19% van de respondenten zou omvatten.

Het aandeel van vrouwen onder de congresgangers bleef opvallend stabiel sinds 1991: ongeveer 30%. Aan de top van de partij ligt dat aandeel wezenlijk hoger: negen van de vijftien partijbestuursleden, drie van de vijf Tweede-Kamerleden en twee van de vier Eerste-Kamerleden behoorden anno 1995 tot het vrouwelijk geslacht. Een ruime meerderheid van de respondenten vond GroenLinks dan ook voldoende vrouwvriendelijk. Dat vonden ook de vrouwen, zij het in mindere mate: 44% van de vrouwen en 32% van de mannen achtte GroenLinks 'nog lang niet vrouwvriendelijk genoeg'.

Evenals in 1991 hadden de meeste congresgangers in 1995 een vorm van hoger onderwijs genoten. In 1995 was 11% bezig met een opleiding, 10% had die onvoltooid gelaten. Het aantal academici was nog iets gestegen (van 49% naar 56%), ten koste van het aantal HBO-ers (van 37% naar 28% gedaald).

De overgrote meerderheid van de respondenten had in 1995 een betaalde baan (70%), evenals in 1991; maar daarvan had slechts 37% een volledige baan van ten minste 38 uur per week (in 1991 41%) en 36% een deeltijdbaas van 20-38 uur. Deeltijdwerk leek voor de GroenLinkse leden eerder begerenswaard dan beklagenswaard: slechts 7% van de werkenden zou meer willen werken, 33% juist minder. De overgrote meerderheid (90%) toonde zich over het algemeen tevreden met haar of zijn baan; slechts 3% vond het werk onder haar/zijn niveau. Met deze gegevens kunnen we nu de al eerder besproken hypothese van de Duitse politicoslogen Alber en Bürklin duidelijk verwerpen: deelname aan GroenLinks valt niet te verklaren uit frustratie van een hoog opgeleide generatie die onvoldoende of onbevredigend werk zou kunnen vinden.

De meerderheid van de betaald werk verrichtende congresgangers stond in dienst van (semi-)overheidsinstellingen, vooral in de sociaal-culturele sfeer (35%

van de respondenten met betaald werk); minder dan 5% werkte in landbouw of industrie; en 11% in handel, transport of andere particuliere dienstverlening. Een belangrijke minderheid (38%) verrichtte leidinggevende arbeid. Het aantal 'logocraten' - welzijnswerkers en maatschappelijk werkers, onderwijzers en docenten, journalisten en voorlichters - was nauwelijks minder dan in 1991; het aantal technocraten wel, terwijl het aandeel der bureaucraten - beleidsambtenaren, juristen - was toegenomen. De nieuwe middenklasse in haar geheel was echter even talrijk in 1995 als in 1991. Het aantal managers - in ruime zin - leek iets terug te lopen, evenals het aandeel van de uitvoerende klasse, die loonarbeid verricht maar weinig invloed of zelfstandigheid geniet. Met de toenemende vergrijzing kon men onder de GroenLinkse congresgangers meer gepensioneerden en arbeidsongeschikten vinden.

Evenals in 1991 waren de meeste congresgangers in 1995 buitenkerkelijk: 64% gaf op geen religie of levensbeschouwing aan te hangen, 4% voelde zich thuis bij het Humanistisch Verbond; 6% behoorde tot de rooms-katholieke kerk, 14% tot de nederlands-hervormde of gereformeerde; de rest beschouwde zich vaak als 'oecumenisch christen' of was aangesloten bij een kleiner kerkgenootschap. In 1991 was het aantal buitenkerkelijken nog iets groter: 69% gaf 'geen religie' op, 3% rekende zich tot het Humanistisch Verbond; het aantal katholieken en protestanten was toen nagenoeg even groot als in 1995, het aantal 'overige godsdiensten' iets kleiner.

Het middenkader van GroenLinks vormt evenmin als dat van andere partijen een dwarsdoorsnee uit de Nederlandse bevolking. De gemiddelde Nederlandse kiezer was (anno 1994) minder hoog opgeleid (16% HBO en 7% universiteit) en had minder vaak een betaalde baan (44%); en vooral minder vaak een deeltijdbaan: slechts 12% werkte minder dan 20 uur per week.⁹ Het inkomen van de Nederlandse kiezer lag dan ook lager - maar niet veel lager! De helft van de Nederlandse kiezers - en 57% van de onderzochte GroenLinkse leden - gaf een gezinsinkomen op van 38.000 gulden of meer; 12% van beide categorieën verklaarde rond te komen van minder dan 17.000 gulden en de rest zat daar tussen in. Van de Nederlandse kiezers met een betaalde baan werkte een groter deel in landbouw en industrie (25%) en in de handel, transport of andere particuliere dienstverlening (35%) terwijl ambtenaren - in de ruimste zin van het woord - een kleiner deel uitmaakten (39%) dan bij de GroenLinkse congresgangers. Het aantal buitenkerkelijken was onder de Nederlandse kiezers kleiner (51%) en het aantal katholieken en protestanten groter (25% respectievelijk 21%) dan bij de GroenLinkse congresgangers.¹⁰

Samenvattend kunnen we het GroenLinkse middenkader ook anno 1995 kenmerken als relatief zeer hoog opgeleid, vooral werkzaam in deeltijdbanen bij (semi-)overheidsinstellingen, met een redelijk maar niet buitengewoon hoog inkomen, en overwegend buitenkerkelijk.

In 1991 waren er duidelijke sociaal-demografische verschillen tussen de bloedgroepen te vinden. We hadden verwacht dat die in de loop der jaren zouden

slijten, maar dat bleek nauwelijks het geval. Alleen op godsdienstig gebied waren de bloedgroepen iets heterogener geworden en dus naar elkaar toe gegroeid: CPN en PSP waren in 1995 iets minder homogeen buitenkerkelijk, het (kleine) contingent uit de EVP was minder homogeen gereformeerd. De leeftijdsverschillen waren daarentegen eerder iets groter geworden: de congresgangers uit de PPR waren in 1995 nog iets ouder dan in 1991, de nieuwe leden juist jonger, de uit de PSP afkomstige leden homogener protestgeneratie. De verschillen bleken bij statistische toetsing echter niet of nauwelijks significant.

politieke en ideologische denkbeelden

Ook de politieke opvattingen van de afgevaardigden op het lustrumcongres werden in kaart gebracht. In 1991 kregen de congresgangers van GroenLinks een aantal politieke uitspraken voorgelegd, waarmee zij het 'zeer eens', 'eens', 'oneens' of 'zeer oneens' konden zijn. Analyse van de reacties leidde tot constructie van twee redelijk bruikbare ('robuuste') schalen. Beide schalen zou men als operationalisatie van een radicale ideologie kunnen beschouwen. De meest robuuste schaal bevatte twaalf uitspraken over sociaal-economisch beleid en defensie, die kenmerkend lijken voor het gedachtegoed van de oude PSP en in mindere mate de CPN; voor het gemak noemen we dit de 'rode schaal'. De tweede schaal bevatte vijf items over milieubeleid en zou men de 'groene schaal' kunnen noemen. De congresgangers gaven in 1995 opnieuw hun mening over deze zeventien uitspraken, maar bovendien over acht nieuwe items - mede opgesteld naar aanleiding van kritiek op de vorige enquête. Twee van de nieuwe items waren bedoeld om feminisme te operationaliseren, twee andere om actuele kwesties aan te snijden en vier om verschillende ideologische benaderingen van het milieuvraagstuk beter te kunnen onderscheiden.

Vergelijkt men de meningen van de congresgangers in 1991 en 1995 over de 'rode' en 'groene' onderwerpen, dan valt allereerst de continuïteit op (zie tabel 2). De meningen blijken zelden drastisch omgeslagen te zijn, maar meestal slechts iets opgeschoven. Over het algemeen lijkt men in 1995 iets minder geneigd in te stemmen met socialistische opvattingen, al is dat niet over de hele linie het geval. Een overgrote meerderheid achtte - nog meer in 1995 dan vier jaar daarvoor - radicale verandering noodzakelijk om een rechtvaardige maatschappij te realiseren. Voor afschaffing van erfrecht, nivellering van inkomens, zeggenschap en winstuitkering voor werknemers was ook in 1995 een meerderheid te vinden, zij het soms iets kleiner dan in 1991. Nationalisatie van bedrijven ontmoette in 1995 nog minder instemming dan in 1991, maar het basisinkomen juist meer. Afschaffing van particulier grondbezit wenste nog slechts een minderheid - maar dat betekent een verschuiving van niet meer dan 4% ten opzichte van 1991. De opvattingen over defensie zijn op één punt duidelijk veranderd: de NAVO werd anno 1995 minder negatief gewaardeerd dan vier jaar tevoren. Haar optreden in de burgeroorlog Bosnië heeft daar wellicht toe bijgedragen, naast andere veranderingen in de internationale verhoudingen. Zelfs deze meningswijziging blijft echter be-

scheiden: een verschuiving van 15%. Afschaffing van het Nederlandse leger werd nog steeds door de helft van de congresgangers voorgestaan, geweldloze verdediging echter nog maar door iets meer dan een kwart. Deze absolute pacifisten zouden gewapende interventie van de VN waarschijnlijk ook afwijzen; een ruime meerderheid achtte die in 1995 echter wel zinvol.

Tabel 2.a: *Instemming met ideologische uitspraken van congresgangers van Groen Links in 1991 en 1995 ('rode schaal')*

'Rode' schaal	1991 congres % eens	1995 congres % eens
Een meer rechtvaardige maatschappij kan alleen worden bereikt door de huidige sociale structuur radicaal te veranderen	79	83
Het erfrecht moet in principe afgeschaft worden	46	49
Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden	65	74
De winst van een bedrijf behoort aan de werknemers van dat bedrijf	65	54
Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen	31	26
De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven	73	55
Inkomensverschillen dienen in principe te verdwijnen	46	53
Particulier bezit van grond dient afgeschaft te worden; grond behoort aan de gemeenschap	53	49
Overheidsbemoeienis leidt doorgaans alleen maar tot bureaucratie en verlamming van het economisch leven	23	16
Nederland moet nu zo snel mogelijk uit de NAVO	64	49
Het Nederlandse leger moet afgeschaft worden	48	50
Tegen een bezetting van Nederland door een vreemde mogendheid mag alleen geweldloos verzet worden gepleegd	35	27

Tabel 2.b: *Instemming met ideologische uitspraken van congresgangers van GroenLinks in 1991 en 1995 ('groene schaal')*

'Groene' schaal	1991 congres % eens	1995 congres % eens
Er dient een extra belasting te komen op milieu-vervuilende produkten, opdat deze minder gekocht worden	98	98
Milieubelastende sectoren in het bedrijfsleven moeten inkrimpen dan wel verdwijnen, ongeacht het effect hiervan op de werkgelegenheid	85	77
Het autogebruik moet voor iedereen betaalbaar zijn, ook voor de lagere inkomensgroepen	31	23
Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat er een forse daling van het weggebruik optreedt	77	83
Alle vervoer is vervuilend (auto, bus, trein, vliegtuig) en daarom moet de mobiliteit van de bevolking sterk aan banden worden gelegd	45	43

N1= 280

N2= 265

De groene schaal geeft nog minder verandering van opvattingen te zien. De auto leek nog minder vrienden onder het GroenLinkse middenkader te hebben in 1995 dan in 1991, maar het bedrijfsleven kon op iets meer begrip rekenen (zie tabel 2). Het milieu werd in 1995 het meest genoemd wanneer men moest aangeven welk politiek probleem men het belangrijkste vond (43%); vaker dan werkloosheid (27%), armoede Derde Wereld (19%), integratie immigranten (7%), democratisering (4%) of andere problemen (6%). In 1991 hechtten de congresgangers meer belang aan armoede in de Derde Wereld (46% noemde dat het belangrijkste probleem) en minder aan milieuvervuiling (32%); werkloosheid kreeg toen veel minder aandacht, democratisering evenveel (respectievelijk 3% en 4%).

Het middenkader van GroenLinks leek dus ook in 1995 bereid tot een radicaal milieubeleid. Over de richting van een dergelijk beleid op langere termijn verschilden men soms van mening. De meerderheid van de respondenten vertrouwde de meer op overheidsingrijpen dan op de werking van de markt (zie tabel 2).

Tabel 2.c: *Politieke opvattingen van congresgangers van GroenLinks in 1995 (overige items)*

	% eens
In een markteconomie zoals wij die kennen zal het milieu altijd opgeofferd worden aan economische belangen	63
Hoe meer invloed de overheid op de economie heeft, des te slechter gaat het doorgaans met het milieu	9
Voor het milieu maakt het weinig uit of we een plan- dan wel een markteconomie hebben; belangrijker is de houding van mensen tegenover de natuur	59
Markt- en planeconomie hebben allebei gefaald; we moeten een andere economische orde zoeken, gebaseerd op kleinschalige gemeenschappen	56
GroenLinks moet verdere Europese integratie afwijzen	21
Een voorkeursbeleid voor vrouwen (bij sollicitaties) is nu niet meer nodig	20
GroenLinks is nog lang niet vrouwvriendelijk genoeg	35
Gewapende interventie van de VN bij conflicten als in Bosnië heeft weinig zin	40

N= 265

Slechts een kleine minderheid zou men 'eco-liberaal' kunnen noemen. Dat betekent nog niet dat de meerderheid nu 'eco-socialistisch' dacht en de markteconomie wilde vervangen door een planeconomie, want een meerderheid verwierp in feite beide vormen van economische ordening wanneer het gaat om behoud van het milieu. Deze GroenLinkse leden zochten een 'derde weg' naast 'plan' en 'markt' - een weg die kenmerkend lijkt voor de ideologie van het 'ecologisme'. Zoals eerder al is uiteengezet, moet men ecologisme niet verwarren met *environmentalism* oftewel een algemeen milieubesef.¹¹ De ecologistische ideologie vindt men ook in andere, oudere groene partijen in Europa.¹² Wat dat betreft lijkt GroenLinks dus een echte groene partij geworden, en geen watermeloen of 'communisme in groen jasje' zoals sommige buitenstaanders maar ook dissidenten als Verbeek wel beweerd hebben.¹³ In dit opzicht lijkt de partij dus veeleer 'gegroend' dan 'ontgroend'. In Nederland is het ecologisme als ideologie echter nog weinig ontwikkeld - behalve wellicht binnen de radicale concurrent van GroenLinks, De Groenen. Dat zou kunnen verklaren dat het ecologisme als factor

onder het GroenLinkse middenkader nogal zwak is vergeleken met feminisme en (pacifistisch) socialisme. De twee ecologistische items vormden samen met de uitspraak voor een basisinkomen en twee kritische uitspraken over staatsinvloed en bureaucratie een zeer zwakke Mokken-schaal.

Twee feministische items vormden wel een redelijk sterke schaal. Een royale meerderheid van de respondenten achtte een voorkeursbeleid voor vrouwen bij sollicitaties nog steeds nodig. De eigen partij vond men echter wel vrouwvriendelijk genoeg, zoals boven al werd vermeld. Men zou hier van gematigd feminisme kunnen spreken.

Ook op internationaal gebied hielden de congresgangers er gematigde opvattingen op na: slechts een minderheid wees verdere Europese integratie af en vond gewapende interventie van de VN in (bijvoorbeeld) Bosnië zinloos. De nieuwe items over VN-interventie en Europese integratie - kwesties die in de loop van de jaren negentig aan actualiteit wonnen - pasten overigens goed in de 'rode', pacifistisch-socialistische schaal.

Een factoranalyse levert globaal hetzelfde beeld op als een Mokken-schaalanalyse. Men zou de vier op zich coherente factoren goed kunnen interpreteren als:

- (1) 'pacifistisch-socialisme' oftewel 'rood': uitspraken over defensie, overheidsbemoeyenis, erfrecht, socialisatie en democratisering van bedrijven, grondbezit en inkomensverschillen;
- (2) 'milieubesef' (*environmentalism*) oftewel 'groen': items zoals de ecotax, autogebruik en milieubelastende bedrijven;
- (3) 'feminisme';
- (4) 'ecologisme': kritische uitspraken over overheid, plan- en markteconomie, voorkeur voor kleinschalige gemeenschappen en voor het basisinkomen.

De (bescheiden) matiging van het GroenLinks middenkader blijkt ook uit de plaats die respondenten zichzelf toekenden op de links-rechtsschaal. Op een schaal van 1 (uiterst links) tot 10 (uiterst rechts) plaatste in 1991 53% zich in de extreme hoek (posities 1 en 2) en in 1995 nog 41%. Men schoof echter niet door naar het midden, en niemand plaatste zich rechts van het midden. Ter vergelijking: van de Nederlandse kiezers gaf slechts 9% zichzelf een extreem-linkse positie in 1994.¹⁴ De gemiddelde positie bleef bij de GroenLinkse leden bijna hetzelfde: 2,6 respectievelijk 2,7 (zie tabel 3).

Tussen de 'bloedgroepen' bleven in 1995 duidelijke verschillen bestaan, evenals in 1991. Ook op de rode en groene schalen scoorden de bloedgroepen verschillend: zoals verwacht bleken de oud-PSP-ers het meest 'rood' (oftewel pacifistisch-socialistisch), gevolgd door gewezen EVP-ers (verrassend genoeg), dan ex-CPN-ers, oud-PPR-ers en ten slotte de nieuwe leden. De verschillen waren echter niet significant, anders dan in 1991. Op de groene schaal scoorden de oud-leden van de PPR het hoogst, gevolgd door oud-leden van de EVP, PSP, nieuwe

leden, en als laatste de oud-communisten. Deze verschillen bleken evenmin significant. In 1991 was dat voor beide schalen wel het geval.

Tabel 3: *Gemiddelde zelfplaatsing van congresgangers GroenLinks op de links-rechts-schaal (1= uiterst links, 10= uiterst rechts) in 1991 en 1995; per 'bloedgroep'*

	1991	1995
Ex-CPN	2,2	2,4
Ex-EVP	*	2,9
Ex-PPR	2,9	3,0
Ex-PSP	2,3	2,4
Rechtstreekse leden	2,8	2,9
Totaal GL	2,6	2,7

N= 348

N= 254

* Het aantal oud-leden van de EVP was in 1991 te gering om mee te tellen.

Naast de verschillen tussen de bloedgroepen kunnen we ook de verschillen binnen de bloedgroepen in 1995 vergelijken met die in 1991. De standaarddeviaties zijn voor de twee schalen bij de CPN iets groter geworden, zij het net niet significant; bij de PSP is de toename wel significant, althans wat betreft de rode schaal; bij de PPR is van toename geen sprake; bij de EVP waren de aantallen te klein om een goede vergelijking te maken. Door de bank genomen lijkt de variatie in antwoorden op ideologische vragen tussen GroenLinkse leden uit eenzelfde moederpartij dus licht toe te nemen, terwijl het onderscheid tussen de bloedgroepen juist iets afneemt. De conclusie dringt zich dus op dat het middenkader van GroenLinks in ideologisch opzicht iets homogener geworden is en over het algemeen iets gematigder.

strategische opvattingen

Is het middenkader ook op strategisch gebied gematigder geworden? Een overweldigende meerderheid vond in 1995 dat de partij altijd voor haar doeleinden en principes moest blijven staan, ook als dit tot stemmenverlies zou leiden (88%); en een kleinere meerderheid (54%) verwierp de pragmatische stelling dat politiek meer een kwestie van haalbaarheid is dan van vasthouden aan uitgangspunten - een stelling die de ondervraagde Nederlandse kiezers in 1994 overigens massaal (83%) onderschreven.¹⁵ In 1990 was de afkeer van dit pragmatisme bij het GroenLinkse middenkader zelfs nog iets groter. Fusie met D66 en PvdA in een progressieve volkspartij - in de herfst van 1995 weer even actueel door een

pleidooi van drie prominente PvdA-leden¹⁶ - kon slechts op steun van 5% van de respondenten rekenen. In 1991 was dat nog 12%! Daarentegen hoopte wel een grote groep (42%) in 1995 op deelname van GroenLinks aan een progressief kabinet. Een meer revolutionaire strategie - samenwerking met de extreem-linkse partijen SP, SAP en NCPN of met buitenparlementaire sociale bewegingen - had de voorkeur van een bescheiden minderheid (16%). Ook de sympathie voor de extreem-linkse partijen was bij de meeste respondenten geringer dan die voor D66 en PvdA. Op een schaal van 1 (zeer sterke afkeer) tot 10 (zeer sterke sympathie) gaven de GroenLinkse congresgangers gemiddeld de SP 5,0, de SAP 4,1 en de NCPN slechts 3,6; terwijl D66 5,1 en de PvdA zelfs 5,7 kreeg - net als vijf jaar eerder.

gedachten over de partij en haar organisatie

Bij de oprichters van GroenLinks, op het congres in 1990, waren de verwachtingen over de nieuwe partij redelijk hoog gespannen. De meerderheid (66%) rekende op een paar zetels winst bij eerstvolgende kamerverkiezingen, een deel (21%) zelfs op veel meer. Over het optreden van de alliantie tot 1990 was men echter maar matig te spreken: 38% vond het 'merendeels geslaagd', slechts 2% 'zeer geslaagd' en 51% 'gaat wel'. Vier jaar later heeft men een zetel verlies moeten incasseren. Een reden tot ontevredenheid, zou men denken. Niettemin bleek een meerderheid van de respondenten in 1995 het optreden van de partij niet negatief te evalueren (zie tabel 4). De Tweede-Kamerfractie kreeg zelfs veel lof en de relatie met de media iets meer lof dan kritiek; alleen het interne partijleven bleef in de ogen van een grote minderheid gebrekkig. Bij de toelichting die respondenten op deze vragen gaven valt op het eerste gezicht vooral de waardering voor fractievoorzitter Rosenmöller op. Daarnaast opperde een enkeling dat de fractie wel iets radicalere standpunten zou mogen innemen. De media zouden GroenLinks vaak negeren of alleen aandacht aan Rosenmöller besteden; aan de andere kant werd vastgesteld dat de partij zelf te weinig een duidelijk gezicht liet zien. Eén respondent vergeleek het met het scherp stellen van een (ver afgelegen?) televisiestation: het beeld is bij vlagen haarscherp maar vervaagt dan weer, waardoor kijkers zich afvragen of ze het toestel niet beter uit kunnen zetten.

Tabel 4: *Evaluatie optreden GroenLinks door congresgangers in 1995*

	In parlement	In media	Intern
Zeer geslaagd	23	6	1
Merendeels geslaagd	60	31	25
Gaat wel	14	50	47
Vrij gebrekkig	2	12	24
Zeer gebrekkig	0	2	3
Totaal (N= 265)	99%	101%	100%

Kritiek op het interne functioneren betrof vooral de communicatie binnen de partij, waardoor leden te weinig gemobiliseerd of enthousiast gemaakt zouden worden. Vooral het begin 1995 afgetreden partijbestuur kreeg nog wel eens kritiek te horen op zijn werkwijze, die slordig of eigenmachtig zou zijn.¹⁷ In november 1995 werden de congresgangers gevraagd of het partijbestuur dan wel andere instanties als GroenLinkse Raad (nu: partijraad), kamerfracties, partijcongres of wetenschappelijk bureau in hun ogen te veel, te weinig of voldoende invloed genoten. Over het algemeen vond men de invloedsverdeling wel juist, alleen gewone leden zouden te weinig invloed hebben - een klacht die overigens in vrijwel alle partijen gehoord zou kunnen worden.¹⁸ Het zittende partijbestuur oefende in elk geval volgens verreweg de meeste respondenten niet te veel invloed uit. Een meerderheid vond overigens ook dat het partijbestuur veel invloed bezat; de Tweede-Kamerfractie had volgens de meeste respondenten ook veel of zelfs zeer veel invloed, de Eerste-Kamerfractie redelijk wat, evenals het Wetenschappelijk Bureau en de GroenLinkse Raad, het partijcongres redelijk tot veel, terwijl gewone leden weinig invloed toegekend werd.

Een tweede gevoelig punt zou de invloed van de bloedgroepen kunnen zijn. In de pers circuleerden nog wel eens geruchten dat sommige kaderleden van GroenLinks de macht van bepaalde bloedgroepen, met name oud-communisten, aan de top van de partij te groot zouden vinden.¹⁹ De meeste ondervraagde middenkaderleden kenden de oud-CPN-ers weinig of redelijk wat invloed toe; minder dan de gewezen PSP-ers en PPR-ers, maar meer dan ex-EVP-ers. Slechts minderheden toonden zich ontevreden over de invloed van de bloedgroepen. Deze vragen betroffen het landelijk niveau. Op het niveau van de afdeling kenden de congresgangers de oud-leden van de PPR doorgaans redelijk wat invloed toe, evenals de rechtstreekse leden; uit de PSP afkomstige leden weinig tot redelijk wat, oud-communisten weinig tot zeer weinig en oud-leden uit de EVP zeer weinig. Ook op dit niveau bleek een overgrote meerderheid (variërend van 77% tot 85%) tevreden met deze invloedsverdeling. Op dit punt lijkt de fusie van de bloedgroe-

pen dus geslaagd. Veel respondenten uitten in de marge van de vragenlijst dan ook irritatie over de vragen betreffende bloedgroepen.

Het merendeel van de congresgangers was in 1995 (evenals in 1991) actief in de eigen afdeling. Dat gold echter slechts voor een kleine minderheid (16%) van de belangstellende leden, die niet door hun afdeling waren afgevaardigd; wel bleek een groot deel van deze categorie (37%) activiteiten op landelijk niveau te ontplooiën. Dit zou kunnen verklaren waarom deze categorie ook zonder mandaat (en mogelijke reiskostenvergoeding) toch de moeite nam naar Zutphen te reizen. Overigens nam ook een groot deel van de afgevaardigden (33%) deel aan landelijke partijactiviteiten. Gemiddeld zeiden de congresgangers per week elf uur aan GroenLinks te besteden - precies evenveel als in 1991; bij afgevaardigden was dit twaalf uur, bij belangstellende leden op het congres vijf uur en bij partijfunctionarissen (voornamelijk gemeenteraadsleden) 22 uur. Tussen de bloedgroepen bleek ook hier weinig verschil te bestaan; alleen oud-leden van de PSP sprongen er uit met gemiddeld vijftien uur per week. De eens om hun activisme zo bekende oud-communistische kaderleden onderscheidden zich echter niet meer - zoals nog in 1991 - van de doorsnee GroenLinkse kaderleden (in 1995 waren zij elf uur per week actief, in 1991 ruim twaalf uur). Nieuwe leden waren over het algemeen iets minder actief (gemiddeld tien uur per week), evenals oud-EVP-ers (negen uur).

Net als hun voorgangers in CPN, EVP, PPR en PSP namen middenkaderleden van GroenLinks in 1995 niet alleen actief deel aan de eigen partij, maar ook aan sociale bewegingen en organisaties als vakbeweging, milieubeweging, vredesbeweging, kerk of kerkelijke organisatie, ondernemingsraad of dienstencommissie. Gezien de tendens tot individualisering en afnemende sociale participatie, die alom waargenomen wordt, zou men verwachten dat ook GroenLinkse kaderleden minder actief zouden zijn geworden in de jaren negentig. Dit blijkt niet het geval: ook hier was de continuïteit sterker dan de discontinuïteit. Het aantal respondenten dat buiten de politiek geen maatschappelijke activiteiten ontplooië, bleef praktisch stabiel rond 35%. In 1995 was een relatief iets groter aantal congresgangers actief in milieu- en vakbeweging dan in 1991, verder waren er geen noemenswaardige verschillen.

HOMOGENISERING?

De uitkomsten van de enquête op het eerste lustrumcongres van GroenLinks leveren het volgende beeld op: het middenkader van GroenLinks is in de eerste vijf jaar van haar bestaan niet drastisch veranderd. Hoewel nieuwe leden voor enige verjonging zorgden, vergrijsde het kader als geheel en steeg de gemiddelde leeftijd een paar jaar. De wilde haren wilde men echter nog niet helemaal kwijt raken: over enkele onderwerpen dacht men in 1995 weliswaar iets gematigder of behoudender dan in 1991, maar over het algemeen bleef men even 'groen' en bijna ook even 'rood' als voorheen. Van vermoeidheid, in de zin van dalende activiteiten binnen de partij of binnen sociale bewegingen was weinig te merken.

Tussen de bloedgroepen waren nog steeds ideologische verschillen waar te nemen, maar deze waren wel kleiner geworden. De toeloop van nieuwe leden, hoe bescheiden ook, deed het numerieke en derhalve ook het ideologische gewicht van de bloedgroepen bovendien afnemen. Van onvrede over de invloed van deze of gene bloedgroep viel onder de respondenten weinig of niets te merken - wel van irritatie over vragen op dit gebied. Na vijf jaar lijkt het fusieproces nagenoeg voltooid en kan GroenLinks als volwassen partij worden beschouwd - wel groen, maar geen 'groentje' meer.

NOTEN

1. Zie over dit conflict 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 40; en 'Kroniek 1993. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1993', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 45.
2. A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachten te maken', *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen: DNPP, 1995, 123-148.
3. *NRC Handelsblad*, 30 april 1998.
4. Zie Van Schuur, Lucardie en Voerman, 'Paul of Ina? Kanttekeningen bij de keuze van de politiek leider door GroenLinks'.
5. M. Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo*, Amsterdam: GroenLinks, 1994.
6. De vragenlijsten waren dit keer niet bij de inschrijvingsbalie maar bij de toegang tot de congreszaal uitgedeeld. Zie voor een eerste beschrijving van de uitkomsten van dit onderzoek: Lucardie en Van Schuur, 'De ontgroening van GroenLinks. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan het lustrumcongres van GroenLinks op 25 november 1995'.
7. Indien men de categorie 'rechtstreekse leden' letterlijk neemt, vallen daaronder ook respondenten die voor 1989/1990 lid van CPN, EVP, PPR of PSP geweest waren en na een 'partijloze periode' of lidmaatschap van een andere partij (PvdA bijvoorbeeld) zich als lid van GroenLinks hadden aangemeld; met deze groep - 9% van de respondenten - erbij bevat de categorie rechtstreekse leden 42% van het totaal.
8. Becker, *Generaties en hun kansen*.
9. Anker and Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1994*, 104-105.
10. Anker and Oppenhuis, *op.cit.*, 96-97.
11. Dobson, *Green Political Thought*, 13-36; vergelijk Eckersley, *Environmentalism and Political Theory*.
12. Zie Bennie, Franklin en Rüdig, 'Green Dimensions. The Ideology of the British Greens'; Poguntke, *Alternative Politics*, 102-135; Prendiville and Chafer, 'Activists and Ideas in the Green Movement in France'; en Kitschelt en Helleman, *Beyond the European Left*, 48-92.

13. H. Verbeek, 'Groen Links mag geen communisme in groen jasje worden', in: *De Volkskrant*, 27 juni 1990.
14. Anker en Oppenhuis, *op.cit.*, 89.
15. *Ibidem*, 64.
16. Zie J. de Beus, P. Kalma en P. Scheffer, 'Op zoek naar een hervormingspartij', in: *NRC-Handelsblad*, 30 september 1995.
17. H. Galesloot, 'Struikelend voorwaarts', in: *GroenLinks magazine*, 6 (1995), 1, 10-11.
18. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 164-167.
19. Onder meer in: *NRC-Handelsblad* 29 november 1993; *De Volkskrant*, 14 december 1993; *Trouw*, 1 februari 1994.

Hoofdstuk 8

NA ZURE REGEN KOMT ZONNESCHIJN: GROENLINKS NA 1995

In de voorafgaande hoofdstukken hebben we een beeld geschetst van voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling van GroenLinks tot zijn eerste lustrum. Ter afsluiting van dit boek willen we deze lijnen doortrekken naar het heden en zo mogelijk naar de toekomst. Uiteraard is dat laatste een riskante onderneming, omdat lijnen zelden ongebroken doorlopen in een tijd waarin vrijwel alles verandert.

De tweede helft van de jaren negentig bracht GroenLinks de lang verbeide electorale doorbraak. Daarnaast trachtte de partij haar organisatie professioneler en doelmatiger te maken, maar ook opener en aantrekkelijker voor leden - mits ze zich tijdig aanmeldde bij hun afdelingsbestuur, konden ze praktisch onbeperkt komen. Naast congressen en partijraden begon GroenLinks in 1996 openbare, opinievormende 'GroenLinkse Fora' en 'Groene Salons' te houden over actuele onderwerpen. Op deze bijeenkomsten werden in 1997 ook de essays besproken die de kern zouden vormen van het programma waarmee GroenLinks in 1998 de Tweede-Kamerverkiezingen in ging. Deze essays waren niet geschreven door beproefde partij kaderleden maar door deskundigen die veelal geen partijlid waren.

Het verkiezingsprogramma maakte een gematigde indruk, ook al wist het congres in januari 1998 onderdelen nog iets aan te scherpen. Na uitvoerige discussies in afgelopen jaren over het basisinkomen stelde GroenLinks nu een negatieve inkomstenbelasting van 250 (oplopend tot 400) gulden per maand voor alle burgers voor - een zeer bescheiden begin van een basisinkomen. Daarnaast bleef men voorstander van arbeidstijdverkortung en in het bijzonder van deeltijdbanen; men wilde bovendien de uitkeringen verhogen en vermogenswinsten belasten. Schiphol en andere luchthavens zouden niet meer mogen uitbreiden. De bio-industrie zou moeten verdwijnen, alle landbouw zou binnen vijftien jaar biologisch moeten worden. Het gebruik van softdrugs zou net als dat van tabak en alcohol legaal, maar door accijnsheffing onaantrekkelijk gemaakt dienen te worden. Vreemdelingen die langer dan vijf jaar illegaal in Nederland woonden, zouden een legale verblijfsvergunning moeten krijgen. De NAVO kon in GroenLinkse ogen nog geen genade vinden - al dacht een belangrijke minderheid daar anders over - maar de Europese Unie wel, mits op een democratische leest geschoeid. De invoering van een gemeenschappelijke munt wilde men ook wel accepteren, maar liefst nog wat uitstellen. De Nederlandse staat wilde GroenLinks

eveneens democratischer inrichten, onder meer door naast het corrigerend referendum ook het volksinitiatief mogelijk te maken.¹

Het congres over het verkiezingsprogramma had een levendig karakter, waarbij vanuit de linkervleugel soms heftige kritiek op de tekst en de daarvoor verantwoordelijk gestelde partijtop klonk. Het congres dat in februari 1998 de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer vaststelde, had een veel rustiger, om niet te zeggen saai verloop. De congresgangers volgden de adviezen van de kandidatencommissie zonder noemenswaardige uitzondering op en stemden voor een lijst waarop leden zonder 'bloedgroep' domineerden: van de eerste elf kandidaten waren slechts vijf lid geweest van CPN, EVP, PPR of PSP. Fractievoorzitter Rosenmöller had zich intussen - mede dankzij zijn welbespraakte interventies in de Tweede Kamer - een onaantastbare positie verworven. In 1997 had het partijcongres bovendien besloten de lijsttrekker niet meer door de partijleden thuis maar door het congres te laten kiezen, zodat verrassingen vrijwel uitgesloten werden en Rosenmöller met algemene stemmen tot lijstaanvoerder gekozen kon worden.

De gemeenteraadsverkiezingen brachten in maart 1998 al een voorproefje van electoraal succes: de partij won meer dan 400 zetels en passeerde daarmee D66, dat bijna overal fors verloor. Ruim vijftig raadsleden konden vervolgens een wethouderspost bemachtigen; GroenLinks nam in vrij veel grote steden - Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Arnhem, Nijmegen, Haarlem - deel aan het college.² Bij de kamerverkiezingen in mei haalde GroenLinks 7,3% van de stemmen, goed voor elf zetels - dus meer dan een verdubbeling ten opzichte van 1994. De nieuwe kiezers kwamen vooral van D66 en de PvdA, maar een belangrijk deel bracht voor de eerste keer zijn stem uit. GroenLinks deed het goed onder twintigers en dertigers en kiezers met een hogere of middelbare opleiding maar geen al te hoog inkomen. Zo kon Rosenmöller met een uitgebreide en bovendien grotendeels vernieuwde fractie de oppositie tegen de paarse coalitie voortzetten. Hoewel in de formatieperiode wel eens werd gespeculeerd over deelname van GroenLinks aan een centrum-linkse coalitie met PvdA en CDA, bleek dit geen serieuze optie. In augustus 1998 kon PvdA-leider Wim Kok zijn tweede kabinet met VVD en D66 presenteren. Of dit kabinet het land ook vier jaar zal regeren, wordt alom betwijfeld: in Nederland houden coalities het zelden zo lang uit. De vooruitzichten voor de oppositie lijken dan ook gunstig, met name voor GroenLinks. Wat valt hier verder over te zeggen?

Indien we de lijnen doortrekken die we gevonden hebben in ons onderzoek naar het middenkader en de leden van GroenLinks, dan kunnen we weinig schokkende veranderingen verwachten voor het komende decennium. We vonden nu immers opvallend weinig verschillen tussen leden uit de oude moederpartijen enerzijds en nieuwe leden anderzijds; en evenmin tussen oude en jonge leden. De jongere en nieuwere leden bleken nauwelijks minder radicaal dan de oudere; hooguit iets minder 'rood' en iets meer 'groen'. Ze waren bovendien even hoog opgeleid (of nog iets hoger) en evenzeer werkzaam in sociaal-culturele (semi-)overheidsorgani-

saties als hun oudere partijgenoten. Van een generatieconflict in de nog jonge partij lijkt dus voorlopig geen sprake. Dat kan nog wel tien tot twintig jaar op zich laten wachten, tot de tijd dat de 'protest-generatie' de pensioensgerechtigde leeftijd bereikt en zich (wellicht soms nog tegenstribbelend) terug zal trekken uit invloedrijke posities in de partij. Zelfs dan verwachten we eerder een geleidelijke dan een stormachtige verjonging; de ouderen zullen jongeren vaker met enig enthousiasme binnenhalen dan hen afweren - meer zoals dat binnen de PSP gebeurde dan binnen de CPN. Er zijn immers nauwelijks GroenLinkse dogma's die de oudere garde moet beschermen tegen kritiek van de jeugd - of het zou het voortbestaan van de partij zelf moeten zijn, maar daarover komen we later nog te spreken.

We hebben evenmin tussen de oude bloedgroepen en andere vleugels of stromingen explosieve tegenstellingen gevonden, die ons doen verwachten dat GroenLinks in de nabije toekomst uiteen zal vallen. Weliswaar konden we een zekere spanning tussen twee vleugels waarnemen, die we vereenvoudigend aanduiden als 'eco-liberalen' en 'eco-socialisten', maar deze vormden geen van beide een coherent geheel en waren zelfs informeel nauwelijks georganiseerd. Daarbij bleken eco-liberalen en eco-socialisten bij meningsverschillen steeds tot compromissen bereid. Bovendien liep deze tegenstelling wel gedeeltelijk maar niet helemaal evenwijdig met die tussen de bloedgroepen PPR en EVP enerzijds en CPN en PSP anderzijds; nieuwe leden stonden doorgaans dicht bij de PPR, maar konden toch de tegenstelling ook wel overbruggen en verzachten. En ten slotte werden de vleugels niet tot afscheiding verleid door partijen ter rechter of linker zijde - al zou dat anders kunnen worden in de toekomst. Voorlopig lijkt de saamhorigheid en cohesie binnen GroenLinks sterk genoeg om afsplitsingen te voorkomen. De homogeniteit van de sociaal-economische en sociaal-culturele achtergrond van het kader en hun globaal gelijksoortige partijcultuur dragen daar ook toe bij. De verschillen tussen de bloedgroepen vervagen steeds meer, bleek uit onze enquêtes.

Intern lijken zodoende de voorwaarden voor een zonnige toekomst gegeven. Een kleine en permanente oppositiepartij als GroenLinks kan haar toekomst echter slechts in bescheiden mate zelf bepalen. Veranderingen in de 'politieke mogelijkheden', de institutionele omgeving, de kiezers en de politieke concurrenten, zullen waarschijnlijk meer invloed op die toekomst uitoefenen dan de wil van de partijleden zelf. Om de toekomst van GroenLinks toch in kaart te brengen moeten we derhalve ook de mogelijke veranderingen in haar omgeving schetsen. Het aantal mogelijkheden is natuurlijk in beginsel oneindig groot, maar gezien onze bescheiden kennis en fantasie beperken we ons hier tot een viertal scenario's die ons redelijk plausibel voorkomen: groei tot een middelgrote regeringspartij; fusie met PvdA en (een deel van) D66; scheuring en marginalisering van de partij; electorale terugslag en duurzaam verblijf in de oppositie.

GROEI TOT EEN MIDDELGROTE REGERINGSPARTIJ

Na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 lijkt GroenLinks de periode 'klein links' voorgoed achter zich te laten en vast van plan nog verder te groeien. Verschillende voorwaarden lijken daartoe aanwezig: het tweede kabinet-Kok zou na de jaren van hoogconjunctuur wel eens economische tegenslagen te verduren kunnen krijgen, zodat het met nieuwe bezuinigingen grote aantallen kiezers van zich zal vervreemden. Geld en aandacht voor het milieu zal er dan ook niet veel zijn, zodat GroenLinks zich zowel op sociaal als op ecologisch terrein kan profileren. Een deel van de ontevreden PvdA-kiezers gaat dan vermoedelijk naar de SP, maar een ander deel kiest voor GroenLinks. Dat deel zal des te groter uitvallen indien Rosenmöller adequaat leiding blijft geven aan zijn partij, terwijl de sociaal-democraten wellicht na pensionering van Kok in een pijnlijke opvolgingsstrijd verzeild raken. Bij de volgende kamerverkiezingen wint GroenLinks dan mogelijk zestien zetels (daarmee het hoogtepunt van zijn moederpartijen in 1972 evenarend).

Regeringsdeelname komt dan ongetwijfeld in zicht, vooral wanneer toegenomen spanningen tussen liberalen en sociaal-democraten een derde paarse coalitie onmogelijk maken en PvdA en CDA samen evenals in 1998 geen meerderheid halen. Een in 1998 al even geopperde centrum-linkse coalitie van CDA, PvdA en GroenLinks zou dan aan kunnen treden om op basis van een 'communitaristisch program' de liberale tijdgeest te weerstaan.³ GroenLinks moet uiteraard nog wat water in de groen-rode wijn doen en accepteren dat Nederland lid blijft van de NAVO. Het zou daarmee niet de eerste groene partij zijn om regeringsverantwoordelijkheid te dragen: Finse, Italiaanse, Franse en Duitse Groenen gingen haar in de jaren negentig al voor. In Italië regeerden *I Verdi* bovendien ook samen met sociaal-democraten (oud-communisten) en progressieve christen-democraten. Niet alle kiezers zullen die medeverantwoordelijkheid voor regeringsbeleid in moeilijke tijden - men verwacht immers een recessie rond 2000 - weten te waarderen. Een deel zal bij de volgende verkiezingen op een linkse of groene oppositiepartij stemmen: misschien komen dan eindelijk De Groenen in de Tweede Kamer. Het verlies zou GroenLinks naar de oppositiebanken terug kunnen doen keren - uit vrije wil of gedwongen door zijn coalitiepartners - maar in dit scenario zal dat tijdelijk zijn. De partij blijft qua omvang en ideologische positie een potentiële regeringspartij, te vergelijken bijvoorbeeld met de ARP in de jaren vijftig.

In dit scenario wordt verondersteld dat de politieke verhoudingen in Nederland na 1998 niet erg drastisch veranderen: de PvdA blijft de grootste partij, op de voet gevolgd of soms zelfs ingehaald door de VVD; D66 en CDA weten hun verlies van 1998 hooguit gedeeltelijk maar niet volledig goed te maken. Ook de sociaal-economische situatie verandert niet structureel: er komt wel een recessie, maar geen crisis.

FUSIE TOT 'GROENE VOLKSPARTIJ VOOR DEMOCRATIE'

Dromen worden soms op onverwachte wijze werkelijkheid, ook in de politiek. Zo kwam de Duitse hereniging tot stand in 1990, toen de meeste West-Duitse politici dat ideaal in feite al lang hadden opgegeven. Met de Progressieve Volkspartij, een ideaal dat rond 1970 leefde binnen D66, de PPR en delen van PSP en PvdA, zou het ook zo kunnen gaan. In de jaren negentig werd de discussie hierover af en toe weer opgerakeld, maar liepen weinig mensen er warm voor. Zoals hierboven vermeld, voelde slechts 5% van de in 1995 ondervraagde congresafgevaardigden van GroenLinks iets voor fusie met PvdA en D66. Niettemin kan de mogelijkheid voor de toekomst niet uitgesloten worden, vooral indien bepaalde omstandigheden zich wijzigen.

Zo zou Nederland zijn kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging kunnen vervangen door of combineren met een meerderheidsstelsel, waarin per kieskring of district de kandidaat met relatief de meeste stemmen verkozen wordt. Een dergelijk stelsel dwingt partijen tot concentratie, bij voorkeur in twee blokken, om de kansen op zetels zo groot mogelijk te maken. Die verandering van kiesstelsel zou onderdeel kunnen uitmaken van een diepgaande hervorming van het hele politieke bestel, ten gevolge van een ernstige binnenlandse crisis - zoals in Italië begin jaren negentig, waar men het kiesstelsel veranderde in het kader van de bestrijding van corruptie van het staatsapparaat door regeringspartijen (*partitocrazia*). Het zou ook een vorm van aanpassing aan Europese normen kunnen zijn, indien de Europese Unie een federale staat zou worden met een gelijkvormig kiesstelsel in alle deelstaten.

Ook zonder hervorming van het kiesstelsel is een fusie van partijen links van het midden denkbaar, bijvoorbeeld onder druk van afnemende aantallen kiezers en leden. Stel dat de groei van de VVD zich ook de komende decennia voortzet, zodat zij niet alleen de grootste partij wordt maar zelfs in haar eentje een meerderheid in de Tweede Kamer zal vormen. De antiliberaal oppositie zal zich dan wel nauwer aaneen moeten sluiten om nog enige invloed te behouden. Zoals Voerman laat zien, hadden geslaagde partijfusies in Nederland doorgaans een defensief karakter.⁴ In bepaalde crisis-situaties kan echter ook een offensieve fusie plaats vinden, zoals bij de oprichting van de PvdA vlak na de Tweede Wereldoorlog. Een Derde Wereldoorlog zou dus tot nieuwe fusies aanleiding kunnen geven; maar wellicht ook iets minder rampzalige gebeurtenissen die niettemin de samenleving in beroering brengen. Te denken valt aan een ecologische crisis die alleen door radicale ingrepen in de markteconomie valt op te lossen - zoals rantsoenering van water en afschaffing van particulier autobezit; of aan desintegratie van de Europese Unie indien de Economische en Monetaire Unie op een grote mislukking uitloopt. In dit soort situaties kan onbehagen over de verantwoordelijke politieke leiders aanleiding geven tot drastische politieke vernieuwing, zoals de oprichting van een nieuwe partij die de oude partijen opslokt - een soort van buiten af opgedrongen fusie. GroenLinks zou daarbij een

speelrol kunnen spelen, indien het tenminste nog niet door al te veel regeringsverantwoordelijkheid mede 'besmet' is geraakt.

Zonder kleerscheuren komt een partij nooit een fusieproces door. Een deel van de eco-socialistische linkervleugel van GroenLinks zal wellicht liever met de SP dan met de PvdA in zee gaan - terwijl de liberale rechtervleugel van D66 waarschijnlijk naar aansluiting bij de VVD de voorkeur geeft. Naast ideologische voorkeuren spelen ook persoonlijke en groepsbelangen een rol in fusieprocessen, zoals hierboven duidelijk werd in de beschrijving van het ontstaan van GroenLinks. Zeker een fusie tussen ongelijke partners - de PvdA telt anno 1998 meer dan tweemaal zoveel leden als GroenLinks en D66 samen - brengt voor het kader van de kleine partijen vaak verlies aan invloed en aanzien met zich mee. Alles bij elkaar lijkt opgaan van GroenLinks in een Progressieve Volkspartij - of Groene Volkspartij voor Democratie of hoe de nieuwe formatie ook moge gaan heten - op korte termijn zeer onwaarschijnlijk maar op langere termijn niet helemaal uitgesloten.

SCHEURING EN MARGINALISERING

Bovenstaande twee scenario's lopen voor GroenLinks vrij gunstig af - al gaat dat in sommige gevallen gepaard met ecologische of economische rampspoed voor het land. Het omgekeerde is echter ook denkbaar: ontwikkelingen die misschien voor Nederland niet ongunstig zullen zijn, maar die catastrofale gevolgen voor GroenLinks als partij hebben.

Zo zou bijvoorbeeld de Europese integratie een splijtzwam in de partij kunnen vormen die haar fataal wordt indien deze kwestie de politieke agenda gaat domineren. Indien de monetaire en economische integratie in de volgende decennia de roep om politieke eenwording in een federale Europese staat steeds sterker doet klinken, zou dat een nieuwe scheidslijn tussen partijen kunnen veroorzaken - in Nederland en elders - die alle andere tegenstellingen overschaduwt. Dat zou GroenLinks tot een pijnlijke keuze dwingen. De partij heeft steeds geijverd voor een democratisch, groen en sociaal Europa, maar staat kritisch tegenover de liberale, op economische groei gerichte Europese Unie zoals die in de jaren negentig functioneert. Indien de integratie op deze manier doorgaat, zullen de Verenigde Staten van Europa misschien wel min of meer democratisch maar niet veel groener en socialer worden dan de huidige Europese Unie. In de te verwachten 'Coalitie voor een Federaal Europa' zullen dan vooral liberalen (uit VVD en D66) de toon aangeven. De oude Bolkestein zal wellicht mopperend toe moeten zien hoe een jong liberaal politicus de leiding van deze coalitie op zich neemt, waarin sociaal-democraten en christen-democraten elkaar de tweede viool betwisten. Slechts enkele (eco-liberale) GroenLinksers zullen zich in dit gezelschap thuis voelen.

Aan de andere kant echter wacht wellicht een voor GroenLinks evenmin erg aantrekkelijk verbond 'Nederland tegen Europese Eenheid' (NEE), een zeer losse

federatie van de kleine protestants-christelijke partijen en behoudende christen-democraten, linkse vakbondsleiders, de SP, en zelfs heimelijk toegetreden voormalige Centrum-Democraten. Slechts de duidelijk anti-Europese minderheid van het GroenLinkse partijkader - op het partijcongres in 1995 was dat 20% - zou daar graag voor kiezen. De rest zal wellicht met aarzelende sociaal-democraten en Bolkestein-aanhangers een Euro-Sceptisch Centrum (ESC) vormen dat federalisme niet helemaal afwijst maar een beslissing wil uitstellen. In elk geval zal GroenLinks als partij in dit scenario uiteen vallen, zonder dat zij daarbij het plezier beleeft haar denkbeelden verwezenlijkt te zien. Uiteindelijk zal in de Verenigde Staten van Europa wel weer ruimte komen voor een groen-linkse partij, maar dan zijn we minstens één, zo niet twee generaties verder: een vrij schrale troost dus voor de GroenLinkse lezer van vandaag. Het hier geschetste scenario lijkt nu misschien ook nog ver weg, maar werd in Denemarken al in de jaren zeventig even werkelijkheid toen daar de beslissing viel over toetreding tot de Europese Gemeenschap.⁵

Europese integratie is niet de enige splijtzwam die het voortbestaan van GroenLinks kan bedreigen. Ook een economische crisis van diepgaande aard zou dat kunnen doen, door de tegenstelling tussen 'groen' en 'links' nieuw leven in te blazen. Stel dat Nederland in de volgende eeuw zijn functie als distributieland en dienstencentrum zou verliezen wanneer het zwaartepunt van de wereldeconomie verschuift van Europa naar Azië - ten gevolge van de verschillen in arbeidsproductiviteit, of andere oorzaken. Ondernemers en wetenschappers met een vooruitziende blik zullen naar Thailand, Brazilië of de Filipijnen emigreren en daar carrière maken, terwijl het gros van de bevolking in armoede verzinkt. De economische problemen kunnen de klassieke klassenstrijd weer op doen leven. Misschien kiest de PvdA - met de SP - de kant van de arbeiders en werklozen, strijdend voor gelijke verdeling van de armoede, terwijl de VVD het bescheiden bezit van de middenstand verdedigt tegen verdere nivellering en socialisering. Door die polarisatie wordt GroenLinks platgedrukt tussen PvdA en SP - laatstgenoemde heeft de kapitalistische markteconomie feller bestreden en de belangen van de lagere inkomensgroepen nadrukkelijker behartigd dan GroenLinks. GroenLinkse leiders en kaderleden mogen dan vanaf de oprichting beweren dat 'groen' en 'links' elkaar nodig hebben en dat zij niet alleen een milieuprogram maar ook een sociaal-economisch program hebben, voor de kiezers blijft het toch vooral een milieupartij: 55% van de in 1994 ondervraagde kiezers achtte GroenLinks de partij met de beste ideeën over het oplossen van milieuvervuiling, terwijl niet meer dan 5% de ideeën van de partij over werkloosheid, sociale voorzieningen of andere sociaal-economische problemen de beste vonden.⁶ De relatieve deprivatie-theorie van Alber en Bürklin, die de opkomst van groene partijen verklaart uit teleurgestelde sociaal-economische verwachtingen, zou misschien anders doen vermoeden; zij vond echter geen bevestiging in ons onderzoek. Daar komt bij dat het sociaal-economisch program van GroenLinks, gericht op arbeidstijdverkortung en negatieve inkomstenbelasting (oftewel een bescheiden basisinkomen los van arbeid) toch stilzwijgend een hoog welvaartspeil veronderstelt en

niet het scheppen van welvaart als doel stelt. In dit pessimistische scenario (voor Nederland en GroenLinks) wordt GroenLinks gereduceerd tot het groene geweten van de PvdA, een tamelijk machteloze getuigenispartij die blij mag zijn met één of twee zetels in de Tweede Kamer. Het verschil tussen deze partij en De Groenen valt dan te verwaarlozen, zodat de twee misschien eindelijk samensmelten. Dat verschil moet trouwens toch niet overdreven worden, zoals wij elders trachten aan te tonen.⁷ De Verenigde Groenen zou echter onder benarde economische omstandigheden een marginaal bestaan wachten, te vergelijken met dat van de Spaanse *Los Verdes*, de Griekse Ecologische Lijst en de meeste groene partijen in Oost-Europa.

OP EN NEER IN DE OPPOSITIEBANKEN

Het is niet moeilijk nog meer rampzalige scenario's te verzinnen; maar ten slotte moet men ook de minder spannende mogelijkheid onder ogen zien dat de toekomst weinig zal verschillen van het heden en het recente verleden. Misschien betekende de electorale triomf in 1998 een eenmalig en tijdelijk hoogtepunt voor GroenLinks en valt de partij bij de volgende verkiezingen alweer terug op het niveau waar de partijen links van de PvdA doorgaans genoeg mee moeten nemen: minder dan 5% van de stemmen, een stuk of zes zetels in de Tweede Kamer en een voortdurend verblijf in de oppositiebanken. De PvdA kan onder de bekwame leiding van Ad Melkert - die als oud-PPR-lid zijn GroenLinkse concurrenten maar al te goed kent - haar verlies ter linkerzijde weer terug winnen, daarbij wellicht kiezers ter rechterzijde opgevend. Misschien herstelt het CDA zich ook weer, ten koste van de VVD die zonder Bolkestein een aantal conservatieve kiezers niet meer zo aan zal spreken en in het tweede kabinet-Kok wellicht teveel heeft moeten inleveren. Dan keert de oude CDA-PvdA coalitie terug, afgewisseld door CDA-VVD, net als in de jaren tachtig. GroenLinks gaat electoraal wat op en neer, afhankelijk van zijn leider en de concurrentie met PvdA en SP (als die dan nog bestaat en niet aan tegenstellingen tussen kader uit de nieuwe middenklasse en proletarische aanhang te gronde is gegaan). GroenLinks blijft dan echter aan de zijlijn staan - evenals trouwens haar zusterpartijen in vergelijkbare landen als Zwitserland, Denemarken en (in mindere mate) België.

Welk scenario de meeste kans op verwezenlijking maakt, valt moeilijk te zeggen. Als wetenschappers kunnen we daar eigenlijk geen uitspraak over doen en als politiek betrokken burgers zijn wij allerminst onbevooroordeeld. Een toekomstvoorspelling voor GroenLinks klinkt derhalve als een Nederlandse weersvoorspelling voor de lange termijn: af en toe regen, maar ook kans op opklaringen en na een paar dagen misschien meer zon...

NOTEN

1. *Verkiezingsprogramma GroenLinks 1998-2002*, Utrecht, 1998.
2. Volgens een overzicht in *De Rode Draad*, nr. 152 (april 1998) nam de partij in 36 gemeenten deel aan het college van burgemeester en wethouders, indien men deelgemeenten niet meerekent.
3. Communitarisme oftewel 'gemeenschapsdenken' werd in Noord-Amerika als politiek-filosofisch antwoord op liberalisme en individualisme gelanceerd door onder andere A. Etzioni, *The Spirit of Community*, New York/Londen, 1993. Het dient in de jaren negentig Nederlandse christen-democraten en in mindere mate sociaal-democraten en Groen-Linkers als inspiratiebron. Zie bijvoorbeeld C.J. Klop, 'Politieke keuze in 1994: liberalisme, protectionisme of communitarisme?', in: *Civis Mundi*, 33 (1994), 1 (feb.), 8-12; M. Bovens, M. Trappenburg en W. Witteveen, 'Voor God en vaderland? Communitarisme en republikanisme in Nederland', in: *Socialisme en democratie*, 51 (1994), 7/8 (juli/aug.), 322-331, 348; en J.W. Duyvendak, 'Opvallende overlap tussen GroenLinks en het CDA', in: *Christen-Democratische Verkenningen*, 18 (1997), 11 (nov.), 583-586.
4. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek'.
5. Andeweg, 'The reshaping of national party systems'.
6. Aarts, 'Nationale politieke problemen, partijcompetentie en stemgedrag', 183.
7. Zie Lucardie, Voerman en Van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen'.

LITERATUUR

- Aardal, B., 'Green Politics: A Norwegian Experience', in: *Scandinavian Political Studies*, 13 (1990), 2, 147-164.
- Aarts, K., 'Nationale politieke problemen, partijcompetentie en stemgedrag', in: Van Holsteyn en Niemöller, red., *De Nederlandse kiezer 1994*, 173-190.
- Aguilar-Fernández, S., 'The Greens in the 1993 Spanish General Election: A Chronicle of a Defeat Foretold', in: *Environmental Politics*, 3 (1994), 1, 153-158.
- Alber, J., 'Modernization, Cleavage Structures and the Rise of the Green Parties and Lists in Europe', in: Müller-Rommel, red., *New Politics in Western Europe*, 195-210.
- Andeweg, R., 'The reshaping of national party systems', in: *West European Politics*, 18 (1995), 3, 58-78.
- Anker, H. en E.V. Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1994*, Amsterdam, 1995.
- Baker, K., R.J. Dalton en K. Hildebrandt, *Germany Transformed. Political Culture and the New Politics*, Cambridge, 1981.
- Becker, H.A., *Generaties en hun kansen*, Amsterdam, 1992.
- Becker, J.W., e.a., *Publieke opinie en milieu*, Rijswijk, 1996.
- Bennahmias, J.-L. en A. Roche, *Des Verts de toutes les couleurs. Histoire et sociologie du mouvement écolo*, Parijs, 1992.
- Bennie, L.G., M.N. Franklin en W. Rüdig, 'Green Dimensions. The Ideology of the British Greens', in: Rüdig, red., *Green Politics Three*, 217-239.
- Bennulf, M., 'Sweden: The rise and fall of Miljöpartiet de gröna', in: Richardson en Rootes, red., *The Green Challenge*, 128-145.
- Bennulf, M., 'The 1994 Election in Sweden: Green or Grey?', in: *Environmental Politics*, 4 (1995), 1, 114-119.
- Berg, F. van den, 'De afnemende massa van klein-links', in: *De Helling*, 2 (1989), 1 (voorjaar), 10-13.
- Berglund, S., 'The Finnish Parliamentary Election of 1995', in: *Electoral Studies*, 14 (1995), 4, 461-464.
- Betz, H.-G., 'Value Change and Post-Materialist Politics', in: *Comparative Political Studies*, 23 (1990), 2, 239-256.
- Biorcio, R., 'L'elettorato verde', in: R. Biorcio en G. Lodi, red., *La sfida verde. Il movimento ecologista in Italia*, Padua, 1988.
- Borre, O., 'Old and New Politics in Denmark', in: *Scandinavian Political Studies*, 18 (1995), 3, 187-205.
- Bosdriesz, G., 'Wat feminiserend vermogen. Feminisme in de PSP', in: Kersbergen, red., *De feministische wortels van Groen Links*, 36-47.

- Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland*. Dl. II: *De tijd na 1940*, Assen, 1995.
- Boy, D., 'Le vote écologiste en 1978', in: *Revue Française de Science Politique*, 31 (1981), 2, 394-416.
- Brand, K.-W., 'Cyclical Aspects of New Social Movements: Waves of Cultural Criticism and Mobilization Cycles of New Middle Class Radicalism', in: R.J. Dalton en M. Kuechler, red., *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*, Cambridge, 1990, 23-42.
- Brinkman, M., B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 163-188.
- Brouwer, I., *Tussentijds. Dagboeknotities en beschouwingen over politieke vernieuwing*, Den Haag, 1988.
- Brunt, M., e.a., 'Krabben aan het groen', in: *Milieudefensie*, 18 (1989), 7, 2-9.
- Bürklin, W., *Grüne Politik. Ideologische Zyklen, Wähler und Parteiensystem*, Opladen, 1984.
- Bürklin, W., 'The German Greens: The Post-Industrial Non-Established and the Party System', in: *International Political Science Review*, 6 (1985), 4, 463-481.
- Bürklin, W., 'Governing left parties frustrating the radical non-established left: the growth and inevitable decline of the Greens', in: *European Sociological Review*, 3 (1987), 2, 109-126.
- Caris, J., R. Clarijs en G. Nierman, *Fuseren in non-profit organisaties*, Nijmegen, 1986.
- Carter, N., 'Whatever happened to the environment? The British General Election of 1992', in: *Environmental Politics*, 1 (1992), 3, 442-448.
- Christensen, D. A., 'The Left-Wing Opposition in Denmark, Norway and Sweden: Cases of Euro-phobia?', in: *West European Politics*, 19 (1996), 3, 525-546.
- Church, C.H., 'The Development of the Swiss Green Party', in: *Environmental Politics*, 1 (1992), 2, 252-282.
- Cole, A., en B. Doherty, 'France: pas comme les autres - the French Greens at the cross-roads', in: Richardson en Rootes, red., *The Green Challenge*, 45-65.
- Collins, N., 'The Irish Elections of 1992', in: *Electoral Studies*, 12 (1993), 2, 180-184.
- Cotgrove, S. en A. Duff, 'Environmentalism, Middle Class Radicalism and Politics', in: *Sociological Review*, 28 (1980), 2, 333-352.
- Cramer, J., *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de milieubeweging*, Utrecht, 1989.
- Demertzis, N., 'Greece: Greens at the periphery', in: Richardson en Rootes, red., *The Green Challenge*, 193-207.
- Denekamp, P., e.a., *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*, Amsterdam, 1982.
- Denekamp, P., 'Van politieke vuilnisbelt tot fusiepartner: de relatie tussen CPN en PSP', in: *Bevrijding*, 34 (1991), 1 (jan.), 10-12.
- Denekamp, P., B. Freriks en G. Voerman, red., *Sporen van Pacifistisch Socialisme. Bibliografie en bronnen betreffende de PSP*, Amsterdam, 1993.
- Deth, J.W. van, *Politieke waarden. Een onderzoek naar politieke waarde-oriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*, Amsterdam, 1984.
- Deth, J. van, 'De stabiliteit van oude en nieuwe oriëntaties', in: Van Holsteyn en Niemöller, red., *De Nederlandse Kiezer 1994*, 126-141.

- Deth, J.W. van, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood, 'Politieke oriëntaties', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De Nederlandse Kiezer 1989*, Amsterdam, 1992, 33-63.
- Ditfurth, J., *Feuer in die Herzen - Plädoyer für eine ökologische Linke*, Düsseldorf, 1994 (tweede, herziene druk).
- Dobson, A., *Green Political Thought*, Londen, 1990.
- Duyvendak, J.W., e.a., red., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam, 1992.
- Duyvendak, J.W. en R. Koopmans, 'Protest in een pacificatiedemocratie. Nieuwe sociale bewegingen en het Nederlandse politieke systeem', in: Duyvendak e.a., red., *Tussen verbeelding en macht*, 39-57.
- Eckersley, R., 'Green Politics and the New Class: Selfishness or Virtue?', in: *Political Studies*, 36 (1989), 205-223.
- Eckersley, R., *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach*, Albany, 1992.
- Eijk, C. van der, 'Het kiezersgedrag in 1986. Algemene conclusies en betekenis voor de electorale perspectieven van 'klein-links'', in: *Jaarboek 1986 DNPP*, Groningen, 1987, 73-82.
- Eijk, C. van der, 'De gedeelde kiezers', in: *De Helling*, 1 (1987), 1 (okt.), 32-34.
- Eijk, C. van der, 'Strijdpunten en politieke voorkeuren', in: Van Holsteyn en Niemöller, red., *De Nederlandse Kiezer 1994*, 157-172.
- Erfgoed. Geschiedenis en gedachtegoed van tien jaar Evangelische Volkspartij*, Aalsmeer, 1991.
- Faucher, F., en B. Doherty, 'The Decline of Green Politics in France: Political Ecology since 1992', in: *Environmental Politics*, 5 (1996), 1, 108-114.
- Feuer, L.S., *The conflict of generations*, New York, 1969.
- Finger, M. en P. Sciarini, 'Integrating "New Politics" in "Old Politics": The Swiss Party Elite', in: *West European Politics*, 14 (1991), 1, 98-112.
- Fitzmaurice, J., 'The Estonian Elections of 1992', in: *Electoral Studies*, 12 (1993), 2, 168-173.
- Flanagan, S.C., 'Changing Values in Advanced Industrial Societies: Inglehart's Silent Revolution from the Perspective of Japanese Findings', in: *Comparative Political Studies*, 14 (1982), 4, 403-444.
- Flanagan, S.C., 'Value Change in Industrial Societies', in: *American Political Science Review*, 81 (1987), 4, 1303-1319.
- Florizoone, P., *De Groenen. Ideëen, bewegingen en partijen*, Antwerpen, 1985.
- Frankland, E.G., en D. Schoonmaker, *Between Protest and Power. The Green Party in Germany*, Boulder, 1992.
- Franklin, M.N., en W. Rüdig, 'The Green Voter in the 1989 European Elections', in: *Environmental Politics*, 1 (1992), 4, 129-159.
- Gilljam, M. en H. Oscarson, 'Mapping the Nordic Party Space', in: *Scandinavian Political Studies*, 19 (1996), 1, 25-43.
- Ginneken, F. van, *De PPR van 1968 tot en met 1971*, Breda, 1975.
- Goul Andersen, J., 'Environmentalism, New Politics and Industrialism: Some Theoretical Perspectives', in: *Scandinavian Political Studies*, 13 (1990), 2, 101-118.
- Goul Andersen, J., 'Denmark: Environmental Conflict and the "Greening" of the Labour Movement', in: *Scandinavian Political Studies*, 13 (1990), 2, 185-210.

- Grendstad, G., en K. Stroemnes, 'A Green Polity Without A Green Party - Where Have All The Voters Gone?' Paper voor de ECPR Workshop 'Green Politics in the New Europe', Universiteit van Oslo, 1996.
- Gurr, T.R., *Why Men Rebel*, Princeton, 1971.
- Haan, K. de, 'PPR Vrouwen. Hoe nodig in de PPR?', in: Kersbergen, red., *De feministische wortels van Groen Links*, 5-20.
- Haar, O. ter, 'Geschiedenis van De Groenen', in: *GRAS*, 9 (1994), 4, 8-9.
- Hardarson, O.Th., 'Iceland', in: *European Journal of Political Research*, 22 (1992), 4, 429-435.
- Haren, R. van, 'De Groenen in de Bondsrepubliek: kortstondige protestpartij of uitdrukking van duurzame verandering?', in: *Acta Politica*, 26 (1991), 1, 3-24.
- Heijden, H.-A. van der, 'Van kleinschalig utopisme naar postgiro-activisme? De milieubeweging 1970-1990', in: Duyvendak e.a., red., *Tussen verbeelding en macht*, 77-98.
- Hillebrand, R., *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*, Leiden, 1992.
- Hofstede, G., e.a., 'Measuring organizational cultures. A qualitative and quantitative study across twenty cases', in: *Administrative Science Quarterly*, 35 (1990), 286-316.
- Holsteyn, J.J.M. van, en B. Niemöller, red., *De Nederlandse Kiezer 1994*, Leiden, 1995.
- Inglehart, R., *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton, 1977.
- Inglehart, R., 'Value Change in Industrial Societies', in: *American Political Science Review*, 81 (1987), 4, 1289-1303.
- Inglehart, R., *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, 1990.
- Inglehart, R., 'Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies', in: *PS Political Science and Politics*, 28 (1995), 1, 57-72.
- Jahn, D., 'Unifying the Greens in a United Germany', in: *Environmental Politics*, 3 (1994), 2, 312-318.
- Jamison, A., R. Eyerman en J. Cramer, *The Making of the Environmental Consciousness. A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands*, Edinburgh, 1990.
- Jehlicka, P., en T. Kostecky, 'Czechoslovakia: Greens in a post-Communist society', in: Richardson en Rootes, red., *The Green Challenge*, 208-231.
- Jong, A. de, 'De EVP en het feminisme', in: Kersbergen, red., *De feministische wortels van Groen Links*, 31-35.
- Jonge, A.A. de, 'Groen Links in de Nederlandse politiek: oud links of jong groen?', in: *Ons Erfdeel*, 35 (1992), 4 (sep./okt.), 567-573.
- Journès, C., 'Les écologistes, l'Etat et les partis', in: P. Bacot en C. Journès, red., *Les nouvelles idéologies*, Lyon, 1982, 45-72.
- Kersbergen, C., red., *De feministische wortels van Groen Links. De geschiedenis van het feminisme in CPN, EVP, PPR, PSP*, Amsterdam, 1991.
- Kitschelt, H., 'Explaining Innovation in Competitive Party Systems', in: *World Politics*, 40 (1987), 2, 194-234.
- Kitschelt, H., 'The Internal Politics of Parties: The Law of Curvilinear Disparity Revisited', in: *Political Studies*, 37 (1989), 4, 400-421.

- Kitschelt, H., *The Logics of Party Formation: Ecological Politics in Belgium and West Germany*, Ithaca, 1989.
- Kitschelt, H. en S. Helleman, *Beyond the European Left. Ideology and Political Action in the Belgian Ecology Parties*, Durham, 1990.
- Klandermans, B., red., *Tekenen voor vrede. Het volkspetitionnement tegen de kruisraketten*, Assen/Maastricht, 1988.
- Kleinert, H., *Vom Protest zur Regierungspartei: Die Geschichte der Grünen*, Frankfurt a/d Main, 1992.
- Klotsch, L. en R. Stöss, 'Die Grünen', in: R. Stöss, red., *Parteienhandbuch. II. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*, Opladen, 1984, 1509-1598.
- Knoop, J. van der, e.a., 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 168-191.
- Koole, R., *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992.
- Kreuzer, M., 'New Politics: Just Post Materialist? The Case of the Austrian and Swiss Greens', in: *West European Politics*, 13 (1990), 1, 12-30.
- Kriesi, H., en Ph. van Praag jr., 'De beweging en haar campagne', in: Klandermans, red., *Tekenen voor vrede*, 13-52.
- Kristinsson, G.H., 'The Icelandic Parliamentary Election of 1995', in: *Electoral Studies*, 14 (1995), 3, 332-336.
- Lagendijk, J., 'FC Sittardia geeft voorzet tot GroenLinks', in: *GroenLinks magazine*, 6 (1995), 9 (nov.), 4-5.
- Land, L. van der, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*, Amsterdam, 1962.
- Laponce, J., *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*, Toronto, 1981.
- Lauber, V., 'From Growth Consensus to Fragmentation in Western Europe. Polarization over Redistribution and Ecology', in: *Comparative Politics*, 15 (1983), 3, 329-349.
- Lipschits, I., L.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Het middenkader van de Partij van de Arbeid', in: *Jaarboek 1978 DNPP*, Groningen, 1979, 95-123.
- Lipschits, I., L.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Het middenkader van D66', in: *Jaarboek 1979 DNPP*, Groningen, 1980, 81-102.
- Lipschits, I., L.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Het middenkader van de VVD', in: *Jaarboek 1979 DNPP*, Groningen, 1980, 58-80.
- Lipschits, I., L.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Het middenkader van het CDA', in: *Jaarboek 1980 DNPP*, Groningen, 1981, 39-60.
- Logue, J., *Socialism and Abundance. Radical Socialism in the Danish Welfare State*, Minneapolis, 1982.
- Loo, H. van der, E. Snel en B. van Steenberg, *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*, Amersfoort, 1984.
- Lowe, P., en W. Rüdig, 'Political Ecology and the Social Sciences - the State of the Art', in: *British Journal of Political Science*, 16 (1986), 513-550.
- Lucardie, A.P.M., *The New Left in the Netherlands (1960-1977): A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in the Netherlands with Comparative References to France and Germany*, Kingston (Ontario), 1980.
- Lucardie, A.P.M., 'Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische sociologie', *Sociologische Gids*, 29 (1982), 2, 129-146.

- Lucardie, A.P.M., 'Individualisering, beambtendom en populisme. Politieke partijen in de greep van het post-modernisme', in: *Jaarboek 1988 DNPP*, Groningen, 1989, 172-197.
- Lucardie, P., 'Na zonneschijn komt zure regen: ecologisch links als politieke stroming', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 5 (mei), 10-11.
- Lucardie, P., 'Erwtensoepp zonder worst. Over de ideologische grondslag van Groen Links', in: *Socialisme en Democratie*, 47 (1990), 11 (nov.), 314-316.
- Lucardie, P., 'De groene tinten van Groen Links', in: *De Helling*, 5 (1992), 3 (najaar), 21-23.
- Lucardie, P., 'De wortels van het gras. Uitkomsten van een onderzoek onder de leden van De Groenen', in: *GRAS*, 7 (1992), 9/10 (dec.), 24-25.
- Lucardie, A.P.M., 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 123-148.
- Lucardie, P., 'Individualisering van de ideologie', in: *Civis Mundi*, 36 (1997), 2 (apr.), 74-79.
- Lucardie, P., e.a., 'Greening the Reds or Reddening the Greens? The Case of the Green Left in the Netherlands', in: Rüdiger, red., *Green Politics Three*, 90-111.
- Lucardie, A.P.M. en W.H. van Schuur, 'De ontgroening van GroenLinks. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan het lustrumcongres van GroenLinks op 25 november 1995', in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 247-264.
- Lucardie, A.P.M., W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 167-185.
- Lucardie, A.P.M., G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 186-210.
- Lucas, M. e.a., *GroenLinks laat het niet zo*, Amsterdam, 1994.
- Maessen, P., '"Wie stopt de neutronenbom?" - de geschiedenis van een aktie', in: *Transaktie*, 8 (1979), 4, 423-457.
- May, J.D., 'Opinion Structure of Political Parties: The Special Law of Curvilinear Disparity', in: *Political Studies*, 21 (1973), 2, 135-151.
- McCulloch, A., 'The Green Party in England and Wales: Structure and Development. The Early Years', in: *Environmental Politics*, 1 (1992), 3, 418-436.
- Meijer, E.Th.M., 'Radikale socialisten en linkse christenen duiken onder in groene golf', in: *Namens*, 4 (1989), 8 (dec.), 41-47.
- Middel, B.P., en W.H. van Schuur, 'Dutch party delegates: Background Characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch Politics, of Delegates from CDA, D'66, PvdA en VVD', in: *Jaarboek 1980 DNPP*, Groningen, 1981, 61-86.
- Müller-Rommel, F., red., *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*, Boulder, 1989.
- Müller-Rommel, F., 'Green Parties and Alternative Lists Under Cross-National Perspective', in: Müller-Rommel, red., *New Politics in Western Europe*, 5-19.
- Müller-Rommel, F., *Grüne Parteien in Westeuropa. Entwicklungsphasen und Erfolgsbedingungen*, Opladen, 1993.
- Nationaal Kiesersonderzoek 1989: kerncijfers*, Den Haag, 1991.

- Nieboer, M., en A.P.M. Lucardie, "Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links? De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 149-167.
- Noort, W. van, *Bevlogen bewegingen*, Nijmegen, 1988.
- Ofman, C., 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek. Een gekleurde terugblik', in: *Erfgoed*, 9-49.
- Paastela, J., 'Finland: The Vihreät', in: Müller-Rommel, red., *New Politics in Western Europe*, 81-86.
- Panebianco, A., *Modelli di partito*, Bologna, 1982.
- Papadakis, E., *The Green Movement in West Germany*, Londen, 1984.
- Parkin, S., *Green Parties. An international guide*, Londen, 1989.
- Pennings, P. en J.E. Keman, "'Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 118-144.
- Peters, T.J. en R.H. Waterman Jr., *In search of excellence*, New York, 1982.
- Platvoet, L., 'Dooronderhandelen, dooronderhandelen...', in: *De Helling*, 2 (1989), 3 (najaar), 6-9.
- Poguntke, Th., 'The "New Politics Dimension" in European Green Parties', in: Müller-Rommel, red., *New Politics in Western Europe*, 175-194.
- Poguntke, Th., *Alternative Politics: The German Green Party*, Edinburg, 1993.
- Pot, P.A.G.M., 'D66: milieu steeds hoog in het vaandel, maar geen milieupartij', in: *Idee* '66, 11 (1990), 4 (aug.), 13-19.
- Prendiville, B. en T. Chafer, 'Activists and Ideas in the Green Movement in France', in: Rüdig, red., *Green Politics One*, 177-209.
- Raschke, J., *Krise der Grünen. Bilanz und Neubeginn*, Marburg, 1992.
- Rhodes, M., 'The Italian Greens: Struggling for Survival', in: *Environmental Politics*, 4 (1995), 2, 305-312.
- Richardson, D., en Chr. Rootes, red., *The Green Challenge. The development of Green Parties in Europe*, Londen/New York, 1995.
- Righart, H., *Het einde van Nederland? Kenteringen in politiek, cultuur en milieu*, Utrecht/Antwerpen, 1992.
- Rihoux, B., 'Belgium: Greens in a divided society', in: Richardson en Rootes, red., *The Green Challenge*, 91-108.
- Rootes, Chr., 'Environmental consciousness, institutional structures and political competition in the formation and development of Green parties', in: Richardson en Rootes, red., *The Green Challenge*, 232-252.
- Rüdig, W., red., *Green Politics One*, Edinburg, 1990.
- Rüdig, W., red., *Green Politics Three*, Edinburg, 1995.
- Rüdig, W., L. Bennie en M. Franklin, *Green Party Members: A Profile*, Glasgow, 1991.
- Sainteny, G., *Les Verts*, Parijs, 1991.
- Sanders, G.J.E.M. en J.A. Neuijen, *Bedrijfscultuur: diagnose en beïnvloeding*, Assen, 1987.
- Schennink, B., T. Bertrand en H. Fun, *De 21 november demonstranten. Wie zijn ze en wat willen ze?*, Nijmegen, 1982.
- Schloeth, D., 'The Greens and the Car Party'. Paper voor de ECPR Workshop 'New Parties and the Party System', Universiteit van Oslo, 1996.
- Schmeets, J.J.G., 'Het milieubesef en de politiek', in: *Economisch-Statistische Berichten*, 76 (1991), 3810, 776-778.

- Schoen, H., 'De Linkse Doorbraak en Groen Links: roependen in de oase', in: *Radikale Notities*, 7 (1989), 2, 10-13.
- Schreuders, G., *De man die faalde*, Amsterdam, 1992.
- Schüttemeyer, S.S., 'Denmark: De Gronne', in: Müller-Rommel, red., *New Politics in Western Europe*, 55-60.
- Schuur, W.H. van, *Structure in political beliefs: A new Model for Stochastic Unfolding with Application to European Party Activists*, Amsterdam, 1984.
- Schuur, W.H. van, en A.P.M. Lucardie, 'Groene top en rode basis? De Wet van May toegepast op GroenLinks. Een onderzoeksnotitie', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 261-269.
- Schuur, W.H. van, A.P.M. Lucardie en G. Voerman, 'Paul of Ina? Enkele kanttekeningen bij de keuze van de politiek leider door de leden van GroenLinks', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 248-254.
- Sciarini, P., e.a., *Die Kader der Schweizer Parteien*, Zürich, 1994.
- Seiler, D.-L., *Les partis politiques*, Paris, 1993.
- Simonnet, D., *L'écologisme*, Parijs, 1982.
- Stavrakakis, Y., 'Environmental Crisis, Green Ideology and Political Competition: An Alternative Approach'. Paper voor de ECPR Workshop 'Green Politics in the New Europe', Universiteit van Oslo, 1996.
- Steijn, A.J., en M. de Witte, *De Januskop van de industriële samenleving*, Alphen aan den Rijn, 1992.
- Stock, M.J., 'The Portuguese Greens: Growing Pains or Compromised Future?', Paper voor de ECPR Workshop 'Europe: The Green Challenge', Universiteit van Essex, 1991.
- Stouthuysen, P., 'De politieke identiteit van de Vlaamse Groene Partij AGALEV', in: *Res Publica*, 25 (1983), 349-375.
- Styrkarsdottir, A., 'The New Women's Movement in Iceland', in: D. Dahlerup, red., *The New Women's Movement. Feminism and Political Power in Europe and the USA*, Londen, 1986, 140-157.
- Thomsen, S.R., 'The 1994 Parliamentary Election in Denmark', in: *Electoral Studies*, 14 (1995), 3, 315-322.
- Vedung, E., 'The Swedish Five-Party Syndrome and the Environmentalists', in: K. Lawson en P. Merkl, red., *When Parties Fail*, Princeton, 1988, 76-109.
- Velde, H. van de, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990*, Leiden, 1994.
- Velde, H. van, 'Tegen het systeem van heteroseksualiteit. De Pacifistisch Socialistische Partij', in: *idem, Vrouwen van de partij*, 241-270.
- Velde, H. van, 'Bevrijding van mensen door vrouwen. De Politieke Partij Radikalen', in: *idem, Vrouwen van de partij*, 271-298.
- Verbeek, H., *Groen logboek. Een kroniek van twaalf jaar Europese politiek 1982-1993*, Aalsmeer, 1993.
- Verrips, G., *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991*, Amsterdam, 1995.
- Voerman, G., 'Een vat vol tegenstrijdigheden. De houding van de PSP ten opzichte van de Sovjet-Unie', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 99-115.
- Voerman, G., 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur vershoten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39.

- Voerman, G., 'Een anatomische les: de congressen van de CPN ontleed', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), 182-199.
- Voerman, G., '"Away with all your Superstitions!": The End of Communism in the Netherlands', in: *the Journal of Communist Studies*, 7 (1991), 4 (Dec.), 460-476.
- Voerman, G., 'Het postnatale evenwicht in Groen Links', in: *De Helling*, 5 (1992), 2 (zomer), 34-37.
- Voerman, G., 'The Netherlands' Green Paradoxes', in: *Capitalism, Nature, Socialism. A Journal of Socialist Ecology*, 3 (1992), 3, 19-27.
- Voerman, G., 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 123-148.
- Voerman, G., '*Perestrojka avant-la-lettre*. De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 99-118.
- Voerman, G., 'De leden en kiezers van de PSP', in: Denekamp, Freriks en Voerman, red., *Sporen van Pacifistisch Socialisme*, 197-215.
- Voerman, G., 'The Netherlands', in: Richardson en Rootes, red., *The Green Challenge*, 109-127.
- Vuurboom, L., 'Wim de Boer en de VVD maakten Groen Links werkelijkheid', in: *Radikaal Magazine*, december 1989, 7-12.
- Waltmans, H., *Niet bij rood alleen*, Groningen, 1983.
- Walvisch, S., 'Maak het feministische manifest. Feminisme in de CPN', in: Kersbergen, red., *De feministische wortels van Groen Links*, 21-30.
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1992.
- Zielonka-Goei, M.L. en R. Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 116-137.

PERSOONSREGISTER

Achterhuis, H. 75
Adelmund, K.Y.I.J. 75
Agt, A.A. van (Dries) 37, 40, 47
Alber, J. 23, 24, 27, 122-125, 165, 185
Amsberg, C. van 32
Basset, P. 131
Beatrix 32
Becker, H.A. 122, 123, 165
Beckers, M.B.C. (Ria) 46, 51, 68, 69, 78, 80, 82-90, 93, 106, 120, 146, 162
Bentinck, S. 76
Bernstein, E. 141
Bierman, M. 57, 58, 163
Bode, H. 75
Boer, W. de 51, 55, 56, 68, 72, 73, 76, 77, 84-90
Boerlage, S. 71, 75, 77, 79, 107
Bolkestein, F. 184-186
Bosma, O. 49
Brand, K-W. 27
Branderhorst, H. 76, 77, 79, 91
Breuker, W. 75
Broersma, R. 69, 72, 78, 81, 82, 84, 90, 106
Brouwer, I. 49, 69, 70, 76, 77, 81, 82, 88, 89, 91, 93, 109, 120, 145, 146, 148, 162,
163
Bürklin, W. 23, 24, 27, 122-125, 165, 185
Carson, R. 20
Coppes, D. 35, 147
Cotgrove, S. 124, 125
Cramer, J. 26, 70, 72, 75, 88, 93
Dantzig, R. van 75, 93
Deth, J.W. van 22, 23, 25, 149
Dieren, W. van 54
Dijk, P.B.M. (Nel) van 57, 72, 73, 76
Dijkman, S. 51
Doorn, H.W. van 38, 51
Duff, A. 124, 125
Duijn, R.H.G. van 43, 54, 55, 57, 58, 93
Duyvendak, J.W. 163
Eckersley, R. 21, 27, 124, 125
Eijk, C. van der 60
Engels, F. 35

- Ernsting, M. 70, 77, 79, 81, 91, 93, 109
Es, A. van 53, 75, 76, 88, 91, 93, 120
Eyerman, R. 26
Feddema, H. 53, 56, 89
Festinger, L. 111
Flanagan, S.C. 23
Florizoone, P. 19
Frankland, E.G. 27
Franklin, M.N. 19
Gaay Fortman, B. de 40, 46, 51, 54, 58, 68, 73, 78, 81, 82, 89, 90
Goudzwaard, B. 50
Goul Andersen, J. 21, 27, 124, 125
Gramsci, A. 59
Groot, P. de 36, 38, 40
Gurr, T.R. 23
Haren, R. van 27
Harrewijn, A. 130, 163
Heerma, E. 146
Herstel, W. 56
Hillebrand, R. 137
Hoek, T. van 76
Hoek, K.-W. van der 78, 79, 84-90, 106
Hontelez, J. 72
Inglehart, R. 21-25, 27, 130, 133-135
Jagersma, H. 90
Jamison, A. 26
Janssen, F. 55
Jong, J. de 50
Jurgens, E. 51
Keulen, J. van 79
Kitschelt, H. 26, 120, 127, 137
Kok, W. 180, 182, 186
Kuipers, B. 57
Lagendijk, J. 72, 76, 77, 88
Lameris, G. 70, 90
Lankhorst, P. 51, 78, 81, 82, 84, 90, 93, 162
Leijenaar, M.H. 149
Lek, B. van der 57, 73, 145
Lenin, W.I. 35
Lowe, P. 25
Lubbers, R.F.M. 43, 44, 48, 86
Lubbi, G. 75, 79
Lucardie, A.P.M. (Paul) 25, 27, 124, 125
Lucas, M. 163
Marx, K. 35
Maslow, A. 22
May, J.D. 136, 137
Mazeland, M. 71
Meijer, E. 91
Meijer, H. 79
Meis, F. 70, 90

- Melkert, A.P.W. 186
Merkelijn, C. 50, 87
Meyenfeldt, M.H. von (Chiel) 47
Müller-Rommel, F. 19, 26
Oedayraj Singh Varma, T. 162
Ofman, C. 56, 92-94
Ojik, A. (Bram) van 69, 76, 77, 79, 81-90, 103, 106, 109, 145, 146
Parkin, S. 19
Pitstra, T. 91
Plaat, J. van der 69, 76, 87, 90
Platvoet, L. 75-77, 79, 82, 84, 85, 88, 91, 92
Poelgeest, M. van 70, 75, 131, 146
Poguntke, T. 120
Putten, R. van 79
Rabbae, M. 70, 162
Reijnders, L. 72, 75
Robles, E. 93
Roemer, A. 93
Roo, A. de 76
Rootes, C. 26
Rosenmöller, P. 75, 93, 95, 145, 146, 162, 163, 173, 180, 182
Rüdig, W. 19, 23, 25
Schmeets, J.J.G. 21
Scholten, J.N. 51
Schoonmaker, D. 27
Schreuders, G. 49
Sipkes, L. 162
Spek, A.G. van der (Fred) 36, 37, 52, 53, 107
Stalin, J. 35, 36
Stavrakakis, Y. 27
Steijn, A.J. 149
Sterken, K. 131
Suudi, R. 146
Thio, B. 79, 84
Trip, B. 38
Trotsky, L. 162
Ubels, C. 47, 56, 120
Uyl, J.M. den 34, 36-40, 43
Wijngaarden, H. van 91
Verbeek, H. 57, 72, 73, 76, 78, 161, 163
Verduyn Lunel, J. 87
Voerman, G. 183
Vogt, J. 79, 107
Vos, M. 110, 135, 144, 162, 163
Vreeman, R. 70
Vrienten, H. 75
Vuurboom, L. 79
Waal, L. de 70
Wijn, E. de 75
Willems, W. 91, 93
Witte, M. de 149

Wittebrood, K. 149

Zuiderhoek, O. 75

PERSONALIA

Paul Lucardie is wetenschappelijk medewerker van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Wijbrandt van Schuur is universitair hoofddocent bij de Vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Gerrit Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Vier partijen van sterk verschillende signatuur die met elkaar samengaan, loopt dat goed af? Vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 vormden de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radikalen (PPR), de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Evangelische Volkspartij (EVP) het electorale samenwerkingsverband GroenLinks. Een jaar later besloten zij tot de oprichting van een nieuwe partij: GroenLinks kwam in de plaats van klein links.

In *Verloren illusie, geslaagde fusie?* wordt de partij GroenLinks vanuit historisch en politicologisch perspectief onder de loep genomen. Eerst komt de lange ontstaansgeschiedenis aan de orde. Door hun gestage electorale neergang, die eigenlijk al in 1977 begon, waren CPN, PSP, PPR en later de EVP in feite tot elkaar veroordeeld. Het behoort tot de tragiek van klein links dat deze partijen pas nauwer konden samenwerken, nadat zij wat water bij hun eigen ideologische wijn hadden gedaan. Het verlies van de illusies maakte de eenwording mogelijk. Deze fusie wordt vervolgens aan een politicologisch onderzoek onderworpen. Zijn er nog bloedgroepen die te herleiden zijn tot de oude partijen? Is er sprake van een groene en een rode vleugel binnen GroenLinks? Is het een gewone groen partij geworden, zoals de Duitse *Grünen*? Aan de hand van enquêtes onder de leden en congresafgevaardigden wordt een antwoord op deze vragen gegeven.

